

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»**

**ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АЛЕКСІЙ РУСЛАНА ВАСИЛІВНА

УДК 347.132.6

ДИСЕРТАЦІЯ

ПРАВОЧИНИ З ВАДАМИ ВОЛІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Спеціальність 12.00.03 – Цивільне право та цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право
08 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
(доктора філософії)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Р. В. Алексій

Науковий керівник

Рогач Олександр Янович

доктор юридичних наук, професор

АНОТАЦІЯ

Алексій Р.В. Правочини з вадами волі: проблеми теорії та практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.03 – «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». – Ужгородський національний університет, Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила, Івано-Франківськ, 2020 р.

Дисертація є самостійною завершеною науковою працею, що присвячена комплексному дослідженню теоретичних та практичних аспектів правочинів з вадами волі. Мета та завдання дослідження зумовили вибір структури дисертаційного дослідження, що складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Робиться підсумок про високий рівень актуальності цієї теми.

У дисертаційному дослідженні здійснено огляд вітчизняної та зарубіжної наукової літератури, пов'язаної з відображенням правової природи правочину з вадами волі, а також проведено аналіз історичного генезису цієї категорії. Поряд з цим наведені погляди різних науковців щодо розуміння феноменів, які стосуються цих правочинів та розкривають їх правову сутність. Також запропоновані обґрунтовані пропозиції для внесення змін та вдосконалення цивільного законодавства щодо правового регулювання правочину з вадами волі.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є комплексним дослідженням, яке стосується теоретичних та практичних проблем інституту правочину з вадами волі, та спрямоване на подальший розвиток науки цивільного права. У результаті проведення дослідження сформульовано ряд нових наукових положень, висновків і пропозицій, що мають важливе теоретичне та практичне значення.

У науковій праці розглянуто категорію волі, яка розуміється як психологічна категорія, яка використовується в праві, й означає внутрішній психічний процес, який протікає в свідомості індивіда і залежить від певних зовнішніх та внутрішніх факторів. Поряд з цим аналізується такий феномен як вада волі, наявність якої спричиняє вчинення недійсного правочину. Наголошується, що цей термін не є достатньо дослідженим. Проведено порівняльно-правовий аналіз вади волі за цивільним правом України та правом зарубіжних країн. Робиться спроба виявлення особливостей вади волі в правочинах, вчинених юридичною особою, а також аналізується судова практика розгляду справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі, де позивачем виступає юридична особа.

У дисертації розкривається правова природа правочинів з вадами волі крізь призму приведення поглядів різних науковців щодо даної проблеми, висвітлення ознак та наведення власного визначення цього терміну як виду недійсного правочину, спрямованого на виникнення певних прав та обов'язків та вчиненого дієздатною особою, внутрішня воля якої не відповідає зовнішньому волевиявленню.

Досліджено актуальні проблеми класифікації правочинів з вадами волі. Наведено ряд відомих цивілістичній науці підходів до класифікації таких правочинів, а також запропоновано власну авторську класифікацію правочинів з вадами волі за двома критеріями: а) за наявністю впливу зовнішніх або внутрішніх факторів на особу при вчиненні правочину; б) за наявністю умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб. Зазначається, що до правочинів з вадами волі відносяться: правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочини, вчинені під впливом насильства або погрози насильством; правочини, вчинені під

впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах; фіктивні правочини; удавані правочини. Разом з тим дається коротка характеристика зазначеним видам правочинів та наводяться особливості кожного з них.

У дисертаційному дослідженні розглядається категорія зловживання свободою договору як спрямована на реалізацію права на свободу договору неправомірна умисна поведінка особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, при цьому переслідує певну мету. Також наводяться ознаки даної категорії. Поряд з цим здійснюється аналіз пов'язаних зі зловживанням свободою договору феноменів, а саме: свобода договору; межі свободи договору; зловживання правом. Зазначається, що свобода договору – це цивільно-правовий феномен, який має багатогранну правову природу у вигляді норми-принципу, суб'єктивного права та елементу правоздатності, та полягає в можливості особи укласти різні договори, вибрати сторін договору та брати участь у визначенні умов договору у межах, що не суперечить закону та моральним засадам суспільства. Свобода договору не може бути абсолютною, для дії цієї свободи існують встановлені межі (межі дії свободи договору). У науковій роботі наводиться співвідношення феноменів зловживання правом та зловживання свободою договору, охарактеризовані їх спільні та відмінні риси.

Зроблено висновок, що у деяких випадках зловживання свободою договору може виступати вадою волі і стати причиною укладення правочину з вадами волі. Акцентується увага на тому, що зловживання свободою договору може мати місце виключно в тих правочинах з вадами волі, які спричинені наявністю умислу в діях сторони (сторін) правочину.

Запропоновано виділяти два види зловживання свободою договору при вчиненні правочинів з вадами волі, а саме: унілатеральне зловживання свободою договору; мультилатеральне зловживання свободою договору.

Поряд з теоретичними аспектами дисертація також містить дослідження та вирішення деяких важливих практичних питань. Їх розгляд здійснюється

через призму аналізу судової практики у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі. Зокрема, здійснено розгляд проблеми визначення осіб, які мають право на звернення до суду (належних позивачів) у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі, а також належного відповідача у деяких видах цих справ. Робиться висновок про наявність двох груп осіб, які можуть вважатися належними позивачами в цих справах (сторона правочину, яка вважає, що вчинила правочин з вадами волі, а також заінтересована особа, права та інтереси якої порушені недійсним правочином). Зазначається, що поняття заінтересованої особи як суб'єкта звернення до суду, не є чітко врегульовано нормами цивільного законодавства, а також недостатньо досліджено серед науковців. Наводиться власне визначення цього терміну: заінтересована особа – це особа, чії права та інтереси порушені в результаті вчинення недійсного правочину й внаслідок цього вона має право на звернення до суду за відновленням свого порушеного права та інтересу майнового чи немайнового характеру. Поряд з цим, акцентується увага на наявності й інших проблем та колізій при визначенні суб'єкта звернення до суду.

Зазначається, що однією із практичних проблем, пов'язаних із правочинами з вадами волі, є проблема визначення предмета доказування у справах про визнання недійсними цих правочинів. Констатується, що на практиці факт наявності вади волі при вчиненні правочину досить важко довести. Приводяться чинники виникнення такої ситуації. Враховуючи аналіз судової практики, робиться висновок про те, що переважно суди відмовляють у задоволенні позову про визнання недійсним правочину з вадами волі через: незнання норм законодавства особами, які подають відповідний позов; недоведення тих обставин, які становлять предмет доказування по справі; нечіткість позовних вимог; прохання визнати правочин недійсним із підстав, які є взаємовиключними; ненадання належних та допустимих доказів, які доводять невідповідність внутрішньої волі учасника правочину зовнішньому волевиявленню тощо.

Звертається увага на те, що предмет доказування залежить від обставин кожної конкретної справи. Пропонується авторське розуміння того, які обставини входять до предмету доказування при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі, зокрема, сюди належать такі факти: наявність договірних відносин між сторонами; чи відповідає правочин внутрішній волі усіх осіб-сторін правочину; наявність вади волі при вчиненні особою правочину; наявність або відсутність умислу в діях будь-якої зі сторін правочину; наявність порушених прав та інтересів, матеріальної та (або) моральної шкоди внаслідок вчинення правочину; причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину особою, яка була під впливом певної вади волі, та негативними наслідками, настання яких вона не бажала. Також дисертантом наводяться особливості предмета доказування при оспорюванні різних видів правочинів з вадами волі.

У дисертації також розглядається питання, які ж докази є належними, допустимими та достатніми при доведенні обставин, які підлягають доказуванню, при розгляді справ про оспорювання правочинів з вадами волі.

Практичне значення цього дисертаційного дослідження полягає в тому, що викладені в ньому висновки та пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень актуальних проблем, пов'язаних з теоретичними та практичними аспектами правочинів з вадами волі; у правотворчій роботі – для вдосконалення законодавства України, та формування нових законопроектів, що стосуються правового регулювання правочинів з вадами волі; у правозастосовній практиці – для вдосконалення діяльності судових органів при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі; у навчальному процесі – як навчальний матеріал для вивчення студентами вищих навчальних закладів правової природи й особливостей такої категорії як правочин з вадами волі, а також для підготовки підручників з цивільного права; у правовиховній роботі – для підвищення правової культури громадян України, їх поінформованості щодо підстав недійсності правочину, а також сприяння запобіганню вчинення

правочинів, у яких внутрішня воля не відповідає її зовнішньому волевиявленню.

Ключові слова: воля, вада волі, правочин, недійсність правочину, правочин з вадами волі, свобода договору, зловживання правом, зловживання свободою договору, належний позивач, належний відповідач, заінтересована особа, предмет доказування, засоби доказування.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Заборовський В.В., Попович Р.В. Правочини з вадами волі: основні теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. №31.Том 2. С. 18-22.

2. Заборовський В.В., Попович Р.В. Обман як дефект волі крізь призму теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. №33.Том 1. С. 121-125.

3. Алексій Р.В., Рогач О.Я. Зловживання свободою договору в контексті правочинів з вадами волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. №45. Том 1. С.74-79.

4. Рогач О.Я., Алексій Р.В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №2. С.260-264.

5. Aleksiy R. Vices of the will in the legal entity's transactions: theoretical and practical aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. №2. Vol.1. P.7-11.

6. Алексій Р.В. Актуальні проблеми класифікації правочинів з вадами волі. *Правові новели*. 2018. №6. С.16-22.

7. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору в деяких правочинах з вадами волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №1. С. 55-58.

8. Алексій Р.В. Деякі актуальні питання визнання недійсним правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. №56. Том 1. С.66-71.

9. Алексій Р.В. Проблемні аспекти визначення суб'єкта звернення до суду при розгляді справ про визнання недійсним правочину з вадами волі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №.2. С.58-61.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Попович Р.В. Правова природа правочинів з вадами волі. *Травневий конгрес правознавців*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 15-17 травня 2015 р.). Ужгород, 2015. С.181-185.

11. Алексій Р.В. Воля і волевиявлення в правочинах з вадами волі. *Закарпатські правові читання*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21-23 квітня 2016 р.). Ужгород, 2016. С.294-298.

12. Алексій Р.В. Вада волі як підстава недійсності правочину. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 22–23 лютого 2018 р.). Харків, 2018. С.24-27

13. Алексій Р.В. Правова природа вади волі в правочинах юридичної особи. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 23-24 лютого 2018 р.). Київ, 2018. С. 103-105.

14. Алексій Р.В. Правочини з вадами волі в цивільному праві України та цивільному праві зарубіжних країн: порівняльно-правовий аналіз *Закарпатські правові читання*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19-21 квітня 2018 р.). Ужгород, 2018. С.225-230.

15. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору на прикладі фіктивного та удаваного правочинів. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Дніпро, 1-2 березня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 42-44.

16. Алексій Р.В. Принцип свободи договору та зловживання нею: правовий досвід України та ЄС. *Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції* (Ужгород, 11-13 квітня 2019 р.). Т. 2. Ужгород, 2019. С.156-162.

ANNOTATION

Aleksii R.V. Transactions with vices of the will: the problems of theory and practices. – Qualifying scientific work as manuscripts.

Dissertation for obtaining a Candidate of Legal sciences Degree (PhD) in specialty 12.00.03 – "Civil Law and civil procedure; family law; international private law" – Uzhhorod National University, Private higher educational institution King Danylo University, Ivano-Frankivsk, 2020.

The dissertation is a separate complete scientific work devoted to the comprehensive research of theoretical and practical aspects of transactions with vices of the will. The purpose and tasks of the research led to the choice of the dissertation research structure, which consists of the introduction, three chapters, conclusion and the reference list. The conclusion is made about the high level of relevance of this topic.

In the dissertation research the review of domestic and foreign scientific literature was done, related to the reflection of the legal nature of the transactions with vices of the will, as well as the analysis of the historical genesis of this category was carried out. Along with this the views of different scientists in understanding the phenomena that relate to these transactions and reveal their legal nature are given. Also, substantiated proposals for amending and improving the

civil law on the legal regulation of the transaction with vices of the will are proposed.

The scientific novelty of the obtained results is that the dissertation is a complex research of the theoretical and practical problems of the transactions with vices of the will institute and aims at the further development of the science of civil and contractual law. As a result of the research, a number of new scientific propositions, conclusions and proposals were formulated, which have an important theoretical and practical significance.

In this scientific work the category of will which is considered is understood as a psychological category, which is used in the law and means internal mental process that proceeds in the consciousness of the individual and depends on certain external and internal factors.

Along with this analysis of a vice of the will phenomenon, the presence of which leads to the making of an invalid transaction, is made. It is noted that this term is not researched enough. The comparative and legal analysis of the vice of the will according to the civil law of Ukraine and the law of foreign countries were carried out. An attempt is made to identify the features of the vice of will in the transactions made by the legal entity, also the analysis of judicial practice of considering cases on the invalidation of the transactions with vices of the will where the plaintiff is a legal entity is made.

In the dissertation the legal nature of transactions with vices of the will is revealed through the prism of bringing the views of various scholars on this problem, illuminating its features as well as indicating author's own definition of this term as a kind of voidable transaction which aims to the emergence of certain rights and responsibilities made by person with legal capacity to act and whose internal will is not corresponds to the external will is given.

The actual problems of transactions with vices of the will classification are researched. A number of well-known to civility science approaches to the classification of these transactions are presented, as well as the author's own classification of transactions with vices of the will for two criteria is proposed: a)

in the existence of the influence of external and internal factors on the person in the making of transaction; b) in the existence of intentions in the actions of the party (parties) of the transaction or third person. It is noted that the transactions with defects of will include: transactions, made by a physical person with legal capacity to act, who did not realize the significance of his/her actions and (or) could not control them at the time of making a transaction; transactions, made under the influence of mistake; transactions, made under the influence of fraud; transactions, created as a result of malicious agreement between representative of one party and the other party; transaction made under the influence of violence or threats of violence; transactions made under the influence of grave circumstances and on extremely unprofitable terms; fictitious transactions; artificial transaction. Moreover, a brief description of these types of transactions is provided and the features of each of them are given.

In the dissertation research the category of the contract freedom abuse is considered as one aimed at the realization of the right to freedom of contract, the unlawful intentional behavior of a person who goes beyond the law and moral principles of society limits pursuing a certain purpose. Also the features of this category are shown. Along with this, an analysis of phenomena which related to the contract freedom abuse is carried out: freedom of contract; the limits of contract freedom; abuse of law. It is noted that the freedom of contract is a civil law phenomenon, which has a multifaceted legal nature in the form of norm-principle, subjective law and the element of legal capacity, and it consists in the possibility of a person to enter into different treaties, to choose the parties to the agreement and to participate in determining the terms of the contract within the limits that do not contradict the law and the moral principles of society. Freedom of contract cannot be absolute; for the exercise of this freedom there are established limits (the limits of the contract freedom). In the scientific work a correlation between the phenomena of law abuse and contract freedom abuse is given, their common and distinctive features are characterized.

It is concluded that, in some cases, the contract freedom abuse may be a vice of the will and cause the making of transaction with vices of the will. The emphasis is placed on the fact that contract freedom abuse can exist only in those transactions with vices of the will which are caused by the presence of intent in the actions of the participant (participants) of the transaction.

The allocation of two types of contract freedom abuse in the making of transactions with vices of the will is proposed, namely: unilateral contract freedom abuse (contract freedom abuse from one party to the contract); multilateral contract freedom abuse (contract freedom abuse by two or more parties to the contract, depending on the number of parties in the contract, respectively).

Along with theoretical aspects, the dissertation also contains researching and solutions to some important practical issues. The consideration of these issues is carried out through the prism of the analysis of judicial practice in cases of invalidation of transactions with vices of the will. In particular, consideration was given to the problem of determining the individuals entitled to apply to the court (the proper plaintiffs) in cases of invalidation of transactions with vices of the will, as well as the proper defendant in certain types of these cases. It is concluded that there are two groups of people who can be proper plaintiffs in these cases (the party of the contract which makes contract under the influence of vice of the will; the other interested person). It is noted that the concept of the interested person as a subject of appeal to the court is not clearly regulated by the norms of civil law, and is not sufficiently researched among scientists. The proper definition of this term is given, namely: interested person – is a person whose rights and interests are violated as a result of the making of an invalid transaction and who has the right to apply to the court for restoration of his/her violated right and interest of property or non-property nature, and also the interested person does not claim for the subject dispute over the case. Along with this, attention is paid to the existence of other problems and collisions in determining the subject of appeal to the court.

It is noted that one of the practical problems associated with transaction with vices of the will is the problem of determining the subject of proving in the cases

of invalidation of these acts. It is stated that in practice the fact of the presence of a defect of the will in the making a transaction is difficult to prove. The factors of the occurrence of such situation are given. Taking into account the analysis of judicial practice, it is concluded that in most cases, courts refuse to accept a claim for invalidation of a transaction with vices of the will by: lack of knowledge of the norms of the legislation by the person who files a suit; non-proving that constitute of the subject of proving in a case; fuzzy claims; a request to acknowledge the transaction inaccurate on grounds that are mutually exclusive; failure to provide proper and admissible evidence that proves inconsistency of the internal will of the participant in the transaction with the external will and so on.

Attention is drawn to the fact that the subject of evidence depends on the circumstances of each particular case. The author's understanding of which circumstances are included in the subject of proving in the consideration of cases of invalidation of transactions with defects of the will is offered, including the following facts: the existence of contractual relations between the parties; corresponding of transaction to the internal will of all parties to the transaction; the presence of a defect in the making of a transaction; the presence or absence of an intent in the actions of any of the parties to the transaction; presence of violated rights and interests, material and (or) moral harm as a result of the making the transaction; a causal relationship between the making a transaction by a person who was under the influence of a certain defect of the will, and the negative consequences that he/she did not descend upon. Also, the research respondent presents the features of the subject of proving at invalidation of various types of transactions with vices of the will.

Also the question of which evidence is competent, admissible and sufficient in proving circumstances that are subject of proving in consideration of cases about invalidation of transactions with vices of the will is examined in the dissertation.

The practical significance of this dissertation research is that the conclusions and proposals set out in it can be used: in the scientific research area – for further research of relevant problems related to the theoretical and practical aspects of

transactions with vices of the will; in law-making - to improve the legislation of Ukraine and the formation of new bills on the legal regulation of transactions with vices of the will; in the practice of law enforcement – to improve the activities of judicial bodies in the consideration of cases about invalidation of transactions with vices of the will; in the educational process – as a teaching material for the study of higher educational institutions students of legal nature and the features of such a category as a transaction with vices of the will, as well as for the preparation of manuals on civil law; in legal educational work – to improve the legal culture of Ukrainian citizens, their knowledge of the reasons for the invalidity of the transaction, as well as to help preventing the making of transactions in which the internal will does not correspond to its external will.

Key words: will, vice of the will, transaction, invalidity of transactions, transaction with vices of the will, freedom of contract, abuse of rights, abuse of freedom contract, proper plaintiff, proper defendant, interested person, subject of proving, sources of proving.

SPYSOK PUBLIKATSII ZDOBUVACHA ZA TEMOIU DYSERTATSII

Publikatsii, v yakykh opublikovani osnovni naukovy rezultaty dysertatsii:

1. Zaborovskyi V.V., Popovych R.V. Pravochny z vadamy voli: osnovni teoretychni ta praktychni aspekty. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo». 2015. № 31. Tom 2. S. 18–22.

2. Zaborovskyi V.V., Popovych R.V. Obman yak defekt voli kriz pryizmu teorii ta praktyky. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo». 2015. № 33. Tom 1. S. 121–125.

3. Aleksii R.V., Rohach O.Ia. Zlovzhyvannia svobodoiu dohovoru v konteksti pravochnyiv z vadamy voli. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo». 2017. № 45. Tom 1. S. 74–79.

4. Rohach O.Ia., Aleksii R.V. Fenomen zlovzhyvannia pravom ta zlovzhyvannia svobodoiu dohovoru: porivnialno-pravovy analiz. Porivnialno-analitychne pravo. 2017. № 2. S. 260–264.

5. Aleksiy R. Vices of the will in the legal entity's transactions: theoretical and practical aspects. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 2. Vol. 1. P. 7–11.

6. Aleksii R.V. Aktualni problemy klasyfikatsii pravochyniv z vadamy voli. Pravovi novelty. 2018. № 6. S. 16–22.

7. Aleksii R.V. Zlovzhyvannia svobodoiu dohovoru v deiakykh pravochynakh z vadamy voli. Yurydychnyi naukovy elektronnyi zhurnal. 2019. № 1. S. 55–58.

8. Aleksii R.V. Deiaki aktualni pytannia vyznannia nediisnym pravochynu, vchynenoho v rezultati zlovmysnoi domovlenosti predstavnyka odniiei storony z druhoiu storonoiu. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriiia «Pravo». 2019. № 56. Tom 1. S. 66–71.

9. Aleksii R.V. Problemni aspekty vyznachennia subiekta zvernennia do sudu pry rozghliadi sprav pro vyznannia nediisnym pravochynu z vadamy voli. Porivnialno-analitychne pravo. 2019. № 2. S. 58–61.

Publikatsii, yaki zasvidchuiut aprobatsiiu materialiv dysertatsii:

10. Popovych R.V. Pravova pryroda pravochyniv z vadamy voli. Travnevyyi konhres pravoznavtsiv»: materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Uzhhorod, 15–17 travnia 2015 r.). Uzhhorod, 2015. S. 181–185.

11. Aleksii R.V. Volia i volevyiavlennia v pravochynakh z vadamy voli. Zakarpatski pravovi chytannia: materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Uzhhorod, 21–23 kvitnia 2016 r.). Uzhhorod, 2016. S. 294–298.

12. Aleksii R.V. Vada voli yak pidstava nediisnosti pravochynu. Pravo: istoriia, teoriia, praktyka: materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kharkiv, 22–23 liutoho 2018 r.). Kharkiv, 2018. S. 24–27

13. Aleksii R.V. Pravova pryroda vady voli v pravochynakh yurydychnoi osoby. Innovatsiini naukovyi doslidzhennia: teoriia, metodolohiia, praktyka»: materialy II

Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv, 23–24 liutoho 2018 r.). Kyiv, 2018. S. 103–105.

14. Aleksii R.V. Pravochny z vadamy voli v tsyvilnomu pravi Ukrainy ta tsyvilnomu pravi zarubizhnykh krain: porivnialno-pravovy analiz. Zakarpatski pravovi chytannia: materialy Kh Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Uzhhorod, 19–21 kvitnia 2018 r.). Uzhhorod, 2018. S. 225–230.

15. Aleksii R.V. Zlovzhyvannia svobodoiu dohovoru na prykladi fiktyvnoho ta udavanoho pravochyniv. Aktualni pytannia ta problemy pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Dnipro, 1–2 bereznia 2019 r.). Dnipro, 2019. S. 42–44.

16. Aleksii R.V. Pryntsyp svobody dohovoru ta zlovzhyvannia neiu: pravovy dosvid Ukrainy ta YeS. Zakarpatski pravovi chytannia: materialy KhI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Uzhhorod, 11–13 kvitnia 2019 r.). T. 2. Uzhhorod, 2019. S. 156–162.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	18
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОЧИНІВ З ВАДАМИ ВОЛІ.....	30
1.1. Огляд літератури і вибір напрямків дослідження.....	30
1.2. Поняття та ознаки правочинів з вадами волі.....	44
1.3. Класифікація та види правочинів із вадами волі.....	57
Висновки до Розділу 1.....	78
РОЗДІЛ 2. ЗЛОВЖИВАННЯ СВОБОДОЮ ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ.....	81
2.1. Порівняльно-правовий аналіз категорій зловживання правом та зловживання свободою договору.....	81
2.2. Правочин з вадами волі крізь призму зловживання свободою договору.....	103
Висновки до Розділу 2.....	127
РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ.....	129
3.1. Проблемні аспекти, що виникають при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі.....	129
3.2. Судова практика розгляду справ щодо визнання недійсними правочинів із вадами волі.....	168
Висновки до Розділу 3.....	189
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	195
ДОДАТКИ.....	217

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВСУ – Верховний Суд України

ГК – Господарський Кодекс України

ЦК, ЦК України – Цивільний Кодекс України

ЦПК – Цивільно-процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сьогодні правочини виступають виявом цивільних правовідносин та одним зі способів реалізації прав та інтересів суб'єктів права. Проте правочини повинні відповідати вимогам їх чинності, встановленим Цивільним кодексом України. У разі невідповідності хоча б одній із умов правочин не може вважатися дійсним.

Правочини, у яких внутрішня воля не відповідає їх зовнішньому волевиявленню, тобто правочини з вадами волі, набули значного поширення в цивільному обороті. Причини такої ситуації можуть бути різні: від необізнаності, неграмотності та низького рівня правової культури учасників правочину до бажання «обійти» закон, ухилитись від сплати податків або уникнути звернення стягнення на майно. Існування цих факторів обумовлюють актуальність цієї теми та необхідність більш детального дослідження як правочинів з вадами волі в цілому, так і окремих їх аспектів. Про актуальність дослідження свідчить також перебування у провадженні судів великої кількості справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі, судова практика вирішення яких є неоднозначною. Зокрема, згідно з відомостями Єдиного державного реєстру судових рішень лише протягом 2019 року в порядку цивільного судочинства було розглянуто близько 3500 справ про визнання таких правочинів недійсними, а також майже 3600 справ – у порядку господарського судочинства з використанням норм цивільного законодавства. Неоднозначність судової практики виявляється у тому, що суди загальної юрисдикції не завжди однаково застосовують ті самі норми законодавства, які регулюють правочини з вадами волі, а також не враховують судову практику Верховного Суду, який якраз і здійснює узагальнення судової практики та забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій. Такий стан речей є досить серйозною

проблемою, оскільки це ускладнює процес доведення наявності вади волі при вчиненні правочину, а також підриває довіру до судової влади.

Проблемні питання правочинів з вадами волі є предметом дослідження багатьох науковців. За останні роки можна виділити дослідження, зокрема, О.І. Длугош «Недійсність правочинів з дефектами волі» (2011 р.), І.В. Давидової «Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману» (2011 р.), «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» (2018 р.), К.В. Скиданова «Воля і волевиявлення в правочині» (2015 р.), А.С. Бахаєвої «Недійсність правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства» (2018 р.) тощо. Проте, на теренах сьогодення недостатньо дослідженим залишається ряд важливих питань, які стосуються теоретичних та практичних аспектів правочинів з вадами волі. Основною теоретичною проблемою є те, що в сучасній цивілістичній науці досить мало комплексних досліджень, пов'язаних із правочинами з вадами волі. Здебільшого досліджуються окремі аспекти цих правочинів, як от помилка, обман, правова природа фіктивних та удаваних правочинів, або ж дослідження проводяться в контексті недійсності правочинів узагалі. Щодо практичних питань, то нині актуальними є проблеми доведення факту наявності вади волі при вчиненні правочину, визначення предмета доказування та доказів у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі. Залишається відкритим питання визначення суттєвих ознак правочинів з вадами волі. Також існує проблема класифікації цих правочинів, оскільки серед науковців немає одностайної думки щодо її вирішення. Поряд з цим потребує дослідження категорія зловживання свободою договору, яка відображає порушення принципу свободи договору та відповідності внутрішньої волі зовнішньому волевиявленню.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тема дослідження базується на вимогах Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 21 листопада 2002 року № 228-IV,

Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр. як складової частини Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженої Постановою Загальних Зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету. Тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Актуальні проблеми законодавства України в контексті розвитку європейського приватного права» (номер державної реєстрації 0115U003901).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дослідження є формулювання й вирішення практичних та теоретичних питань (як матеріальних, так і процесуальних), які виникають при вчиненні правочинів з вадами волі та з'ясування їх правової природи, при доведенні факту наявності вади волі, а також при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *задачі*:

– здійснити огляд вітчизняної й зарубіжної літератури, пов'язаної з розкриттям сутності правочинів з вадами волі;

– розкрити правову природу вади волі як підстави недійсності правочину, виявити суттєві ознаки та сформулювати визначення правочинів з вадами волі, а також внести пропозиції щодо змін до цивільного законодавства з питань правового регулювання правочинів з вадами волі;

– охарактеризувати проблему класифікації правочинів з вадами волі, виокремити можливі критерії класифікації цих правочинів, а також встановити, які види правочинів належать до правочинів з вадами волі;

– здійснити порівняльно-правову характеристику феноменів зловживання правом та зловживання свободою договору, а також визначити ознаки зловживання свободою договору;

– висвітлити правову природу зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі;

– встановити категорії осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про визнання недійсним правочину з вадами волі, а також визначити, які обставини входять до предмету доказування в цих справах та які засоби доказування підтверджують ті чи інші факти, що мають значення для справи;

– здійснити аналіз судової практики розгляду справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі.

Об'єктом дослідження виступають цивільні та цивільно-процесуальні правовідносини, які виникають при вчиненні правочинів з вадами волі та при розгляді справ про визнання недійсними цих правочинів.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні проблеми, які виникають при розкритті правової природи правочинів з вадами волі.

Методи дослідження. Методологію дослідження складає сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, використання яких обумовлено метою дисертації та поставленими завданнями.

Основу дисертаційного дослідження становить діалектичний метод, який дає змогу зробити висновок про перебування категорії правочину з вадами волі та пов'язаними з ним правовими явищами в постійному розвитку. За допомогою системно-структурного та формально-логічного методів було здійснено класифікацію правочинів з вадами волі, а також виділено види зловживання свободою договору (підрозділи 1.3, 2.1). Індуктивний метод та метод аналізу й синтезу було використано при опрацюванні матеріалів судової практики розгляду справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі (підрозділи 3.1, 3.2). Виділення суттєвих ознак правочинів з вадами волі загалом та окремих їх видів, ознак зловживання свободою договору, меж дії принципу свободи договору, особливостей прояву зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі, виділення обставин, що входять до предмету доказування у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі, посприяло застосування

методу абстрагування (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2, 2.3, 3.2). За допомогою спеціально-юридичного методу здійснено опис правових категорій та понять, що стосуються правочинів з вадами волі (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). Використання формально-юридичного методу сприяло формулюванню визначень «вада волі», «правочин з вадами волі», «зловживання свободою договору», «заінтересована особа» (підрозділи 1.2, 2.1, 3.1). При проведенні порівняльно-правової характеристики правочину з вадами волі за цивільним правом України та цивільним правом зарубіжних країн, а також співвідношення зловживання правом та зловживання свободою договору застосовано метод аналогії та порівняльно-правовий метод (підрозділи 1.2, 2.1). Дослідження еволюції та історичного розвитку феномену правочину з вадами волі здійснено з використанням історико-правового методу (підрозділ 1.1). При спробі тлумачення правових норм актів цивільного законодавства та виявлення в них неточностей і колізій було застосовано герменевтичний метод (підрозділи 1.2, 1.3, 2.2, 3.1).

Емпіричну основу дослідження становлять матеріали узагальнення судової практики Верховного Суду України та Верховного Суду із застосування норм цивільного права, матеріали судової практики розгляду справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі за період з 2006 по 2019 рр. (загалом 59 найменувань).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є комплексним дослідженням, що стосується теоретичних та практичних проблем інституту правочину з вадами волі, та спрямоване на подальший розвиток науки цивільного права. У результаті проведеного дослідження сформульовано ряд нових наукових положень, висновків і пропозицій, що мають важливе теоретичне та практичне значення. До найбільш вагомих з них належать такі:

уперше:

– сформульовано визначення «вади волі» як деформації волі учасника або учасників правочину внаслідок певних обставин, які заважають особі

правильно сформувати свою внутрішню волю, тобто власні наміри, цілі, бажання, при вчиненні нею правочину; виділено ознаки правочинів з вадами волі, а саме: це певна дія, спрямована на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків; цей правочин вчинений особою, яка є дієздатною та має право й намір вчинити цей правочин; вони відповідають вимогам форми, встановленим для певного виду правочину; такий вид правочинів відноситься до недійсних правочинів; правочини з вадами волі є оспорюваними, тобто вони вважаються дійсними до того моменту, поки рішенням суду не буде визнано протилежне; внутрішня воля не відповідає зовнішньому волевиявленню; на волю учасника або учасників правочину здійснюється вплив певних факторів, які тягнуть за собою вчинення правочинів з вадами волі; воля на вчинення правочину має певну ваду у вигляді помилки, обману, погрози, насильства, тяжкої обставини чи зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною;

– наведено авторську дефініцію «правочинів з вадами волі» як виду недійсних правочинів, спрямованих на виникнення певних прав та обов'язків і вчинених дієздатною особою, внутрішня воля якої не відповідає зовнішньому волевиявленню; запропоновано такі критерії для класифікації правочинів з вадами волі: а) наявність впливу зовнішніх або внутрішніх факторів на особу при вчиненні правочину; б) наявність умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб;

– сформульовано визначення категорії зловживання свободою договору як спрямовану на реалізацію права на свободу договору неправомірну умисну поведінку особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, при цьому переслідує певну мету. Також виділено два види зловживання свободою договору при вчиненні правочинів з вадами волі: унілатеральне зловживання свободою договору та мультілатеральне зловживання свободою договору;

удосконалено:

– розуміння категорії волі як психологічної категорії, яка застосовується в праві та означає внутрішній психічний процес, який протікає у свідомості індивіда й залежить від певних зовнішніх (вплив на свідомість особи з боку членів її сім'ї та інших членів суспільства, а також того суспільного середовища, у якому вона знаходиться тощо) та внутрішніх (власні погляди щодо конкретного виду суспільних відносин, рівень освіти, правосвідомості, обсяг потреб та інтересів кожної конкретної особи тощо) факторів;

– аргументацію того, що правочин, вчинений дієздатною особою в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, відноситься до правочинів з вадами волі тому, що особа повністю дієздатна, але в момент вчинення правочину були наявні обставини, які унеможливили усвідомлення та (або) керування своїми діями; фіктивні та удавані правочини належать до правочинів з вадами волі, оскільки воля їх учасників має дефект на стадії формування мети правочину;

– розмежування феноменів зловживання правом та зловживання свободою договору за допомогою таких рис: при виявленні зловживання свободою договору обов'язково враховується не лише закон чи моральні засади суспільства, а й договір; зловживання свободою договору виникає лише при наявності правовідносин, які виникають принаймні між двома особами; на відміну від зловживання правом, при зловживанні свободою договору дія або бездіяльність сторони чи третьої особи спрямована на спонукання укласти договір, який суперечить правам та інтересам цієї особи або третіх осіб, власне правовій природі договору чи моральним засадам суспільства; при зловживанні свободою договору сторона договору або інша особа впливають на волю іншої сторони договору (зловживання свободою договору виступає вагою волі); сторона (сторони) зловживає свободою договору, керуючись певною особливою метою;

– узагальнений ряд обставин, які підлягають доказуванню (предмет доказування) при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі, а саме: наявність договірних відносин між сторонами; чи

відповідає правочин внутрішній волі усіх осіб – сторін правочину; наявність вади волі при вчиненні особою правочину; наявність або відсутність умислу в діях будь-якої сторони правочину; наявність порушених прав та інтересів, матеріальної та (або) моральної шкоди внаслідок вчинення правочину; причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину особою, яка була під впливом певної вади волі, та негативними наслідками, настання яких вона не бажала;

дістало подальший розвиток:

– положення про те, що свобода договору – це цивільно-правовий феномен, який має багатогранну правову природу у вигляді норми-принципу, суб'єктивного права та елементу правоздатності, та полягає в можливості особи укласти різні договори, вибрати сторін договору та брати участь у визначенні умов договору в межах, що не суперечать закону та моральним засадам суспільства;

– твердження про те, що зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі не може застосовуватися до таких правочинів з вадами волі, як правочин, вчинений під впливом помилки, а також правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, оскільки при вчиненні цих правочинів немає умислу в діях будь-якої сторони договору;

– положення про те, що заінтересована особа – це особа, чії права та інтереси порушені внаслідок вчинення недійсного правочину, і вона має право на звернення до суду за відновленням свого порушеного права та інтересу майнового чи немайнового характеру.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертаційному дослідженні положення можуть бути використані: у науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень актуальних проблем, пов'язаних з теоретичними та практичними аспектами правочинів з вадами волі; у правотворчій роботі – для вдосконалення законодавства України та формування нових законопроектів, що стосуються правового

регулювання правочинів з вадами волі; у правозастосовній практиці – для вдосконалення правозахисної діяльності, а також діяльності судових органів при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі (Акт впровадження в практичну діяльність адвокатського об'єднання «Юридична компанія «Бі ен Сі» від 13.04.2020); у навчальному процесі – як матеріал для вивчення студентами вищих навчальних закладів правової природи й особливостей такої категорії, як правочин з вадами волі, а також для підготовки підручників з цивільного права (Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження в навчальний процес юридичного факультету Ужгородського національного університету від 14.04.2020); у правовиховній роботі – для підвищення правової культури громадян України, їх поінформованості щодо підстав недійсності правочинів, а також сприяння запобіганню вчинення правочинів, у яких внутрішня воля не відповідає її зовнішньому волевиявленню.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Наведені в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. У співавторстві опубліковано чотири наукові праці: 1) «Правочини з вадами волі: основні теоретичні та практичні аспекти», авторська участь дисертанта в якій становить 50 % та полягає у формулюванні ознак правочину, вчиненого під впливом помилки, виявленні суттєвих особливостей правочину, вчиненого під впливом обману, правочину, вчиненого під впливом насильства, а також правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах; 2) «Обман як дефект волі крізь призму теорії та практики», авторська участь дисертанта в якій становить 50 % та полягає в наведенні визначення терміну «обман» та виділенні низки ознак правочину, вчиненого під впливом обману, а також у здійсненні аналізу судової практики щодо розгляду справ про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом обману; 3) «Зловживання свободою договору в контексті правочинів з вадами волі», авторська участь дисертанта

в якій становить 50 % та полягає у формулюванні визначення зловживання свободою та наведенні ознак цього феномену, а також виявлення особливостей прояву зловживання свободою договору при вчиненні правочинів з вадами волі; 4) «Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз», авторська участь дисертанта в якій становить 50 % та полягає у формулюванні спільних та відмінних рис таких правових категорій, як зловживання правом та зловживання свободою договору.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри цивільного права та процесу Ужгородського національного університету, де було виконано дисертацію, а також були оприлюднені на міжнародних науково-практичних конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції «Травневий конгрес правознавців» (м. Ужгород, 2015 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 2016 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Право: історія, теорія, практика» (м. Харків, 2018 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика» (м. Київ, 2018 р.); X Міжнародній науково-практичній конференції «Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Дніпро, 2019 р.); XI Міжнародній науково-практичній конференції «Закарпатські правові читання» (м. Ужгород, 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації, сформульовані висновки та пропозиції викладені в шістнадцяти публікаціях, зокрема, у восьми наукових статтях у наукових фахових виданнях України, одній науковій статті у зарубіжному фаховому виданні, а також у тезах доповідей на семи міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які включають в себе сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 222 сторінки, із яких 177 сторінок основного тексту, 22 сторінки – список використаних джерел (208 найменувань) та додатки – 6 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОЧИНІВ З ВАДАМИ ВОЛІ

1.1. Огляд літератури і вибір напрямків дослідження.

Правочини з вадами волі є предметом дослідження багатьох науковців, що свідчить, насамперед, про актуальність цього питання. Також, враховуючи наявний обсяг наукових досліджень щодо цієї проблематики, можна дійти висновку, що з багатьох аспектів таких правочинів існує жвава дискусія та, інколи, навіть діаметрально протилежні погляди різних вчених, тоді як деякі питання досліджені недостатньо або взагалі залишаються поза увагою дослідників. Проблемними питаннями цієї категорії займалися і займаються багато вчених. Це, зокрема, Н.Н. Алекберова, А.С. Бахаєва, О.А. Беяневич, С.Б. Булеца, С.В. Герасимовський, Д.Д. Грімм, О.В. Гутніков, І.В. Давидова, О.І. Длугош, В.В. Заборовський, О.Л. Зайцев, О.В. Зарубін, А.Ю. Зезекало, О.С. Іоффе, А.В. Кобера, С.О. Короед, В.І. Крат, М.В. Кратенко, Н.С. Кузнєцова, І.А. Лавріненко, С.С. Немченко, В.А. Ойгензіхт, А.А. Панов, А.В. Рябініна, Н.В. Рабінович, М.Растеряєв, О.Я. Рогач, О.В. Розгон, Я.М. Романюк, К.В. Скиданов, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Спаська, Г.О. Умецька, В.Г. Фазикош, Р.Й. Халфіна, Є.О. Харитонов, Н.С. Хатнюк, С.В. Хімченко, Ю.В. Холоденко тощо тощо.

Д.А. Мелконян зазначає: «На жаль, дуже часто суд саме внаслідок недостатньої доказової бази виявляється не в змозі прийняти рішення, що захищає права громадянина, який постраждав від обману при укладенні правочину» [1, с.64]. Слушною є думка А.С. Бахаєвої, яка констатує, що одним із дискусійних у науці цивільного права було й залишається питання волі та волевиявлення як умови дійсності правочину та їх місця в системі юридичних фактів. Слід зазначити, що недосконалість низки положень цивільного законодавства, розпорошеність нормативно-правових актів, що регулюють суміжні цивільні правовідносини, лише сприяють збільшенню

кількості цивільних справ про визнання правочинів недійсними [2, с.183]. Дійсно, для розгляду правової природи правочину з вадами волі дослідження питання, пов'язаного з відповідністю волі зовнішньому волевиявленню, є ключовим.

У сучасній юридичній літературі проблеми, пов'язані з правочинами волі, досліджуються в межах цивільного права. Хоча сьогодні існують наукові дослідження в сфері цього питання і в інших галузях права, зокрема господарського права та кримінального процесу, а також в інших наукових сферах (зокрема, психологія, філософія). Так, наприклад у 2004 році Т.Н. Секераж захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата наук за спеціальністю «Кримінальний процес; криміналістика та судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» під назвою «Теоретические и методические основы диагностики «порока воли» в судебной психологической экспертизе».

Незважаючи на значний науковий доробок вітчизняних та закордонних вчених щодо проблем правочинів з вадами волі, досліджень окремих аспектів цього феномену бракує й досі. Цієї думки також притримується й А.С. Бахаєва [2, с.183]. Зокрема недостатньо досліджена правова природа: вади волі як підстави недійсності правочину; правочинів з вадами волі, вчиненими юридичними особами; наявності зловживання свободою договору в таких правочинах; класифікації правочинів з вадами волі тощо.

Проблема регулювання та вивчення феномену правочину з вадами волі історично проходить червоною ниткою через усю правову науку, починаючи ще від часів Стародавнього Риму і триває по сьогодні. Дослідженням основних аспектів таких правочинів займалися ще римські юристи, визначний науковець Середньовіччя Фома Аквінський («Summa theologica»), а також представники правової науки Нового Часу. Це питання було предметом дослідження і в дореволюційний період (Д.Д. Грімм «Основы учения о юридической сделке в современной доктрине немецкого пандектного права», М. Растеряев «Недействительность юридических сделок

по русскому праву» тощо). Значний внесок у дослідження правочинів з вадами волі внесли й науковці радянського періоду, такі як: В.А. Ойгензіхт («Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права)»), Н.В. Рабінович («Недействительность сделок и ее последствия»), К.Л. Разумов («Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация»), Ф.С. Хейфец («Недействительность сделок по советскому гражданскому праву»), В.П. Шахматов («Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия») тощо. Досліджувана проблематика не втрачає позицій стосовно актуальності й тепер. Цьому підтвердженням є значний обсяг дисертаційних досліджень, присвячених правовій природі правочинів з вадами волі. Сюди, зокрема, належать наукові напрацювання А.С. Бахаєвої, І.В. Давидової, О.І. Длугош, О.В. Забуріна, К.В. Скиданова, Ю.В. Холоденка тощо. Також варто не забувати й про численну кількість наукових публікацій із цієї проблематики в збірниках наукових праць та в наукових періодичних виданнях з питань юриспруденції.

Таким чином, умовно літературу, пов'язану з дослідженням правочинів з вадами волі, можна поділити на такі групи: а) загальні наукові джерела, які містять загальні аспекти правочинів з вадами волі в контексті правочинів взагалі або в контексті недійсних правочинів (наприклад, Д.Д. Гримм «Основы учения о юридической сделке в современной доктрине немецкого пандектного права»; Н. Растеряев «Недействительность юридических сделок по русскому праву»; Н.В. Рабинович «Недействительность сделок и ее последствия»; О.В. Гутников «Недействительные сделки в гражданском праве» тощо); б) спеціальні наукові джерела, які ілюструють наукові дослідження власне в сфері правочинів з вадами волі. Це, зокрема, дисертаційні дослідження Ю.В. Холоденка «Недействительность сделок с пороками воли», О.І. Длугош «Недійсність правочинів з дефектами волі»; наукова публікація А.А. Малофеева «Негативное влияние сделок с пороками воли на гражданский оборот»; наукова стаття О.Л. Зайцева «Правочини з

вадами волі»; в) джерела, які є результатом дослідження окремих аспектів таких правочинів: монографії В.А. Ойгензіхта «Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права)», М.В. Кратенка «Злоупотребление свободой договора: частноправовые и публично-правовые аспекты» тощо; наукові статті А.А. Панова «К вопросу о категориях воли, волеизъявления и порока воли в теории юридической сделки»; С.В. Герасимовського «Правочини, вчинені під впливом насильства як вид оспорюваних правочинів»; І.В. Давидової «Категорія помилки в цивільному праві та законодавстві»; В.І. Крата «Недійсність правочинів, вчинених під впливом обману» тощо.

При дослідженні правочинів з вадами волі не можна оминати законодавчу базу, тобто норми Цивільного кодексу України та інших нормативно-правових актів, а також міжнародне законодавство, у тому числі право Європейського Союзу. До актів міжнародного права, які містять правове регулювання таких правочинів, можна, зокрема, віднести Принципи міжнародних комерційних договорів, Принципи європейського договірної права тощо.

Враховуючи особливості пануючої в Україні романо-германської правової системи, можна зазначити, що вітчизняне приватне право опирається на ті правові інститути, які існували в римському праві. А отже, при проведенні наукового дослідження цивільно-правових категорій, які стосуються правочинів з вадами волі, необхідно звертати увагу на наукові дослідження, які проводилися в сфері розвитку римського права.

Правочини з вадами волі у цивільному обороті існували давно, хоч і не в такому розумінні, яке існує зараз. Тому видається доцільним дослідити витоки цієї правової категорії, з'ясувати її генезис. Правочини з вадами волі як феномен існували ще у Давньому Римі, хоча власне поняття «правочин з вадами волі» римське право не знало. Із джерел римського права відомо, що на той момент правове регулювання отримали такі категорії як «error» (помилка), «dolus» (обман), «metus» (примус) тощо. Таких сучасних

категорій як «правочин», «вада волі» в ті часи не існувало. А поняття правочину охоплювало різні терміни, зокрема, «actio», «contractum», «ractus» тощо. Таким чином, при проведенні дослідження правової природи правочинів з вадами волі можна відзначити такі наукові дослідження з питань римського права як: «Лекции по догме римского права» Д.Д. Грімма, «Римское право» І.Б. Новицького, «Римське право» О.А. Підопригори та Є.О. Харитонова тощо.

За римським правом умовами дійсності правочину є: вільне волевиявлення сторін [3, с. 372]; необхідний рівень правосуб'єктності [3, с. 372]; дотримання форми правочину; визначення предмета договору; реальність виконання договору [3, с. 373]. У своїй монографії «Лекции по догме римского права» Д.Д. Грімм вказує, що однією з підстав недійсності правочину є невідповідність між волею та зовнішнім її вираженням [4, с.64-65]. Проте, як зазначає І.Б. Новицький у своєму науковому дослідженні «Римское право», древнє римське право при тлумаченні договорів виходило з того, що виражено зовні; дослідження справжньої волі особи не проводилося. Але в класичний період стала переважати та точка зору, що зовнішнє вираження волі (слово, письмо) не повинно мати виняткового значення і витіснити з поля зору особи, яка тлумачить договір, тривалий намір, справжню думку, яку вона хотіла висловити [5, с.164].

У цілому договори визнавалися недійсними за таких умов: 1) договір укладений всупереч волі контрагента; 2) зміст майбутнього договору суперечив правовим приписам та чинним законам; 3) договір, укладений внаслідок помилки (error); 4) договір укладений внаслідок обману (dolus); 5) договір, укладений внаслідок насильства (vis absoluta) та (або) погрози (metus) [6, с.19-22].

Продовження розвитку феномену правочинів з вадами волі можемо бачити, зокрема, у Фоми Аквінського. У його визначенні зв'язок між intellectus, voluntas і consensus тлумачиться у формі, яка не втратила свого істотного значення і в наступні часи. Пізніше на цій основі католицькі

схоластики, а також реформаторські представники природного права будували своє розмежування між «вадою свідомості» і «вадою волі» [7]. Відповідно до Фоми Аквінського усвідомлення, що має ваду, може спотворити волю, необхідну для поставлення дії, і тим самим виключити зобов'язання [7].

Якщо говорити про подальший генезис правочину з вадами волі як правової категорії, то варто зазначити, що в історії розвитку цих правочинів значна роль належить вченню про помилку. Зокрема, це чітко видно у європейській правовій доктрині, представниками якої виступають: Ф.-К. фон Савіньї, Г. Гроцій, Т. Гоббс тощо. Можна сказати, що на основі вчення про помилку подальший розвиток отримали й інші цивільно-правові категорії, що стосуються предмету цього дослідження. Маються на увазі категорії: обману, примусу, умисності дій при вчиненні правочину тощо.

Для дослідження проблем правочинів з вадами волі важливе значення має вчення про волю як категорію, яка є однією з найважливіших для терміну «правочин». Основним у цьому питанні виступає так звана «вольова теорія» Ф.-К. фон Савіньї. Він зазначав, що із двох моментів, з яких складається волевиявлення, тобто волі та зовнішнього її вираження, вирішальне значення надається волі [8, с.247]. «Основа будь-якого волевиявлення – це присутність волі» – зазначав він. – «Власне слід думати про волю як про єдино важливе та дійсне, й тільки тому, що вона є внутрішньою, невидимою подією, нам потрібні знаки, за допомогою яких її можуть виявити інші» [9, с.76]. Також у цьому випадку вчення Ф.-К. фон Савіньї є важливим тому, що він виступає основоположником вчення про невідповідність між волею та дією. Оскільки Ф.-К. фон Савіньї допускає, що можливе порушення нормального співвідношення між волею та її зовнішнім виявленням. У цьому випадку виникає протиріччя між волею та її вираженням, і в результаті наявна помилкова видимість волі, або те, що я називаю вираженням без волі [8, с.247]. Враховуючи, що правочин виступає саме дією особи, яка спрямована на виникнення, зміну чи припинення певних правовідносин, можна

припустити, що тут мається на увазі наявність саме вади волі, хоча в трохи видозміненому вигляді. Цю тезу яскраво ілюструє те, що в якості однієї з підстав первісної нікчемності Савінії називає вади існування волі («Dasein des Willens») [10, с.129].

За Б. Віндшайдом, невідповідність вираженого виявлення дійсній волі спричиняє недійсність правочину, однак, на відміну від Савінії, Віндшайд вже виділяє випадки, коли невідповідність волі та виявлення апріорі спричиняє недійсність правочину як вчиненого під впливом помилки, і випадки, коли це не безумовно - наприклад, якщо той, хто виявляє спотворює свою волю у волевиявленні, про що невідомо іншій стороні [9, с.76].

Отже, як видно з аналізу вищенаведених наукових джерел, відповідність між волею та волевиявленням мала важливе значення при укладенні договорів ще в період існування Стародавнього Риму. Проте, ще й на сьогодні наявна дискусія з приводу того, чому саме все ж таки надати перевагу – волі чи волевиявленню. Отже, у цьому науковому дослідженні необхідно розглянути дану проблему, дослідити наявні думки з цього питання.

Існує багато думок, які стосуються пріоритетності волі та волевиявлення щодо вчинення правочину. Одна група вчених надає перевагу волі як основі формування правочину, інша – волевиявленню, оскільки лише завдяки йому правочин буде мати місце в реальному світі, а не в світі думок. Інші висловлюють паритет волі та волевиявлення.

До першої групи вчених, представників теорії волі належать: І.А. Покровський, Н.В. Рабінович, В.П. Шахматов тощо. Н.В. Рабінович зазначала, що для дійсності правочину, для самого його існування необхідні й наявність волі, й виявлення цієї волі зовні [11, с.6]. Але також вона зазначає, що при розбіжностях між волею та волевиявленням (якщо все ж воля може бути розпізнана й правочин може бути визнаний таким, що відбувся), перевага повинна бути надана волі, а не волевиявленню [11, с.6].

Також існує так звана теорія волевиявлення, яка полягає у пріоритетності саме волевиявлення, оскільки, якщо нема волевиявлення – нема й правочину. До прихильників цієї теорії можна віднести Д.І. Мейєра, І.Б. Новицького, тощо.

Існує й третя позиція, яка передбачає однакову важливість для правочину як волі, так і волевиявлення. Представниками такої позиції є: М.М. Агарков, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, С.В. Герасимовський, О.І. Длугош, І.А. Лавріненко, М.З. Прилуцька тощо. На думку С.В. Герасимовського, сутність правочину складають воля і волевиявлення сторін. Для правочину необхідні як внутрішня сторона – воля (бажання досягнути певної мети за допомогою правочину), так і зовнішня – волевиявлення (за допомогою волевиявлення особа доводить до відома всіх, з ким вона може вступити в цивільні правовідносини, свою волю) [12, с.188]. Воля і волевиявлення в правочині повинні «врівноважувати» один одного, так як при невідповідності цих категорій, правочин може втратити юридичну силу, що призведе до обмеження прав і законних інтересів контрагентів [13].

На думку автора, найбільш прийнятною із вищенаведених позицій щодо місця волі та волевиявлення у формування правочину є саме остання теорія, тобто паритетність волі та волевиявлення. Оскільки при вчиненні правочину важливим є і врахування того, до чого особа прагне (внутрішня воля), і певні дії в реалізації своєї мети та демонстрація власних намірів іншим суб'єктам цивільного обороту (волевиявлення). Невідповідність між волею та волевиявленням спричиняє до вчинення правочинів з вадами волі, а отже, необхідно з'ясувати правову природу таких категорій як «воля», «волевиявлення», «вада волі».

Важливою в контексті дослідження правочинів з вадами волі виступає монографія М. Растеряєва «Недействительность юридических сделок по русскому праву», видана в 1900 році. Науковець розглядав волю як фактор правомочності. У своєму науковому дослідженні М. Растеряєв зазначав, що у кожного індивіда існує свідомість та свобода дій до того моменту, поки не

виникнуть такі обставини, які виключають цю свідомість та свободу. Такі обставини він називає недоліками чи вадами волі, внаслідок яких воля визнається недосконалою, і правочин, що звідси виникає, недійсним. До цих обставин належать: примус; помилка, включаючи власне помилку та незнання; обман; збитковість [14, с.117]. Таким чином, ми бачимо, що дореволюційній цивілістиці були відомі такі категорії як недійсність правочину й вада волі.

При вивченні феномену правочину з вадами волі і правочину взагалі, особливу цінність становить наукове дослідження Д.Д. Грімма «Основы учения о юридической сделке в современной доктрине немецкого пандектного права». Ця наукова праця важлива тим, що тут розглянуто основи вчення про невідповідність між волею та волевиявленням. Таку невідповідність науковець розглядає крізь призму юридичних фактів та діяння. У роботі наведені й основні погляди відомих світил науки в цій сфері, а також власна критика щодо їх вчення. Тут ідеться про таких науковців: Ф.-К. фон Савіньї, А. фон Брінц, Е.-О.-К. Цительман, Л. Пінінський, Е. Пферше тощо. У монографії розглянуті досить важливі питання, пов'язані з правочинами з вадами волі. Зокрема, феномен невідповідності волі та волевиявлення, категорія помилки в мотивах, види помилок тощо.

Також при дослідженні правочину з вадами волі необхідно звернути увагу на наукові праці ряду радянських науковців-юристів. Зокрема, вагомий внесок в дослідження недійсних правочинів, у тому числі й правочинів з вадами волі, зробила праця Н.В. Рабінович «Недействительность сделок и ее последствия» 1960 року. Вчена зазначає, що у даних правочинах воля неповноцінна, дефектна і називає їх правочинами з спотворенням справжньої волі [11, с.62].

При вивченні категорії волі та волевиявлення, її значення для правочину варто враховувати та опиратися на наукове дослідження В.А. Ойгензіхта «Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права)» 1983 року. Ця праця цікава тим, що такий важливий аспект правочину як

воля ґрунтовно розглядається з точки зору різних галузей науки (психології, філософії та теорії права), описуються різні стадії вольового процесу та фактори впливу на нього. Також це дослідження важливе й тому, що науковець розглядає категорію вади волі й зазначає, що вона буде мати місце як у випадку неправильного формування, так і у випадку невідповідності волевиявлення внутрішній волі [15, с.209].

Дискусійним та недостатньо дослідженим аспектом правочину з вадами волі виступає власне феномен вади волі. Ця проблематика виступала предметом дослідження Н.Н. Алекберової (наукова стаття «Порок воли как основание недействительности мнимых и притворных сделок»), О.І. Длугош (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Недійсність правочинів з дефектами волі»), О.В. Зарубіна (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Недействительность сделок с пороками воли»), В.А. Ойгензіхта (монографія «Воля и волеизъявление (очерки теории, философии и психологии права)» 1983 року), Н.В. Рабінович («Недействительность сделок и ее последствия» 1960 року), Т.Н. Секераж (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук «Теоретические и методические основы диагностики «порока воли» в судебной психологической экспертизе»), К.В. Скіданова (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Воля і волевиявлення в правочині») тощо.

Важливу роль у розкритті категорії вади волі відіграє дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук Разумова К.Л. «Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация» 1979 р. Ця робота виступає одним з перших наукових досліджень, які стосуються розгляду правової природи саме вади волі як підстави недійсності правочину. У другому розділі дисертації «Пороки воли как основание недействительности сделок» розглядаються з різних правових систем питання недійсності правочинів внаслідок спотворення справжньої волі

сторін або так званих «вад волі», до яких відносять оману, обман і насильство [16, с.15]. Таким чином, у цій науковій праці проведено порівняльно-правовий аналіз та узагальнено законодавства різних країн з питань категорії вади волі, що дає можливість визначити суттєві особливості, притаманні даному феномену.

А.А. Панов у своїй науковій статті «К вопросу о категориях воли, волеизъявления и порока воли в теории юридической сделки» слушно зазначає, що обсяг категорії «вада волі» та її наповнення не є цілком усталеними в науці цивільного права [17, с.70]. Отже, необхідно з'ясувати, що собою являє правова природа феномену вади волі.

Сьогодні відкритою залишається також проблема ознак правочинів з вадами волі. Це питання набуває актуальності й тому, що виявлення суттєвих особливостей такого недійсного правочину дасть можливість відрізнити правочин з вадами волі від інших дійсних та недійсних правочинів. Наявність чітких ознак, зі свого боку, допоможе ідентифікувати дефектний правочин та спростить процедуру доведення факту вчинення правочину з вадою волі та усунення наслідків такого правочину.

Ще одним проблемним аспектом правочинів з вадами волі виступає їх класифікація, оскільки є багато видів правочинів, віднесення яких до тієї чи іншої групи недійсних правочинів є спірним. Тут мається на увазі: правочин, вчинений особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини вчинені особами за межами їх дієздатності (правочини, вчинені малолітніми, неповнолітніми особами, недієздатними та обмежено дієздатними особами) тощо. Таким чином, необхідно з'ясувати, які саме види недійсних правочинів відносяться до правочинів з вадами волі.

Для вчинення будь-якого правочину є наявність свободи договору як основного принципу, на якому базується цивільне право взагалі. У своїй статті «Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві» С.С. Немченко свободу договору називає «одним з

втілень диспозитивності в цивільному праві» [18, с.101]. Із цим важко не погодитися, оскільки свобода договору дає можливість укласти будь-який договір, навіть такий, який не передбачений Цивільним кодексом України, але він не повинен суперечити вимогам законодавства. Проте як бути, коли ця свобода реалізується понад наявні межі чи навіть на шкоду правам та інтересам інших осіб? Питаннями меж свободи договору займаються багато науковців. Це, зокрема, Ю.Л. Єршов (дисертаційне дослідження «Принцип свободы договора и его реализация в гражданском праве Российской Федерации» 2001 р.); А.С. Ісайкіна (наукова стаття «Принцип свободы договора и его пределы в гражданском законодательстве»); С.С. Немченко (наукова стаття «Принцип свободы договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві») тощо. З приводу цього варто звернути увагу на монографію М.В. Кратенка «Злоупотребления свободой договора: частноправовые и публично-правовые аспекты», виданої у 2010 році. М.В. Кратенко зазначає, що вади волі можуть бути викликані умисними діями однієї або обох (всіх) сторін правочину. У таких випадках цілком справедливо говорити про зловживання свободою договору – спонукання іншої особи до вчинення правочину шляхом примушування або обману, до здійснення правочину про людське око на шкоду інтересам третіх осіб, держави [19, с.37]. Із цим слушно погодитися, оскільки про це зловживання інші учасники цивільного обороту можуть і не здогадуватися до того моменту, поки даний правочин не буде визнаний недійсним, тобто не стануть відомими істинні наміри сторони (сторін) договору. Отже, з цього випливає, що практично будь-який правочин з вадами волі виступає результатом зловживання свободою договору. Виняток у цьому становлять правочини з вадами волі, вчинені без умисних дій будь-якої зі сторін договору, тобто правочини, вчинені під впливом помилки, та правочини, вчинені дієздатною особою, яка у момент його вчинення не розуміла значення своїх дій та (або) не могла керувати ними.

Проблема зловживання свободою договору, враховуючи її актуальність у сучасному суспільстві, все ж таки залишається малодослідженою. Труднощі виникають також з тим, що більшість вчених зловживання свободою договору або розглядають як один із видів зловживання правом, або взагалі не виділяють зазначеної категорії. Це породжує жваві та тривалі дискусії серед цивілістів. Таким чином, виникає потреба в дослідженні основних аспектів цього феномену.

При вивченні правової природи правочинів з вадами волі не можна обійтися без врахування практичних аспектів зазначеної проблематики, зокрема аналізу судової практики щодо цього питання, предмету доказування та процедури доказування факту наявності вади волі при вчиненні правочину. Аналізуючи літературу, присвячену цій проблематиці, варто відмітити, що питання практичного доведення існування правочину з вадою волі є недостатньо дослідженим. Загалом наукові дослідження стосуються питання призначення та проведення судово-психологічної експертизи (Т. Бондаренко «Особенности проведения СПЭ по делам о признании недействительными сделок с пороком воли»; Н.С. Журавльова «Проблемы, связанные с производством экспертизы по делам о признании недействительными сделок с пороком воли»; Кобера А.В. «Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі» тощо), тоді як застосування інших засобів доказування не є предметом розгляду наукових праць.

Також ще одним важливим аспектом є те, що наукові дослідження в цій сфері проводяться переважно науковцями в галузі психології. Безперечно, процеси, пов'язані з прийняттям рішення про вчинення правочину, відбуваються у свідомості індивіда, яка є психологічною категорією. Проте вчинення правочину виступає юридичною дією, відтак і механізм проведення експертизи в цій категорії справ повинен досліджуватися також і вченими-правниками. Тому, на думку дисертанта, ця проблематика несправедливо залишається поза увагою науковців з огляду на її актуальність та перспективність.

Необхідно сказати, що виявлення вади волі у правочині є досить складним, оскільки у такому випадку ми маємо справу з формуванням рішення через внутрішні психічні процеси учасників правочину, які не видно зовні. У цьому разі варто відмітити згадане вище дисертаційне дослідження Т. Н. Секераж «Теоретические и методические основы диагностики «порока воли» в судебной психологической экспертизе». Дослідниця зазначає, що незважаючи на очевидну актуальність проблеми, правові та теоретичні основи психологічної експертизи «вади волі» залишаються неопрацьованими – немає єдиного методичного підходу, стандартної методики рішення експертних завдань цього напрямку, не визначене коло завдань і межі компетенції. [20, с.5] У роботі науковець розкриває поняття вади волі, також визначаються об'єкт, предмет, завдання та питання експертизи вади волі. Таким чином, на думку автора, це дисертаційне дослідження має значення і для з'ясування цивільно-правових аспектів правочинів з вадами волі.

При дослідженні правової природи правочину з вадами волі та інших феноменів, пов'язаних з ним, не можна оминати діяльність судів у даній сфері, тобто судову практику розгляду категорій справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі. Судова практика важлива, зокрема тим, що дозволяє розкрити ті аспекти цього виду правочину, які теорії права не є відомими. Аналізуючи дані Єдиного державного реєстру судових рішень, варто констатувати неоднозначність у розгляді схожих справ цієї категорії. У цьому аспекті варто відмітити напрацювання авторського колективу за загальною редакцією І.В. Спасибо-Фатєєвої «Недійсність правочинів: коментар судової практики», виданого у 2018 році, та авторського колективу за загальною редакцією А.В. Нижного «Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика», 2020 року видання.

Таким чином, аналіз джерел, присвячених вищезгаданій проблематиці, дає зробити висновок, що результати досліджень проблем правочинів з вадами волі зосереджені в таких видах наукових праць: а) монографії з

питань даної проблематики; б) дисертаційні дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців; б) наукові статті в періодичних виданнях з питань юриспруденції; в) матеріали науково-практичних конференцій.

Розгляд наукової літератури, пов'язаної з питаннями правочинів з вадами волі, дозволяє виділити такі напрями цього дисертаційного дослідження: а) з'ясування правової природи волі як елементу будь-якого правочину та її складових частин; б) розкриття феномену вади волі як підстави недійсності правочину; в) дослідження ознак правочинів з вадою волі; критеріїв її класифікації та окремих видів даних правочинів; г) обґрунтування основних аспектів зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі; д) з'ясування предмету доказування та доказової бази для доведення факту вчинення правочину з вадами волі; е) аналіз судової практики при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадою волі.

1.2. Поняття та ознаки правочинів з вадами волі.

Сьогодні питання долі правочинів з вадами волі є досить дискусійним, оскільки не завжди можна визначити істинну волю осіб при укладенні правочину. Схожої думки притримується й В.І. Давидова [21, с.145]. Правочини з недоліками волі відносяться відповідно до Цивільного кодексу України до оспорюваних, оскільки їх недійсність можна визнати лише у судовому порядку. Цивільний кодекс України не виділяє такої групи правочинів, але з метою узагальнення, більшість вчених об'єднує кілька видів правочинів за таким критерієм класифікації як вада волі [22, с.19]. Для більш точного розуміння такої категорії як правочин з вадами волі необхідно з'ясувати його правову природу, визначення, а також ознаки. Якщо розглядати буквально термін «правочин з вадами волі», то можна виділити такі поняття як «правочин», «вада» і «воля». Отже, відповідно до ст. 202 Цивільного кодексу України правочином є дія особи, спрямована на набуття,

зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [23]. Тобто правочин є певним правовідношенням. Академічний тлумачний словник української мови визначає ваду як негативну рису, особливість кого-, чого-небудь; недолік [24]. Воля ж, зі свого боку, є усвідомленням особою власних дій, здатністю контролювати свої дії залежно від конкретної ситуації [22, с.19]. Як волева дія, правочин являє собою поєднання волі та волевиявлення. Воля сторін полягає в їхній згоді взяти на себе певні обов'язки, вона повинна бути взаємною, двосторонньою і спрямованою на досягнення певної мети [25].

З огляду на це, правочин з вадами волі – це правовідношення, при якому здатність учасником (учасниками) усвідомлювати та керувати своїми діями, тобто воля, формується з певним недоліком, передбаченим цивільним законодавством.

Згідно з Цивільним кодексом України підставою недійсності правочину є недотримання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені статтею 203 Цивільного кодексу України. Ст. 203 Цивільного кодексу України називає такі підстави чинності правочину: а) зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; б) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; в) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; г) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; г) правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [23]. Зважаючи на вищенаведене, якщо правочин не відповідає одній із зазначених умов, то він вважається недійсним.

Отже, недійсним є правочин, при вчиненні якого не дотримані вимоги, передбачені Цивільним кодексом України й необхідні для дійсності правочину. Причому недійсні правочини можуть бути нікчемними та оспорюваними. Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена

законом (нікчемний правочин) [23]. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. У випадках, встановлених Цивільним кодексом України, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) [23]. Таким чином, діє презумпція правомірності правочину: правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним [23].

Якщо звернути увагу на статті 225, 229-235 Цивільного кодексу України, то можна зробити висновок, що правочини з вадами волі є оспорюваними, оскільки їх недійсність може визнати лише суд. Якщо немає відповідної заяви потерпілої сторони, то такий правочин вважається дійсним.

Підсумовуючи вищенаведене, можна зазначити, що правочини з вадами волі недійсні в силу того, що такі правочини не відповідають такій умові для чинності правочину як невідповідність волевиявлення учасника (учасників) правочину його (їхній) внутрішній волі. Правочини з вадами волі зовні виглядають законно і не порушують норм цивільного права, тобто правочин відповідає вимогам форми, передбаченим Цивільним кодексом України для такого виду правочину. Але якщо брати до уваги внутрішню волю учасника або обох учасників правочину, то вона деформована, має ваду, в силу власного неправильного сприйняття об'єктивної дійсності чи певних навмисних діянь іншої сторони (обох сторін) або ж третіх осіб. Н.С. Хатнюк зазначає, що такі правочини визнаються недійсними внаслідок того, що волевиявлення відтворює не волю учасника правочину, а волю будь-якої іншої особи, яка впливає на учасника правочину [26, с.79].

Для будь-якого правочину важливим є наявність певних вольових дій, оскільки правочин не може вчинитися спонтанно, без участі волі. Тому для з'ясування правової природи правочинів з вадами волі необхідно з'ясувати зміст такого поняття як воля. На думку І.А. Лавріненка, воля та

волевиявлення в правочині є тими конститутивними елементами, єдність яких забезпечує настання бажаного правового результату для кожної з сторін [27, с.225]. Цей термін не є чисто юридичним, а скоріше міжгалузевим, оскільки воля є предметом дослідження не лише юриспруденції. Категорія волі є досить складним феноменом, оскільки його вивченням, крім юриспруденції, займається багато наук. Це, зокрема, психологія, філософія тощо. Тому не є доцільним розглядати поняття волі лише з точки зору правової науки. Воля тісно пов'язана з особистістю людини, її повсякденною діяльністю. А отже, волю необхідно розглядати як певний психологічний процес, що спостерігається у кожного конкретного індивіда [28, с.294]. Воля формується особою певним чином шляхом усвідомлення нею того, що відбудеться, її прагнень та бажань до цього і їх виразу в такій формі, щоб вони стали зрозумілими і сприйнятими іншими особами [29, с.240]. Поняття волі залежно від науки, предметом розгляду якої воно є, визначається по-різному. Так, з точки зору психології, воля – це властивість людини, що полягає в його здатності свідомо керувати своєю психікою і вчинками. У філософії воля – це здатність і вміння вибору мети діяльності та внутрішніх зусиль, які необхідні для її здійснення. І, нарешті, в праві воля є однією з форм правосвідомості і являє собою цілеспрямоване прагнення до реалізації дій, результатом яких є настання юридично значущих наслідків [30].

Психологічний словник містить таке визначення волі, а саме: воля – посилення ступеня вольового контролю людини за своїми психічними процесами, станами і поведінкою, перетворення все більшої кількості дій і вчинків людини з безвольних в вольові. Розвиток волі пов'язано з активним включенням свідомості і мислення людини в процес його саморегуляції [31, с.69]. Із філософської точки зору, воля – феномен саморегуляції суб'єктом своїх поведінки і діяльності, що забезпечує векторну орієнтацію іманентних станів свідомості на об'єктивовану екстеріорну мету і концентрацію зусиль на досягненні останньої [32].

Досить ґрунтовне дослідження такого феномену як воля проводилося В.А. Ойгензіхтом. На його думку, волю можна визначити як психічне регулювання поведінки, яка полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої цілі, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів і застосування зусиль для їх здійснення [15, с.24].

Варто зазначити, що воля кожної особи формується не ізольовано від інших членів суспільства, знань та навичок, якими володіє кожний конкретний індивід. Як зазначає, І.П. Політова, відмінності у віці, рівні психічного розвитку та навіть емоційний стан – все це вчиняє суттєвий вплив на процес формування волі громадянина та форму її зовнішнього вираження [33, с.100]. Таким чином, на волю особи впливають як зовнішні (вплив на свідомість членів сім'ї, інших членів суспільства, те суспільне середовище, в якому знаходиться особи, тощо), так і внутрішні фактори (власні погляди щодо конкретного виду суспільних відносин, рівень освіти, правосвідомості, обсяг потреб та інтересів кожної конкретної особи, тощо).

Отже, воля – це психологічна категорія, яка використовується в праві, та означає внутрішній психічний процес, який протікає в свідомості індивіда і залежить від певних зовнішніх та внутрішніх факторів. Воля, яка виникає при вчиненні правочину – це частина загального психічного процесу кожної особи, суть якого полягає в настанні певних правових наслідків та отримання певного правового результату, що реалізовується через вчинення правочину.

З огляду на певні фактори, воля може формуватися неправильно, з дефектом. Таким чином, виявляється необхідним з'ясування поняття вади волі як феномену, який притаманний вищезгаданій групі правочинів, так як дана категорія є недостатньо дослідженою науковцями. Вивчення цього питання є важливим, оскільки саме вада волі є однією з найвагоміших підстав визнання правочину недійсним.

Вада волі в українському праві виступає суто науковою категорією, оскільки ні в Цивільному кодексі України, ані в інших актах цивільного законодавства вона не передбачена. Цей термін застосовується в науці

цивільного права для позначення тих правочинів, де внутрішня воля та зовнішнє волевиявлення учасника (учасників) правочину не співпадають. Хоча якщо звернутися до законодавства зарубіжних країн, то наявна тенденція законодавчого закріплення такого правового феномену. Так, наприклад, Цивільний кодекс Польської Республіки [34] в Титулі 4 «Юридичні дії» (Tytuł IV. Czynności prawne) містить розділ «Вади вираження волі» (Dział IV. Wady oświadczenia woli). Тобто у цьому випадку на законодавчому рівні передбачено вади вираження волі як підстава недійсності для правочину. Цей термін є подібним категорії вади волі в науці цивільного права України, проте у перекладі більш схожий до категорії «волевиявлення». Хоча Польський цивільний кодекс не містить визначення вади вираження волі. Зокрема, за цим кодексом до таких вад належать: правочини, вчинені особою, що перебувала в стані, що виключає усвідомлене або вільне прийняття рішень та вираження волі (через психічне захворювання, розумову відсталість або інші, хоч і тимчасові проблеми психічного здоров'я); фіктивні правочини; правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом помилки, яка виникла внаслідок підступних дій іншої сторони або третіх осіб; правочини, вчинені під впливом загрози [34]. Тут також варто відмітити й Цивільний кодекс Франції, оскільки у ньому згадується так званий термін «вада згоди» («Les vices du consentement»), що відповідно до ст.1131 є причиною відносної недійсності контракту [35]. Відповідно до концепції вад згоди, не кожна обставина що впливає на волю сторони договору, є достатньою для визнання недійсною згоди, вираженої через цю волю [36, р.8]. Враховуючи вищенаведене, можна припустити, що поняття вади згоди є схожим до поняття вади волі, яке використовує українська цивілістична наука як одну із підстав недійсності правочину. Продовжуючи аналізувати положення французького цивільного кодексу, можна констатувати, що до вад згоди належать: помилка закону чи факту, шахрайство, насильство. Вади згоди можна визначити як ті обставини,

що впливають на природу свідомості та вільну волю до укладення правового акту [37, р.107].

Отже, на думку дисертанта, доцільно було ввести у структуру Цивільного кодексу України за аналогією з Польським цивільним кодексом та Французьким цивільним кодексом підрозділ під назвою «Вади волі» і включити сюди усі правочини, які є недійсними за такою ознакою, з метою більш чіткого правового регулювання, уникнення неточностей у поглядах науковців та простішого використання на практиці при зверненні до суду про визнання правочину недійсним [38, с.230].

Свої особливості регулювання правочинів із вадами волі можна прослідкувати в цивільному праві Великобританії. Вони визначаються особливістю англо-саксонської правової системи, оскільки тут немає поділу права на галузі, а тільки на правові інститути. Немає єдиного цивільного кодексу. Існують окремі законодавчі акти. Для прикладу, «Misrepresentation Act 1967» («Закон про викривлення фактів» 1967 року), «Statute of Frauds 1677» («Закон про шахрайство» 1677 року) тощо. Також у регулюванні питання недійсних контрактів важливу роль відіграє судова практика як основне джерело права в англосаксонській правовій системі.

Недійсні правочини належать до сфери дослідження контрактного права. У контрактному праві Великобританії всі контракти, які порушують ті чи вимоги закону, поділяються на нікчемні контракти («void contracts»), які є недійсними з моменту їх укладення, та оспорювані контракти («voidable contract»), які є дійсними до моменту визнання його недійсним за рішенням суду. Таким чином, відсутній поділ недійсних правочинів на групи подібно до українського цивільного права. Як і в українському законодавстві, для англійського права найбільш основною вимогою контракту є наявність згоди. Вона повинна бути здійснена добровільно та включає «справжню зустріч думок». Після очевидного укладення дійсного правочину сторона договору може все-таки вирішити, що це виявилось не зовсім тим, що передбачалося, або що поведінка іншої сторони означає, що він не є обов'язковим. Це може

бути результатом неправдивої інформації, помилки щодо певного аспекту домовленості, нав'язування погрози або незаконного впливу [39, р.257]. Правочин може бути визнаний недійсним за кількома чинниками – помилка [40, с.58], введення в оману [40, с.61], примус та незаконний вплив [40, с.62].

У зв'язку з прогресуючими процесами інтеграції, глобалізації та гармонізації законодавства також варто звернути увагу на правове регулювання правочинів з вадами волі правом Європейського Союзу. Враховуючи те, що цивільне право є частиною приватного права, відносини між суб'єктами права врегульовуються самостійно, без втручання з боку держави. Тобто державою встановлюються лише загальні норми, порушення яких забороняється законом. Постає питання: яке право потрібно застосувати при укладанні договору – право Європейського Союзу (як універсальне право) чи право тієї країни, де укладається договір (регіональне право)? Тим паче, що за загальним правилом сторони самостійно обирають те право, яким буде регулюватися їхній договір у тексті самого договору [38, с.230]. Така норма передбачена й Конвенцією про право, застосовуване до контрактних зобов'язань 1980 р., де зазначається, що контракт регулюється правом, обраним сторонами. Вибір повинен бути виражений або зазначений з достатньою впевненістю в умовах контракту або в обставинах справи. За власним вибором сторони можуть обрати застосовне право як до всього контракту, так і до його частини. Сторони можуть в будь-який час домовитися про регулювання контракту іншим правом, а не тим, яке раніше регулювало його в результаті вибору [41].

Право Європейського союзу не має уніфікованого цивільного кодексу. Хоча створена Комісія по розробці Цивільного кодексу Європейського союзу на чолі з Оле Ландо. Зараз розроблені Принципи Європейського контрактного права («The Principles on European Contract Law»), створення яких тривало ще з 80-х років минулого століття. Деякі положення, що стосуються правочинів з вадами врегульовані розділом 4, який називається «Дійсність» («Chapter 4: «Validity»). Цей розділ передбачає такі підстави для

недійсності правочину (договору): помилка щодо фактів або закону, неточність в комунікації, шахрайство, надмірна вигода або недобросовісна перевага, недобросовісні умови, які не були узгоджені окремо [42]. З указанного переліку можна зробити висновок, що в основному на дійсність договору впливають, ті обставини, які сформувалися внаслідок невідповідності внутрішньої волі волевиявленню, тобто вади волі.

Також у цьому аспекті можна відмітити Принципи міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) 1994 року. Цими Принципами, зокрема Розділом 3 «Дійсність», передбачено, що помилка, обман та погроза, істотна нерівновага є підставами недійсності договору [43].

Отже, зарубіжний досвід з питань регулювання правочинів з вадами волі відіграє позитивну роль для формування інституту вади волі в цивільному праві України, оскільки вітчизняне законодавство не може розвиватися без впливу сучасних світових правових тенденцій.

Також варто розглянути позиції науковців-правників щодо феномену вади волі. У своєму науковому дослідженні Н.В. Рабінович констатує, що недоліком усіх правочинів з вадами волі є те, що саме формування волі учасника не проходить нормальним шляхом, а протікає або під впливом неправильних уявлень, або під тиском дій контрагента або третіх осіб. Тому утворений у суб'єкта намір вступити в такий правочин не відповідає його справжнім бажанням та прагненням, якими він би керувався, якщо б діяв вільно. При цьому точніше говорити саме про порочність формування волі, а не про невідповідність вираженої волі справжній волі, чи невідповідності волевиявлення внутрішній волі [11, с.62]. З огляду на це, вада волі призводить не до деформації волі особи, а саме до того, що її внутрішня воля не співпадає з її зовнішнім вираженням [44, с.25].

На противагу вищенаведеному, І.Б. Новицький, обговорюючи вади волі, зазначає, що волевиявлення в цих випадках не розходиться з волею, але вона сформувалась або під тиском, або внаслідок неправильного уявлення особи про обставини, які мають відношення до відповідного правочину. Тому

правильніше говорити не про невідповідність між волею та волевиявленням, а про вади формування певної волі [45, с.199].

В.А. Ойгензіхт зазначає, що цілком очевидно, що погроза, обман, насильство, помилка і т. п. впливають не на об'єктивну дію – волевиявлення, а на волю суб'єкта, на психічне регулювання дії, на прийняття вимушеного рішення щодо укладення правочину чи на формування помилкового наміру. І в цьому й іншому випадку мова йде найперше про вади волі [15, с.209].

О.В. Зарубін вважає, що під вагою волі необхідно розуміти відхилення, яке виникає в процесі формування та виявлення волі. Зазначені відхилення викликаються помилковою передумовою. Зрештою важливо, як ця передумова була сприйнята особою. Це має значення для встановлення факту порочності волі [46, с.12]. О.І. Длугош притримується схожої думки [47, с.63].

Т.Н. Секераж вважає ваду волі порушенням здатності до вільного формування чи вільного вираження свого справжнього бажання, наміру (усвідомленої цілі), яке виникає у суб'єкта цивільно-правових відносин (або внаслідок особливого стану, або неправильного уявлення про цілі діяльності, або обмеження свободи прийняття рішення), напружене на виникнення зміни чи припинення певного права [20, с.11]. Таким чином, ваду волі можна розглядати як певне відхилення у процесі формування волі особи (осіб) на вчинення правочину або як порушення здатності вільно та правильно формувати власну волю. Проте тут мається на увазі не стан здоров'я учасника (учасників), а саме неправильне формування своїх цілей та намірів внаслідок певних зовнішніх або ж внутрішніх факторів [44, с.26].

Вада волі включає в себе два можливих прояви: це невідповідність волі волевиявленню та дефектність формування власне волі. При невідповідності між волею та волевиявленням воля суб'єкта правочину формується вільно, але він здійснює волевиявлення, яке не відповідає його волі (правочини, вчинені під впливом помилки, правочини, вчинені особою, нездатною розуміти значення своїх дій чи керувати ними). Дефектність формування волі

буде мати місце у випадках, коли воля суб'єкта сформувалась не самостійно, а під тиском несприятливих умов (правочини, вчинені під впливом обману, насилля, погрози, тяжких обставин) [48, с.283].

Отже, можна сформулювати таке визначення вади волі: вада волі – це деформація волі учасника або учасників правочину внаслідок певних обставин, які заважають особі правильно сформулювати свою внутрішню волю, тобто власні наміри, цілі, бажання, при вчиненні нею правочину. При чому дані обставини є наслідком світосприйняття, знань та розуміння в особі тих аспектів, що стосуються певного виду правочину (внутрішній фактор), або навмисних діянь іншої сторони (сторін) правочину чи третіх осіб (зовнішній фактор) [44, с.26].

Враховуючи вищенаведене, цікавим видається питання щодо можливості існування вад волі у правочинах юридичної особи. Якщо говорити про фізичну особу, то зрозуміло, що її воля формується за допомогою певних внутрішніх психічних процесів. Щодо юридичної особи, наявність формування подібних процесів виключено, оскільки таке утворення є фікцією. Враховуючи, що юридична особа є штучним утворенням, то відповідно й її воля є штучною, тобто волю юридичної особи не можна розглядати в її буквальному значенні, яке притаманне для вольових процесів фізичної особи. Тут воля розуміється не з психологічної точки зору, а скоріш за все з правової. Безсумнівно, воля юридичної особи утворюється фізичними особами, які складають орган юридичної особи, за допомогою здійснення ними визначених повноважень, тобто за допомогою здійснення дій [49, с.103].

У разі, якщо в юридичної особи наявна воля (навіть у такому незвичному сенсі), то можливо припустити, що ця воля здатна мати й певні дефекти в силу впливу певних факторів [49, с.104]. Якщо виходити не із сутності волі як психічного процесу, а з тієї функції, яку воля виконує з точки зору права (виступає в якості регулятора зовнішньої поведінки), то явище, яке виконує цю функцію для юридичної особи, можна називати

«волею». Відсутність такої «волі» або її неправильне формування, «вада», повинні вести до правових наслідків, подібним з тими, які наступають при відсутності або порочності волі людини [50, с.122].

На думку К.В. Скіданова, коло причин оспорювання правочинів внаслідок відсутності єдності волі та волевиявлення, яке зазначене в статтях 229-231, 233 Цивільного кодексу України, розраховано лише на фізичних осіб – учасників правочинів, адже юридична особа не може ані помилятися, ані піддаватися погрози чи обману. Водночас представник юридичної особи може і помилятися, і бути обманутим, стосовно нього не виключається застосування погрози чи насильства [51, с.279]. Враховуючи специфічні ознаки юридичної особи, можна підтримати думку К.В. Скіданова в тому аспекті, що де-факто юридична особа справді не може допустити помилку, бути введена в оману чи піддана погрози або насильству. Це все може бути застосовано до її органу управління або окремих членів органу управління, представника. Але з іншого боку, де-юре, дії цих осіб і є діями юридичної особи, оскільки вони виступають від її імені. Тобто, якщо орган управління, окремий його член чи представник юридичної особи помиляється щодо істотних обставин правочину, певних прав та обов'язків тощо, то, як наслідок, помиляється й юридична особа, оскільки воля органу управління є волею юридичної особи. Така ж ситуація відбувається при застосуванні обману, насильства, психічного тиску або ж вчиненні фіктивних та удаваних правочинів. На практиці цілком можлива ситуація, коли вплив хоча б одного учасника такого органу в змозі деформувати волю всього органу управління, а відповідно й волю юридичної особи. Для прикладу, насильство чи погроза застосування насильства. Воно не може застосовуватися безпосередньо до юридичної особи. Проте достатньо наявності фізичного чи психічного впливу хоча б на одного учасника органу управління, щоб спонукати інших членів органу управління прийняти рішення про вчинення правочину. Особа, відчуваючи страх за себе чи за своїх близьких, методом переконання

спрямовуватиме та спонукатиме інших членів юридичної особи до вчинення дефектного правочину [52, с.9].

Характеризуючи правову природу правочинів з вадами волі, варто розкрити їх особливості та суттєві ознаки, так як це питання недостатньо досліджене в цивілістичній науці. На думку А.А. Панова, правочин, вчинений під впливом вади волі, необхідно розуміти як правочин, який виник в результаті суттєвого впливу на процес формування волі на правочин одного із факторів, які визнаються законом як недопустимі [17, с.81].

Н.В. Рабінович зазначала, що у правочинах з вадами волі воля учасника правочину неповноцінна, дефектна. Вона створилась під впливом, який робить її порочною, але не в сенсі її змісту, який закону не суперечить, а в сенсі її формування [11, с.62]. Річ у тім, що недійсний правочин, в основі якого лежить вада волі, при волевиявленні містить всі необхідні зовнішні «атрибути» легальності правовідношення, але вчиняється цей правочин протиправними засобами: під впливом обману, насилля, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною чи з бігу тяжких обставин, які застосовуються на стадії формування волі [53, с.219].

Характерна риса зазначених недійсних правочинів – невідповідність волевиявлення (яке повинне повністю відповідати вимогам закону) справжній волі особи, якої немає або яка склалася поза дійсним бажанням особи укласти правочин. У правочині підмінюється воля сторони правочину на волю сторонньої особи, яка здійснює протиправний вплив на волю сторони [54, с.365].

За загальним правилом вада волі при вчиненні правочинів може бути обумовлена відсутністю, неправильним формуванням або невідповідністю волевиявлення внутрішній волі особи, яка вчиняє правочин [55, с.1040].

Враховуючи вищенаведене, можна навести певні ознаки правочинів з вадами волі:

- це певна дія, спрямована на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків;

- дані правочини вчиняються особою, яка є дієздатною та має право й намір вчинити цей правочин;
- вони відповідають вимогам форми, встановленим для певного виду правочину;
- цей вид правочинів відноситься до недійсних правочинів;
- правочини з вадами волі є оспорюваними, тобто вони вважаються дійсними до того моменту, поки рішенням суду не буде визнано протилежне;
- внутрішня воля не відповідає зовнішньому волевиявленню;
- на волю учасника або учасників правочину здійснюється вплив певних факторів, які тягнуть за собою вчинення правочину з вадами волі. Проте цими факторами виступають як власне розуміння аспектів певного виду правочину, прав та обов'язків, які з нього виникають, так і дії чи бездіяльність з боку іншого учасника правочину або третіх осіб;
- воля на вчинення правочину має певну ваду у вигляді помилки, обману, погрози, насильства, тяжкої обставини чи зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.

Таким чином, правочини вадами волі – це вид недійсних правочинів, спрямовані на виникнення певних прав та обов'язків та вчинені дієздатною особою, внутрішня воля якої не відповідає зовнішньому волевиявленню. Правочини із вадами волі – це оспорювані правочини, при вчиненні яких справжня воля одного або кількох учасників деформована в силу певних обставин, визначених законом [22, с.21].

Отже, для будь-якого правочину важливим аспектом є наявність внутрішньої волі, а також відповідність цієї волі зовнішньому волевиявленню. Порухення цієї конструкції призводить до недійсності правочину та виникнення так званого правочину з вадами волі.

1.3. Класифікація та види правочинів із вадами волі

З'ясувавши поняття та суттєві ознаки правочинів з вадами волі, постає питання класифікації таких правочинів та виділення їх окремих видів. Ця проблема є дискусійною в науці цивільного права, так як учені-цивілісти не мають одностайної думки щодо вирішення цієї проблематики. На сьогодні існує багато питань, які впливають при спробах визначення видів правочинів, які входять у цю групу. Таким чином, необхідно з'ясувати можливі критерії класифікації та види правочинів, які входять до розглядуваної в цьому науковому дослідженні групи правочинів.

Варто навести погляди ряду науковців-цивілістів щодо класифікації правочинів з вадами волі. Наприклад, Н.В. Рабінович у своєму науковому дослідженні наводить такі види правочинів з вадами волі: а) правочини, вчинені із спотворенням справжньої волі (сюди науковець відносить: правочин, вчинений під впливом суттєвої помилки; правочин, вчинений під впливом обману, правочин, вчинений під впливом погрози; правочин, вчинений під впливом насильства; правочин, вчинений під впливом важкого матеріального становища, безвихідних матеріальних труднощів) [11, с.62]; б) правочини, в яких наявна невідповідність волевиявлення волі суб'єкта (правочин, вчинений під впливом обмовки, описки; мнимий правочин; удаваний правочин; правочин, вчинений представником за межами наданих йому повноважень) [11, с.84].

О.В. Гутніков вважає, що підстави для недійсності правочинів з вадами волі умовно можна розділити на дві категорії: 1) коли причини відсутності або вад формування внутрішньої волі пов'язані з самою особою, яка вчиняє правочин (правочини, зроблені громадянином, нездатним розуміти значення своїх дій або керувати ними, а також правочини, вчинені під впливом помилки); 2) коли відсутність внутрішньої волі або вади її формування були викликані зовнішнім впливом (з боку контрагента в правочині, третіх осіб, збігом тяжких обставин) на особу, яка вчиняє правочин (правочини, вчинені під впливом обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості

представника однієї сторони з другою стороною або збігу тяжких обставин) [56, с.291]. Такої ж позиції притримується й А.В. Рябініна [55, с.1040].

Ю.В. Холоденко вважає, що правочини з вадами волі можна розділити на такі чотири групи: 1) правочини, недійсні в зв'язку з наявністю тільки одного волевиявлення при відсутності внутрішньої волі, вчинені шляхом насильства, погрози, громадянами, нездатними розуміти значення своїх дій; 2) правочини, в яких волевиявлення неправильно відображає внутрішню волю, вчинені шляхом зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою; 3) правочини, недійсні з огляду на формування внутрішньої волі під впливом чинників, що порушують нормальний процес волеутворення, вчинені під впливом помилки, обману, збігу тяжких обставин; 4) правочини, недійсні в силу лише зовнішньої видимості волі і волевиявлення при їх фактичній відсутності (фіктивні й удавані правочини) [57, с.16].

У своєму дисертаційному дослідженні Ю.Л. Сеніною обґрунтовується така класифікація недійсних правочинів з вадами волі: 1) правочини, вчинені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину (правочини, що здійснюються під впливом насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною); 2) правочини, в яких внутрішня воля особи сформувалася неправильно (правочини, вчинені під впливом помилки, обману, кабальні правочини); 3) правочини, вчинені неволездатною особою (правочини, в яких суб'єктом виступають недієздатні особи, частково дієздатні особи, а також особи, які в момент їх вчинення нездатні розуміти значення своїх дій та керувати ними [58, с.18].

Цікаву класифікацію правочинів з вадами волі можна побачити й у М.О. Спаської. Вона пропонує такий поділ правочинів, вчинених з дефектами волі: 1) правочини, при укладенні яких воля однієї або обох сторін сформувалася невірно: правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини, тобто на вкрай не вигідних для особи умовах, обману, якщо одна зі сторін навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, що мають істотне значення, помилки, яка має місце, коли особа помиляється щодо обставин, що мають істотне

значення; 2) правочини, здійснені без внутрішньої волі особи на вчинення правочину: правочини, вчинені під впливом насильства, а також правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; 3) правочини, вчинені особами, які нездатні самостійно формувати та виражати свою волю (неволездатними особами): правочини, вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; правочини, вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності; правочини, вчинені фізичною особою, дієздатність якої обмежена за межами її цивільної дієздатності; правочини, вчинені без дозволу органу опіки та піклування; правочини, здійснені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені недієздатною особою [59, с.103].

О.Л. Зайцев правочини з вадами волі поділяє на два види: 1) без внутрішньої волі на укладення правочину; 2) із сформованою невірно внутрішньою волею [54, с.365]. Подібної думки притримується також І.В. Давидова [60, с.206] та А.С. Бахаєва [61, с.10]. Аналізуючи цю класифікацію, на думку автора, не може існувати правочинів з вадами волі, вчинених без внутрішньої волі. Оскільки тут міститься дефект, вада волі, а не відсутність волі взагалі. Учасник правочину, незалежно від наявності факторів впливу, все одно вчиняє певні активні чи пасивні дії в напрямку реалізації такого правочину, тобто реалізує свою волю. Якщо немає внутрішньої волі, то не може йти мова й про власне правочин. Для прикладу, при застосуванні до особи насильства чи погрози насильством з метою вчинити правочин, вона здійснює конкретні діяння, які необхідні для вчинення конкретного правочину. І цей правочин буде вважатися для учасників цивільного обороту дійсним до того моменту, поки не буде визнане протилежне з боку суду за заявою потерпілого учасника правочину. Варто зазначити, що внутрішня воля існує при вчиненні будь-якого правочину, за винятком правочинів, вчинених особою, яка має певний психічний розлад, що виключає усвідомлення та керування власними діями, а також підписання правочину

шляхом водіння по аркушеві паперу силоміць, вимальовуючи тим самим підпис рукою особи, яка є учасником такою правочину («імітація добровільного підпису»). Таким чином, правочини з вадами волі не можуть бути правочинами, вчиненими без внутрішньої волі [62, с.18].

На думку Р.Й. Халфіної, можна встановити три основні групи випадків, в яких волевиявлення сторони або сторін може не відповідати їх волі: 1) сторони свідомо укладають договір, який не відповідає їх справжнім намірам (фіктивний та удаваний правочини); 2) одна зі сторін вступає в договір, який не відповідає її справжньої волі, під впливом недобросовісного контрагента (до таких дій контрагента закон відносить: обман, загрозу, насильство, використання крайньої потреби іншого боку для укладення договору на явно не вигідних для неї умовах); 3) сторони або одна з них вступають в договір внаслідок помилки [63, с.222].

Враховуючи вищенаведене, за загальним правилом, до правочинів з вадами волі належать: правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом насильства чи погрози насильством; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах. Але на даний момент існує дискусія щодо віднесення деяких недійсних правочинів до правочинів з вадами волі. Це стосується правочинів, вчинених особами за межами їх дієздатності, правочинів, вчинених дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, правочинів, правочинів, які вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, фіктивних та удаваних правочинів.

Як бачимо із вищенаведених класифікацій груп правочинів з вадами волі, багато науковців до правочинів з вадами волі відносять правочини, вчинені без дозволу органу опіки та піклування, правочини, вчинені недієздатними, або правочини, вчинені обмежено дієздатними особами, малолітньою чи неповнолітньою особою за межами її дієздатності. На думку

автора, такі правочини недоцільно відносити, оскільки відсутня деформація волі особи при вчиненні правочину. Тут дефект саме в суб'єкті цивільних правовідносин, оскільки особа – малолітня, неповнолітня або визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною. Вона не володіє необхідним обсягом прав на вчинення конкретного виду правочину в силу певних визначених законом обставин. Звичайно, у цьому випадку потрібно враховувати вольовий момент, оскільки особа або взагалі нездатна керувати своїми діями, або ця здатність обмежена. Воля у особи відсутня (вона взагалі не може контролювати власні дії) або особа контролює свої дії неповною мірою в силу певних психічних розладів або ж недосягнення відповідного віку, який є суттєвим для конкретного правочину. Тобто немає вади волі в правочині, оскільки у разі вчинення цього правочину особою з повною дієздатністю, він є дійсним. Тому правочини, вчинені особою за межами своєї дієздатності, слід відносити до правочинів з недоліками суб'єктного складу [62, с.19].

Також виникає питання щодо правочину, вчиненого дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, регульованого ст. 225 Цивільного кодексу України. О.В. Зарубін вважає, що якщо врахувати, що воля має свідоме і мотивоване начало, то дія, вчинена громадянином, нездатним розуміти значення своїх дій або керувати ними, позбавлена волі. Оскільки вада волі може полягати в невідповідності волі волевиявленню, або у втручанні ззовні в процес формування волі, відсутність волі не може бути її вадою. Так як воля в розглянутих правочинах відсутня, то скоріше можна говорити про те, що правочини найближче належать до правочинів з вадами суб'єктного складу [46, с.13]. На перший погляд, це класичний приклад правочину з недоліками суб'єктного складу. Але до даних правочинів відноситься ті дії, в яких умовно можна сказати особа «має проблеми» з дієздатністю. Тобто особа не досягла певного віку (як наслідок, вона має часткову або неповну дієздатність) або дієздатність цієї особи обмежена чи взагалі відсутня відповідно до рішення суду. У випадку ж вчинення правочину дієздатною

особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, особа повністю дієздатна, але в момент вчинення правочину були наявні обставини, які унеможливили усвідомлення та (або) керування своїми діями. У вольовій діяльності особи наявний певний дефект, який проявляється внаслідок тимчасового функціонального розладу психіки, не пов'язаного із загальним порушенням психічного здоров'я; порушення фізіологічних процесів в організмі або інших хворобливих станів. Тому, на думку автора, правочини, регульовані ст. 225 Цивільного кодексу України, необхідно відносити до правочинів з вадами волі [62, с.19].

Сьогодні також існує дискусія щодо місця фіктивних та удаваних правочинів у системі недійсних правочинів. Існує кілька груп науковців щодо дослідження цього питання. Одна з них відносить такі правочини до правочинів з вадами волі. Інша ж вважає, що фіктивні та удавані правочини входять до правочинів з вадами змісту.

В.А. Ойгензіхт щодо фіктивного та удаваного правочинів зазначає, що тут перш за все наявний особливий дефект волі та одночасно волевиявлення – приховування намірів [15, с.211]. Тобто, з огляду на це, науковець вважає, що фіктивні та удавані правочини становлять особливий вид недійсних правочинів, в яких поєднуються дві групи недоліків – недоліки волі та недоліки форми. Цю думку підтримує й Н.В. Кагальницькова [64, с.96]

До науковців, які відносять фіктивні та удавані правочини до правочинів з вадами змісту належать: В.В. Заборовський, О.В. Зарубін, І.В. Матвеев, Ю.Л. Сеніна, М.О. Спаська, В.Г. Фазикош, Ф.С. Хейфец, Г.Ф. Шершеневич тощо. Наприклад, М.О. Спаська вважає, що у фіктивних та удаваних правочинах немає жодних протиріч між дійсною волею і волею, виявленою назовні. Із певних причин сторони приховують справжній сенс своїх дій, але при цьому вони виражають своїми діями бажання саме того змісту, яке відповідає їх внутрішній волі. Дослідниця вважає за доцільне віднести фіктивні та удавані правочини до правочинів з дефектом змісту, а не з

дефектом волі [59, с.100]. В.О. Зарубін також притримується схожій думки [46, с.13].

Представниками думки щодо належності фіктивних та удаваних правочинів до правочинів з вадами волі є: Н.В. Рабінович, К.В. Скиданов, Н.Н. Алекберова, В.П. Платонов, В.Л. Вольфсон тощо. Свого часу Н.В. Рабінович щодо фіктивних та удаваних правочинів зазначала, що в уявних правочинах по суті є одне тільки волевиявлення, в основі якого немає волі здійснити такий правочин інакше, як тільки про людське око [11, с.86]. К.В. Скиданов зазначає, що фіктивні та удавані правочини відносяться до правочинів з вадами волі. Науковець вважає, що воля осіб, які укладають фіктивні або удавані правочини, піддана деформації. Воля їх учасників не породжує аналогічного волевиявлення. З дій осіб не слідує, що дійсно вони мали на увазі та які наміри переслідували [65, с.193].

Отже, враховуючи вищенаведене, автор притримується думки, що фіктивні та удавані правочини належать до правочинів з вадами волі, так як воля має дефект на стадії формування мети правочину. Звичайно, що воля особи формується вільно без будь-якого впливу з боку інших осіб чи незнання обставин правочину. Особа обов'язково вчиняє вольові дії щодо реалізації правочину, але вона має інші наміри, ніж передбачені правочином, що вчиняється або для вигляду, або для прикриття іншого правочину. Зовні такі правочини мають волевиявлення, яке не порушує норми цивільного законодавства щодо форми правочину. Тому відносити їх до правочинів з вадами змісту немає сенсу. У разі відсутності позову про визнання такого правочину недійсним, він буде мати юридичне значення для осіб, які вчинили цей правочин, та інших учасників цивільного обороту.

Опираючись на наявні пропозиції щодо класифікації правочинів з вадами волі, автор пропонує такі критерії класифікації цих недійсних правочинів як: 1) наявність впливу зовнішніх або внутрішніх факторів на особу при вчиненні правочину; 2) наявність умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб.

За наявністю впливу зовнішніх або внутрішніх факторів на особу при вчиненні правочину сюди належать:

1) правочини з вадами волі, що виникли внаслідок обставин, які залежать від самого учасника або учасників правочину. Сюди можна віднести: правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини на вкрай не вигідних умовах; фіктивні правочини; удавані правочини. Такі правочини з вадами волі особливі тим, що особа, яка вчиняє правочин, не піддається певному сторонньому (зовнішньому) впливу, вона самостійно приймає рішення про вчинення правочину: помилка при його вчиненні виникає внаслідок відсутності необхідного обсягу знань, поважного віку тощо; правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини, укладається, наприклад, в силу наявності скрутного матеріального становища особи, яке не залежало від іншого учасника правочину. Фіктивні та удавані правочини відносимо в цю групу через те, що сторони наперед знають, що вчиняють недійсний правочин з метою приховати інший правочин або ж вчинять правочин для вигляду, не маючи наміру його виконувати. Тобто учасники правочину свідомо, самостійно, без стороннього впливу, прийняли рішення про вчинення правочину, який може визнатися недійсним, знаючи про всі можливі наслідки, які витікають з такого правочину.

2) правочини з вадами волі, які виникли внаслідок певного впливу з боку одного з учасників правочину або ж третіх осіб. До них належать: правочини, вчинені під впливом обману; правочини, які вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочини, вчинені під впливом насильства чи погрози насильством. У чому особливість цієї групи правочинів з вадами волі? Основною їх ознакою є наявність зовнішнього впливу на одну із сторін правочину з боку іншої сторони або ж третьої особи. Цей вплив здійснюється з метою спонукати особу до вчинення

правочину шляхом введення в оману, застосування насильства, залякування тощо.

Важливим при вчиненні правочину з вадами волі є врахування категорії вини, зокрема такої її форми як умисел. Оскільки на практиці існує багато випадків, коли особу спонукають до вчинення дефектного правочину з певним умислом. Отже, правочини з вадами волі можна також класифікувати за наявністю умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб. Сюди включаються дві групи таких правочинів:

1) правочини з вадами волі, вчинені в результаті умисних дій з боку сторони (сторін) правочину або третіх осіб: правочини, вчинені під впливом обману; правочини, які вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочини, вчинені під впливом насильства чи погрози насильством; фіктивні та удавані правочини;

2) правочини з вадами волі, вчинені без умислу у діях учасників правочину: правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені дієздатною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини на вкрай не вигідних умовах.

Отже, до правочинів з вадами волі відносяться такі види недійсних правочинів: 1) правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 2) правочини, вчинені під впливом помилки; 3) правочини, вчинені під впливом обману; 4) правочини, вчинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; 5) правочини, вчинені під впливом насильства або погрози насильством; 6) правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах; 7) фіктивні правочини; 8) удавані правочини.

Також необхідно розглянути особливості окремих видів правочинів з вадами волі. Як було зазначено вище, цікавим серед правочинів з вадами волі видається правочин, вчинений дієздатною особою, у момент, коли вона не

усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Такий правочин передбачено ст. 225 Цивільного кодексу України, де зазначено, що правочин, який дієдатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чії цивільні права або інтереси порушені [23]. Як видно з даної статті, ця норма є досить абстрактною та розмитою і не передбачає практично ніяких суттєвих аспектів цього виду правочину. Це створює значні перешкоди для з'ясування особливостей цього феномену, а також існує ґрунтом для дискусій між науковцями. О.І. Длугош зазначає, що при вчиненні правочину особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, воля особи в такому випадку або взагалі відсутня, або настільки спотворена, що зовсім не відповідає тій волі, яка була б у особи, якщо б вона перебувала в нормальному психічному стані [66, с.140]. Для визнання такого правочину недійсним важливим є наявність двох умов: 1) фізична особа є дієдатною; 2) у момент вчинення правочину ця фізична особа перебувала у такому стані, в якому вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Йдеться про тимчасовий стан, при якому людина внаслідок функціональних розладів психіки, порушення фізіологічних процесів в організмі або інших хворобливих станів не може розуміти значення своїх дій або керувати ними [67, с.199].

К.В. Скиданов вважає, що у правочинах, вчинених дієдатною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та(або) не могла керувати ними, наявна «фактична недієдатність особи без судового рішення, яким би особа визнавалась недієдатною» [65, с.176]. Категорію фактичної недієдатності стосовно таких правочинів застосовує також О.В. Гутніков [56, с.292].

З огляду на вищенаведене, можна визначити певні особливості правочину, вчиненого дієдатною особою, у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. По-

перше, особа-учасник правочину є повністю дієздатною і немає рішення про визнання її недієздатною. По-друге, ця особа перебуває у тимчасовому стані, який виключає правильне та повне усвідомлення тих юридичних дій, які вона вчиняє. Сюди можна віднести, наприклад, наявність підвищеної температури тіла, тривала відсутність сну, перебування в стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння, переживання, пов'язані із смертю близької людини тощо. По-третє, тут важливим є наявність інтелектуального (особа не усвідомлювала значення своїх дій) та (або) вольового (особа не могла керувати своїми діями при вчиненні правочину) критеріїв. По-четверте, для такого правочину важливим є те, що особа перебувала у цьому стані в момент вчинення правочину, а не після його вчинення.

Досить поширеними недійсними правочинами є правочини, вчинені під впливом помилки. Недолік волі у даному правочині характеризується тим, що він не є умисним, і не виникає внаслідок зовнішнього впливу чи впливу певних осіб, а в результаті помилок самої особи [68, с.333]. Наразі існує багато проблемних питань, пов'язаних із визнанням таких правочинів недійсними. Зокрема, існує проблеми у розумінні власне феномену помилки, а також досить абстрактним є поняття істотності помилок, що дає можливість для появи проблем щодо доведення факту наявності помилки при вчиненні правочину.

На думку О.І. Длугош, дефект волі у правочинах, вчинених під впливом помилки, полягає у неправильному формуванні волі учасника правочину внаслідок хибних уявлень про обставини, що мають істотне значення для вчинення правочину. У свою чергу, хибне сприйняття обставин спотворює справжню волю особи, в результаті чого волевиявлення не відповідає дійсній волі учасника правочину. Таким чином, воля у правочинах, вчинених під впливом помилки, сформована вільно без впливу або різного роду тиску, але в силу внутрішніх причин, пов'язаних із самою особою, яка помиляється, ця воля деформована певною вадою. Дана вада волі виникає ненавмисно і

призводить до того, що особа вчиняє не той правочин, вчинення якого вона бажала [47, с.63].

Також варто з'ясувати, що все-таки необхідно розуміти під помилкою. З цього приводу існує багато думок. До прикладу, І.В. Давидова вважає, що під помилкою слід вважати як неправильне сприйняття особою фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, за відсутності якого можна було б вважати, що правочин не був би вчинений, так і припущення щодо фактів або правових норм, яке не відповідає реальним обставинам, існуючим на момент укладення договору [69, с.40]. На думку О.В. Зарубіна, помилка – неправильне уявлення про будь-які обставини [46, с.14]. Схоже визначення наводить й О.В. Гутніков [56, с.305].

Отже, під помилкою необхідно розуміти неправильне, деформоване уявлення особи, яка є учасником правочину, про важливі для цього правочину обставини, що існували на момент вчинення правочину. Помилкове уявлення особи про певні обставини, що мають значення для правовідносин, які складаються внаслідок вчинення правочину, було сформоване самою особою, її світоглядом, власними уявленнями та оцінками.

Проте не будь-яка помилка може призвести до недійсності правочину, а лише та помилка, яка є істотною. Відповідно до ст.229 істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Помилка щодо мотивів правочину не має істотного значення, крім випадків, встановлених законом [23]. Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» не є помилкою щодо якості речі неможливість її використання або виникнення труднощів у її використанні, що сталося після виконання хоча б однією зі сторін зобов'язань, які виникли з правочину, і не пов'язане з поведінкою іншої сторони правочину. Не має правового значення

помилка щодо розрахунку одержання користі від вчиненого правочину внаслідок власного недбальства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним [70].

Якщо говорити про помилку як ваду волі та підставу визнання правочину недійсним, необхідним є врахування кількох особливостей. По-перше, помилка виникає у свідомості особи, яка помиляється, при вчиненні правочину в силу певних внутрішніх факторів. По-друге, немає стороннього впливу з боку інших учасників правочину або третіх осіб. Третім важливим аспектом є те, що при вчиненні помилки немає умислу ані в особи, яка помиляється (як у випадку з фіктивним та удаваним правочинами), ані в іншої сторони (при вчиненні правочинів під впливом обману), ані в діях представника однієї із сторін правочину (у разі наявності правочину, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною). По-четверте, помилка повинна існувати на момент вчинення правочину. Тобто у особи сформувалися хибні уявлення про певні обставини цього правочину до того, як особа почала виконувати правочин. Також необхідно врахування те, що помилка повинна бути обов'язково істотною. Отже, вада волі у таких правочинах полягає у неправильному, деформованому сприйнятті тих обставин, які мають вагоме значення для конкретного виду правочину.

Також слід звернути увагу на таку категорію правочинів як правочини, вчинені під впливом обману. Відповідно до Цивільного кодексу України, якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним. Обман має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування (ст. 230 Цивільного кодексу України). Обман розглядається як вада волі, оскільки внаслідок впливу з боку іншої особи або осіб в учасника

правочину формується неправильне уявлення про ті обставини правочину, які є суттєвими для цього виду правочинів [71, с.122].

Переважає більшість вчених погоджуються з думкою про те, що правочин вчинений під впливом обману, досить схожий з правочином, вчинений під впливом помилки. Проте, як видно із норм Цивільного кодексу України, а також досліджень науковців, ці правочини мають особливість у вигляді наявності умислу при введенні в оману. Наприклад, О.В. Розгон зазначає, що на відміну від обману, помилка має місце внаслідок власної волі, без стороннього впливу з боку інших осіб. Правочин може бути визнаний вчиненим під впливом обману у випадку навмисного цілеспрямованого введення іншої сторони в оману щодо фактів, які впливають на укладення правочину [72, с.59]. При обмані сторона договору навмисно створює в іншій стороні неправильне уявлення про умови договору. Якби інша сторона знала б при вчиненні договору, що пропонувані умови не відповідають її намірам, то вона не уклала б такого договору [71, с.122].

Є.О. Коломієць констатує, що термін «обман» досить об'ємний і його максимальне розкриття можливо тільки через систему характеристик, притаманних йому ознак. До таких ознак відносять: 1) введення в оману або факт помилки; 2) несумлінність сторони, яка вводить в оману; 3) винуватцем обману повинен бути один з контрагентів, а не стороння особа; 4) шкода для обманутої сторони (невигідність правочину); 5) вирішальне значення обману, як безпосередньої причини укладення договору [73, с. 21].

Також для більш повного розуміння феномену правочину, вчиненого під впливом обману, необхідно з'ясувати поняття обману як терміну. Наведемо кілька думок з приводу цієї проблеми. О.І. Длугош розуміє обман таким чином: «Обман – це навмисне введення в оману однією із сторін або третьою особою з відома цієї сторони, контрагента щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим

призначенням з метою укладення невігідного договору для останнього» [74, с.220]. Ю.В. Холоденко вважає, що під обманом слід розуміти умисне введення в оману сторони в правочині іншою стороною або особою, на користь якої здійснюється правочин [57, с.19]. А.В. Пермяков зазначає, що обманом є дія, яка вчинена з прямим умислом. Відповідно, обман являє собою навмисне введення в оману сторони, яка бере участь в правочині з метою здійснення самого правочину [75, с. 131].

Враховуючи наведені вище визначення, можна сформулювати визначення такого феномену як обман. Обман – це навмисні дії одного учасника правочину щодо іншого учасника правочину, які полягають у введенні в оману щодо істотних обставин правочину з певною метою. Це одна із підстав визнання правочину недійсним.

З огляду на вказане, можна виділити ряд ознак правочину, вчиненого під впливом обману. По-перше, це правочин із дефектом волі, оскільки один або кілька учасників неправильно сприймають істотні обставини правочину. По-друге, внутрішня воля не збігається з волевиявленням. По-третє, таким правочинам завжди характерний умисел одного учасника правочину по відношенню до іншого щодо обставин правочину. По-четверте, цей правочин є оспорюваним, оскільки його недійсність може бути визнана лише у судовому порядку. По-п'яте, питання про недійсність правочину може бути порушено особою, яку ввели в оману, шляхом подання відповідної заяви до суду [71, с.122]. Про обман можна говорити у разі такого випадку, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування.

Ще одним правочином із вадами волі є правочин, вчинений під впливом насильства, оскільки особа внаслідок певного тиску була обмежена у волі вчинити так, як вона вважає за потрібне; воля особи виражалася невільно, незалежно від неї [76, с.183]. Правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним

[23]. Відповідно до Принципів міжнародних комерційних договорів, сторона може відмовитися від договору, якщо договір був укладений нею в результаті невинуватої загрози, яка виходила від іншої сторони, і, з урахуванням конкретних обставин, є настільки реальною і серйозною, що не залишає іншій стороні розумної альтернативи. Зокрема, загроза є невинуватою, якщо загрозна дія або бездіяльність сама по собі неправомірна або неправомірним є її використання в якості засобу для укладання договору [43].

У своєму дослідженні М. Растеряєв стосовно примусу (насилства, погрози) зазначав, що необхідно, щоб воля на вчинення правочину була вимушена страхом, який пригнічує свободу і наносить примушеному неодмінне зло в теперішньому чи майбутньому. Просте побоювання зла ненав'язливого, досить віддаленого, не повинно вважатися погрозою. Воля визнається невольною, вимушеною тільки тоді, коли видно, що примус був прямою та безпосередньою причиною вираження волі в такому правочині; тільки таке насильство може привести до визнання правочинів недійсними [14, с.117]. Таким чином, для визнання правочину, вчиненого під впливом насилства, недійсним необхідно, щоб воля була скута реальною погрозою, яка тягне за собою настання певних негативних наслідків у теперішньому чи майбутньому для особи, щодо якої застосовують насильство, і наявність причинно-наслідкового зв'язку між застосуванням насилства та вчиненням правочину.

Під насильством мається на увазі психічний або фізичний тиск на особистість контрагента або його близьких з метою спонукання до здійснення правочину (побиття, катування, загроза вчинення таких дій у майбутньому). При цьому не обов'язково, щоб насильство здійснювалося саме іншою стороною правочину. Достатньо, щоб він знав про насильство з боку інших осіб і використав цю обставину у своїх інтересах [67, с.203]. Отже, зважаючи на положення Цивільного кодексу України, норма ст. 231 може використовуватися при застосуванні погрози, яка полягає у психічному

тиску на особу й дає переконання цій особі, що відмова від вчинення правочину може спричинити негативні наслідки для неї. В.І. Крат під насильством розуміє заподіяння особі фізичних або душевних страждань з метою змусити її укласти правочин. Воно може виражатися як у фізичному, так і в психічному тиску на неї, примушуючи її таким чином до вчинення правочину [77, с.63]. Схожої думки дотримується й Л.Л. Паустовська [78, с.423].

Отже, насильство потрібно розуміти як фізичний чи психічний вплив на особу-учасника правочину щодо неї самої, її близьких або майна з боку іншого учасника правочину або третьої особи (за домовленістю зі стороною в правочині) з метою змусити укласти правочин. Якщо буквально трактувати ст. 231 Цивільного кодексу України, то можна зробити висновок, що насильство може проявлятися у двох варіаціях (формах): фізичний тиск (власне насильство), психічний тиск (погроза застосування насильства). На думку автора, з такими твердженнями варто погодитися. До фізичного тиску можна віднести нанесення тілесних ушкоджень, катування, пошкодження майна тощо. Психічним насильством можна назвати погрозу нанесення тілесних ушкоджень, погрозу пошкодити майно особи, погрозу розголосити деякі таємні відомості особистого життя, погрозу звільнити з роботи тощо.

Якщо брати до уваги наукові дослідження більшості вчених, то можна зазначити, що, характеризуючи насильство (як фізичне, так і психологічне), необхідно врахувати такі особливості: 1) характер загрози (чи призведе вона до настання того ефекту, який би «посприяв» вчиненню небажаного правочину), її серйозність (наскільки загроза є небезпечною та вірогідною, характер особи, яка погрожує чи застосовує насильство тощо); 2) реальність реалізації погрози чи застосування насильства; 3) істотність шкоди, яка може виникнути в разі невчинення цього правочину особою для неї, її близьких чи майна; 4) насильство та погроза можуть бути застосовані не лише до особи-учасника імовірного правочину, а й до її близьких, а також погроза знищення майна цієї особи в разі невчинення правочину; 5) наявність причинно-

наслідкового зв'язку між застосування насильства чи погрози та фактом вчинення правочину.

Ще одним достойним уваги видом правочинів з вадами волі є правочин, який вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Відповідно до ст. 232 Цивільного кодексу України цей правочин визнається судом недійсним [23].

При характеристиці правочинів, вчинених внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, варто врахувати наявність відносин представництва, а також інші відносини, які впливають з них. Тобто у цьому випадку наявні такі групи відносин: а) відносини між власне представником та особою, яку представляють; б) відносини між представником та третіми особами в інтересах особи, яку представляють; в) відносини особи, яку представляють, з третіми особами [79, с.68]. Таким чином, якщо говорити про правочини, вчинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, то вада волі наявна у діях особи, яку представляють, оскільки вона вчиняє правочин, що не відповідає її справжній волі, а також у відносинах представника з третіми особами, оскільки представник вводить в оману довірителя щодо обставин, які мають для нього значення або замовчує їх існування. Ця вада волі полягає у тому, що представник не діє в інтересах особи, яку представляють, тим самим зашкоджуючи цій особі та її інтересам. О.С. Іоффе зазначає, що такі правочини страждають трьома дефектами: по-перше, представник здійснює волевиявлення, яке не відповідає волі особи, яку представляють; по-друге, про цю невідповідність знає контрагент, який вступає в правовідношення з особою, яку представляють, через представництво; по-третє, представник і контрагент перебувають у змові і ставлять собі за ціль забезпечення їх інтересів за рахунок особи, яку представляють [80, с.285].

Зважаючи на положення ст. 232 Цивільного кодексу України, найважливішими ознаками для кваліфікації правочину, вчиненого внаслідок

зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є:

- 1) наявність умислу в діях представника при вчиненні такого правочину;
- 2) ці умисні дії спрямовані на завдання шкоди інтересам особи, яку представляють. До того ж ця шкода необов'язково повинна бути матеріальною;
- 3) такий правочин є двостороннім, оскільки законом передбачено як мінімум дві сторони правовідносин;
- 4) правочин вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є недійсним оспорюваним правочином, оскільки за заявою потерпілої особи він може бути визнаний недійсним. До цього можна додати, що правочин характеризується умисними діями представника, які при цьому порушують права та інтереси його довірителя; представник діє в межах, передбачених договором доручення повноважень. Оскільки, перевищення повноважень представником кваліфікується ст. 241 Цивільного кодексу України.

О.І. Длугош зазначає, що представник усвідомлює, що вчиняє правочин усупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також існує домовленість представника однієї сторони з іншою стороною, через що виникають несприятливі наслідки для довірителя [81, с.157]. Я.М. Романюк зауважує також, що зловмисна домовленість представника однієї сторони правочину з другою полягає у вчинених діях (домовленості), наслідком яких є погіршення майнової і правової ситуації для сторони, що представляють, якщо об'єктивно була можливість уникнути ці негативні наслідки в разі вчинення правочину самою стороною [82, с.40].

Необхідно звернути увагу й на правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини, які у цивілістичній науці називають кабальними. Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст.233 ЦК). З огляду на це, важливими є не самі учасники правочину, а саме характер тяжкої обставини й ступінь не вигідності умов, на яких був здійснений правочин. Фактично ці два

аспекти і є основними умовами, за яких правочин може бути визнаний судом недійсним.

На відміну від правочину, вчиненого під впливом насильства, правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини вчиняється особою добровільно (акт насильства відсутній), вона сама може ініціювати вчинення такого правочину. Особа усвідомлює, що вчиняє правочин на вкрай не вигідних для себе умовах. Цим такий правочин відрізняється від помилки та обману (особа не помиляється щодо обставин, які мають істотне значення, а також її не вводять в оману інша сторона щодо цих обставин) [22, с.21].

Також, як уже було зазначено вище, до правочинів з вадами волі відносяться фіктивні та удавані правочини. Враховуючи їх поширеність в цивільному обороті, необхідним є з'ясування їх основних особливостей. Згідно із Цивільним кодексом України фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили [23]. Отже, ці правочини об'єднує те, що насправді їх вчинення не тягне за собою тих наслідків, які власне передбачені вчинюваним правочином. На думку автора, вада волі у таких правочинах полягає у тому, що зовні «ідеальне» волевиявлення не відповідає справжній волі сторін цього правочину і виявити такий правочин можливо лише у разі порушення прав або інтересів тих чи інших осіб. Сторони в жодному з випадків не переслідують ту мету, з якою вчиняється правочин, який вони втілюють на практиці.

Також цікавим видається питання щодо недійсності таких правочинів. Говорячи про фіктивний правочин, то з ст. 234 Цивільного кодексу України зрозуміло, що він є оспорюваним, оскільки може бути визнаний судом недійсним. Щодо удаваного, то такої конкретності ми не зустрічаємо. Розглядаючи Постанову Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» також не є зрозумілим, куди все ж таки віднести

удаваний правочин – до оспорюваних чи нікчемних? Встановивши під час розгляду справи, що правочин вчинено з метою приховати інший правочин, суд на підставі статті 235 ЦК має визнати, що сторонами вчинено саме цей правочин та вирішити спір із застосуванням норм, що регулюють цей правочин. Якщо правочин, який насправді вчинено, суперечить закону, суд ухвалює рішення про встановлення його нікчемності або про визнання його недійсним [70]. Тобто, з огляду на це, удаваний правочин, залежно від тих правовідносин, які застосовуються у кожному конкретному випадку, може бути як оспорюваним, так і нікчемним, оскільки він приховує інший правочин, який може бути дійсним. Це досить суттєва відмінність, яка виділяє удаваний правочин з-поміж інших правочинів з вадами волі.

Отже, фіктивні та удавані правочини мають такі особливості: а) такі правочини є недійсними (щодо фіктивних правочинів, то вони є оспорюваними, а щодо удаваних, то вони можуть бути і оспорюваними, і нікчемними, залежно від конкретного випадку); б) фіктивні та удавані правочини є двосторонніми, бо передбачають наявність щонайменше двох сторін, які мають взаємні права та обов'язки; в) при вчиненні правочину сторони не переслідують ту мету, що передбачена тим правочином, який вчиняється для вигляду (при фіктивних правочинах сторони вчиняють правочин для вигляду, не бажаючи настання його наслідків; при удаваних правочинах вчиняється один правочин для приховання іншого правочину, який насправді реалізується); г) наявність прямого умислу в діях сторін правочину; г) сторони наперед знають, що вчиняють протиправний правочин.

Висновки до Розділу 1.

1. Вада волі – це деформація волі учасника або учасників правочину внаслідок певних обставин, які заважають особі правильно сформулювати свою внутрішню волю, тобто власні наміри, цілі, бажання, при вчиненні нею правочину.

2. Ознаками правочинів з вадами волі є: а) правочин з вадами волі – це певна дія, спрямована на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків; б) такий правочин вчинений особою, яка є дієздатною та має право й намір вчинити цей правочин; в) вони відповідають вимогам форми, встановленим для певного виду правочину; г) цей вид правочину відноситься до недійсних правочинів; г) правочини з вадами волі є оспорюваними, тобто вони вважаються дійсними до того моменту, поки рішенням суду не буде визнано протилежне; д) внутрішня воля не відповідає зовнішньому волевиявленню; е) на волю учасника або учасників правочину здійснюється вплив певних факторів, які тягнуть за собою вчинення правочину з вадами волі. Проте цими факторами виступають як власне розуміння аспектів певного виду правочину, прав та обов'язків, які з нього виникають, так і дії чи бездіяльність з боку іншого учасника правочину або третіх осіб; є) воля на вчинення правочину має певну ваду у вигляді помилки, обману, погрози, насильства, тяжкої обставини чи зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.

3. Правочини вадами волі – це вид недійсних правочинів, спрямовані на виникнення певних прав та обов'язків та вчинені дієздатною особою, внутрішня воля якої не відповідає зовнішньому волевиявленню.

4. Правочини з вадами волі можна класифікувати за такими критеріями: 1) наявність впливу зовнішніх або внутрішніх факторів на особу при вчиненні правочину (правочини з вадами волі, які виникли внаслідок обставин, які залежать від самого учасника або учасників правочину; правочини з вадами волі, які виникли внаслідок певного впливу з боку одного з учасників правочину або ж третіх осіб); 2) наявність умислу в діях учасника (учасників) правочину (правочини з вадами волі, вчинені в результаті умисних дій з боку сторони (сторін) правочину або третіх осіб; правочини з вадами волі, вчинені без умислу у діях учасників правочину: правочини, вчинені під впливом помилки).

5. До правочинів з вадами волі відносяться такі види недійсних правочинів: а) правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; б) правочини, вчинені під впливом помилки; в) правочини, вчинені під впливом обману; г) правочини, вчинені внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; ґ) правочини, вчинені під впливом насильства або погрози насильством; д) правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах; е) фіктивні правочини; є) удавані правочини.

РОЗДІЛ 2. ЗЛОВЖИВАННЯ СВОБОДОЮ ДОГОВОРУ В КОНТЕКСТІ ПРАВочИНІВ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ

2.1. Порівняльно-правовий аналіз категорій зловживання правом та зловживання свободою договору.

Правочини є частиною нашого повсякденного життя і дуже важливо, щоб вони вчинялися відповідно до закону та не порушували права та обов'язки сторін чи третіх осіб, а також моральні засади суспільства. Сьогодні досить актуальним є дослідження зловживань у цивільному обороті, особливо зловживання правом та зловживання свободою правочину (договору), оскільки ці цивільно-правові інститути не досить чітко врегульовані законодавством та недостатньо досліджені наукою цивільного права. Також серед науковців немає одностайної думки щодо співвідношення зловживання правом та зловживання свободою договору.

Проблеми зловживання правом є предметом досліджень таких науковців як А.В. Волков, В.П. Грібанов, О.А. Поротікова, В.В. Рєзнікова, О.Я. Рогач, Р.Б. Шишка тощо. Щодо категорії зловживання свободою договору, то варто зазначити, що це питання є недостатньо вивченим. У даній сфері дослідження можна виділити праці А.Р. Давлетової, М.В. Кратенка, С.С. Немченко, К. Осакве, С.А. Параскевової, Ю.В. Романця, В.Г. Ротаня тощо.

Сьогодні зловживання є досить поширеними у цивільному обороті. До того ж на практиці часто зустрічаються два види зловживань: зловживання правом та зловживання свободою договору. Варто зазначити, що багато вчених відносять зловживання свободою договору до одного з видів зловживання правом. Інші ж учені взагалі не приділяють увагу такому феномену. Тому варто з'ясувати чи виступає зловживання свободою договору самостійною, незалежною категорією; чи існують спільні та

відмінні риси цього цивільно-правового інституту з категорією зловживання правом.

Варто зазначити, що Цивільний кодекс України не наводить ні визначення таких категорій як зловживання правом та зловживання свободою договору, ні їхніх суттєвих ознак, що є досить серйозною прогалиною у законодавстві. Нормативно визначено тільки межі, вихід за які й становить зловживання правом та зловживання свободою договору відповідно. Згідно з ст. 13 Цивільного кодексу України при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна дотримуватися моральних засад суспільства. Не допускаються використання цивільних прав з метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція [23]. Зі свого боку, ст. 627 Цивільного кодексу України зазначає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [23].

Зважаючи на це, виникає потреба з'ясувати, що являє собою зловживання правом. У теорії цивільного права при визначенні поняття зловживання правом відправною точкою є напрацювання В.П. Грібанова. У своєму науковому дослідженні він зазначає, що зловживання правом є особливим типом цивільного правопорушення, вчинене уповноваженою особою при здійсненні ним належного йому права, пов'язаний з використанням недозволених конкретних форм у рамках дозволеного йому законом загального типу поведінки [83, с.63]. А.В. Волков також розглядає зловживання цивільним правом як особливий вид цивільного правопорушення, яке пов'язане з умисним виходом уповноваженої особи в

ситуації правової невизначеності за внутрішні межі (сенса, призначення) суб'єктивного цивільного права (визначаються в тому числі критеріями розумності і добросовісності) для досягнення своєї незаконної прихованої мети з використанням формалізму і недоліків цивільного права, таких як: абстрактність, вузькість, прогалини, застереження, помилки, протиріччя правових норм і договірних умов і т. п. [84, с.257]. Зловживання правом – це правопорушення, проявляється в буквальному використанні особою норм права на шкоду їх внутрішньому змісту і призначенню в системі права. При цьому порушник розуміє, що він односторонньо користується словесним, граматичним, вузьким, збитковим тлумаченням норми, навмисно залишаючи за своїм поглядом реальний, тобто логічний, діалектичний, цільовий, ціннісний юридичний зміст норми права. Подібна ситуація характеризується недобросовісністю, нечесністю, лицемірністю уповноваженої особи [84, с.229].

Зважаючи на наукові дослідження Р.Б. Шишки, зловживання правом – така поведінка управненої особи при здійсненні її суб'єктивного права, яка завдає шкоди іншим особам та кваліфікується як порушення цивільних їх прав. Зловживання правом – особливий вид порушення цивільних прав, що передбачає застосування до особи, яка зловживала суб'єктивним правом чи інтересом, негативних наслідків: відмову в захисті її права, яке здійснене із зловживанням, заборону спілкуватися чи навіть наближатися на певну відстань до особи чи його об'єкта, інші негативні наслідки, які встановлені за цей вид зловживання правом. Воно порушує охоронювані законом суб'єктивні права і охоронювані законом інтереси інших суб'єктів цивільних правовідносин [85, с.27].

Поротікова О.О. наводить таке визначення даного феномену: зловживання правом – делікт, цивільне правопорушення, хоча і характеризується специфічними рисами [86, с.70]. Для юридичної характеристики зловживання цивільним правом важливе значення має

механізм перетворення формально правомірної поведінки, яким є здійснення суб'єктивного права, в поведінку протиправну [86, с.72].

Також важливо розібратися з ознаками, які притаманні зловживанню права як цивільно-правовому інституту. Зважаючи на наукові дослідження Грібанова В.П., можна навести такі специфічні риси зловживання правом: 1) всяке суб'єктивне право, будучи мірою можливої поведінки уповноваженої особи, має певні межі як за своїм змістом, так і за характером його здійснення [83, с.22]; 2) поняття «зловживання правом» може бути використано лише тоді, коли уповноважений суб'єкт володіє певним суб'єктивним правом. Сам термін «зловживання правом» уже говорить про те, що подібного роду дії можуть бути пов'язані тільки з «вживанням» права, з його використанням [83, с.43]; 3) процес реалізації права, процес його здійснення завжди має вольовий характер, завжди залежить від волі уповноваженої особи [83, с.44]; 4) поведінка, що складає процес здійснення права, завжди є певним, конкретним видом реальних дій уповноваженої особи, що впливає з особливостей конкретного випадку [83, с.45]; 5) про зловживання правом можна говорити лише тоді, коли уповноважений суб'єкт, діючи в межах належного йому суб'єктивного права, в рамках тих можливостей, які складають зміст цього права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за установлені законом межі здійснення права [83, с.46]; 6) зловживання правом також представляє собою поведінку, пов'язану з порушенням обов'язку, і тому є поведінкою протиправною. Особливість зловживання правом полягає в тому, що воно виникає на базі здійснення суб'єктивного права, тобто на базі дозволеної законом поведінки [83, с.55].

В.С. Деревнін зазначає, що до ознак зловживання правом дослідники відносять: наявність у особи суб'єктивного права; діяльність, спрямована на здійснення цього права; використання цього права не за його соціальним призначенням, а із завданням шкоди суспільним або особистим інтересам; відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або невиконання обов'язків (тобто їх виконання); встановлення

факту зловживання правом компетентними правозастосовчими органами; настання юридичних наслідків [87, с.152]. Також науковець виділяє й додаткові ознаки зловживання правом, а саме: здійснення суб'єктивного права в суперечності з доброю совістю; використання недозволених конкретних форм у рамках дозволеного загального типу поведінки; вихід за межі права під впливом суб'єктивних інтересів інших осіб. Таким чином, зловживання правом – це діяльність зі здійснення свого суб'єктивного права в його межах, всупереч його соціальній меті, що призводить до негативних наслідків щодо інших осіб [87, с.152].

На думку В.В. Резнікової, до ознак зловживання правом можна віднести такі: а) має місце лише при недобросовісній реалізації суб'єктом свого суб'єктивного права не за його призначенням; б) завжди має вольовий та усвідомлений характер; в) заподіяння шкоди суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створення загрози її заподіяння; г) характеризується формальною правомірністю. Зловживання правом можна визначити як вольову та усвідомлену діяльність (дії) суб'єкта з недобросовісної реалізації свого суб'єктивного права не за його призначенням, що заподіює шкоду суспільним інтересам та/або особистим інтересам третіх осіб чи створює реальну загрозу її заподіяння при формальній правомірності такої діяльності (дій) [88, с.34]. З огляду на наведені ознаки та визначення, зловживання правом виражається виключно у активній поведінці у вигляді дії. Тобто бездіяльність не розглядається як спосіб зловживання правом. На думку дисертанта, зловживання правом може виникнути як і внаслідок активної поведінки особи, яка здійснює право, так і внаслідок утримання від певних дій (бездіяльності). Такої ж думки дотримується й В.А. Волков, який зазначає, що зловживання правом (або обов'язком) є неправомірною дією і, так само, неправомірною бездіяльністю, які характеризуються прямим умислом і недобросовісною поведінкою в умовах правової невизначеності. При зловживанні правом суб'єкт права діє з наміром, навмисно зважаючи на свої егоїстичні інтереси, а для кондикції

вина байдужа, так як її правила застосовуються незалежно від того, чи стало безпідставне збагачення результатом поведінки набувача майна, самого потерпілого, третіх осіб або відбулося поза їхньою волею [84, с.272].

Зловживання правом як протиправна поведінка ґрунтується на бажанні суб'єкта правовідносин задовольнити свої потреби, бажання всупереч законним інтересам інших осіб (фізичних, юридичних осіб, держави тощо). Особливість ситуації із зловживання правом полягає в тому, що особа використовує зовні законні способи задоволення своїх потреб, тобто обґрунтовує правомірність здійснення свого суб'єктивного права для досягнення та реалізації «нібито законних цілей». Однак насправді особа переслідує приховані цілі, які не відповідають змісту, призначенню права, суперечать принципам права і своїми діями, спрямованими на реалізацію цих цілей, завдає шкоду або створює реальну загрозу завдання шкоди [89, с.191].

Порушення в формі зловживання правом відбувається у результаті виходу уповноваженої особи за межі суб'єктивного цивільного права, причому такі межі укладені в складі кожного суб'єктивного цивільного права і виражаються в системній забороні на використання суб'єктивного права «на зло». Розрив духу і букви закону становить суть проблеми зловживання правом [84, с.81].

З огляду на вищенаведене, зловживання правом більшістю науковців розглядається як цивільне правопорушення або певна протиправна поведінка. Отже, можна сформулювати таке визначення зловживання правом. Зловживання правом – це активна або пасивна поведінка особи, спрямована на реалізацію свого суб'єктивного права не за його соціальним призначенням та в спосіб, заборонений законом, завдаючи при цьому шкоди правам та інтересам третіх осіб.

Ознаками зловживання правом можна назвати:

- 1) наявність в особи, що зловживає, суб'єктивного права;
- 2) вчинення цією особою дії чи бездіяльності, направлених на реалізацію свого суб'єктивного права;

- 3) зловживання правом має вольовий характер, тобто залежить від волі конкретної особи;
- 4) діяння особи має протиправний характер;
- 5) реалізація цього права порушує межі встановлені законом, моральними засадами суспільства та звичаями ділового обороту;
- 6) суб'єктивне право здійснює у спосіб, заборонений законом;
- 7) порушення меж здійснення свого суб'єктивного права має характер умислу;
- 8) наявність заподіяння шкоди третім особам, суспільству чи державі.

Щодо зловживання свободою договору, як було зазначено вище, цей феномен не є достатньо дослідженим і тому немає настільки великого плюралізму підходів щодо розуміння цієї категорії. Цікавим є те, що якщо для категорії свободи договору Цивільним кодексом України передбачені хоча б деякі правові аспекти, то категорія зловживання свободою договору взагалі не визначено ним. Цей феномен є продуктом розвитку цивілістичної науки. Але досліджень у цій сфері недостатньо. Тому це питання є проблемним і потребує більш детального вивчення [90, с.262].

Відповідно до ст. 3 Цивільного кодексу України, свобода договору є однією із загальних засад цивільного законодавства [23]. Той таки Кодекс також розкриває суть свободи договору, а саме: сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [23]. Аналізуючи цю статтю, ми бачимо також, що свобода договору не є абсолютною, тобто є певні обмеження, відсутність яких призвела б до повного свавілля у цивільно-правових відносинах. Конституційний суд України у своєму рішенні від 10.11.2011 року, справа №1-26/2011, зазначає, що одним із фундаментальних принципів приватноправових відносин є принцип свободи договору, закріплений у пункті 3 статті 3 Кодексу. Разом з тим зазначена свобода є обмеженою – межі дії цього принципу визначаються критеріями

справедливості, добросовісності, пропорційності, розумності [91]. Закріпивши принцип свободи договору, ЦК України разом з тим визначив, що свобода договору не є безмежною, оскільки відповідно до абз. 2 ч. 3 ст. 6 та ст. 627 цього Кодексу при укладенні договору, виборі контрагентів, визначенні умов договору сторони не можуть діяти всупереч положенням цього Кодексу та інших актів цивільного законодавства. Зазначені положення узгоджуються з нормами ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК України, відповідно до яких підставою недійсності правочинів є суперечність їх актам цивільного законодавства [92]. Отже, виходячи за межі, визначені законом, а також порушуючи права інших осіб, особа зловживає своєю свободою договору.

Для з'ясування феномену зловживання свободою договору необхідно розібратися, що являє собою власне свобода договору. Свобода договору є досить цікавою й складною категорією, оскільки серед науковців немає одностайного та чіткого визначення цього феномену. Оскільки свобода договору – це і норма-принцип, яка визначає суть цивільного права загалом, і суб'єктивне право, гарантоване кожному законом. [93, с.75]. Ю.В. Цюкало слушно зазначає, що основним елементом договору є узгодження вільного волевиявлення його сторін. Не маючи свободи, сторони не можуть висловити власну волю [94, с.209].

У західному світі свобода договору є однією з аксіом договірної права. Це означає, що сторони можуть вільно вступати або не вступати у відносини [95, р.66]. Свобода укладання договорів визнається загальним принципом цивільного права Європейського суду [96], вважається захищеною статтею 16 Хартії ЄС про основні права («свобода ведення бізнесу») [97] і була встановлена Комісією ЄС як основоположна точка відліку майбутнього розвитку європейського контрактного права [98]. Крім того, свобода договору або «автономії сторони» є відправною точкою як міжнародного приватного права ЄС [99], так і норм матеріального права ЄС, які кваліфікують його застосування в інтересах захисту «слабших сторін»

(особливо споживачів) або іншим чином забороняє «зловживання свободою договору» [95, р.63].

М.В. Кратенко вважає свободу договору принципом, елементом правоздатності та суб'єктивним правом [19, с.10]. Тобто свобода договору – це: а) певна визначена законом засада регулювання цивільно-правових відносин; б) можливість особи мати певні права та обов'язки, пов'язані з договірними правовідносинами; в) міра можливої поведінки при реалізації свободи договору [93, с.75].

На думку Ю.Л. Єршова, суб'єктивне право вільного укладення договору є абстрактним і не вичерпується укладенням або неукладенням будь-якого конкретного договору з будь-якою певною особою. Ю.Л. Єршов відносить свободу договору до числа конституційних, невідчужуваних і немайнових за своїм характером прав громадянина, що виникають з моменту його народження [100, с.16]. Принцип свободи договору реалізується в правовідносинах завдяки наявності у суб'єктів суб'єктивного права вільного укладання договорів. Це право має активний характер. Уповноваженому суб'єкту при цьому протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб, які мають пасивні обов'язки утримання від такої поведінки, яке перешкоджало б вільному волевиявленню в угодах і впливало б на нього недозволеними законом способами (обманом, насильством, погрозами і т. д.). Об'єктом правовідношення, що виникає, є вільне формування і прояв суб'єктами волі у вигляді укладання правочинів або відмови від їх підписання [100, с.15]. З огляду на це, свобода договору виступає елементом правоздатності. Із цією думкою важко не погодитись, оскільки це право належить кожній особі незалежно від громадянства, раси, кольору шкіри, статі, політичних та релігійних переконань з перших днів життя і не може бути передане іншим особам. Тобто свободі договору притаманні головні ознаки правоздатності [93, с.75].

І.А. Покровський запропонував розглядати принцип свободи договору з негативною і позитивного боку. З негативного боку, зазначений принцип

означає неприпустимість за загальним правилом спонукання кого-небудь до вступу в договір проти його волі. З позитивного боку принцип свободи договору має на увазі можливість приватних осіб укладати договори будь-якого змісту [101, с.250].

За змістом свобода договору є принципом цивільного права, найбільш загальним правилом поведінки, який виконує, по-перше, функцію вираження основних ідей галузі, по-друге, функцію безпосереднього регулювання суспільних відносин, яка реалізується при використанні аналогії права. Принцип свободи договору проявляється в праві шляхом конкретизації його як одного з найбільш загальних правил нормами різних цивільно-правових інститутів [100, с.14].

Сенс свободи договорів у сучасному цивільному обороті проявляється в таких положеннях. По-перше, у визнанні громадян і юридичних осіб вільними в укладенні договору. При цьому спонукання до укладення договору не допускається за винятком випадків, коли обов'язок укласти договір передбачений законом або добровільно прийнятим зобов'язанням. По-друге, в наданні сторонами можливості укладати будь-який договір, як передбачений, так і не передбачений законом або іншими правовими актами. По-третє, в свободі сторін визначати умови укладеного ними договору, у тому числі й побудованого за вказаною в законодавстві моделлю [102, с.28].

Свобода договору полягає передусім у вільному виявленні волі сторін на вступ у договірні відносини. Волевиявлення учасників договору має складатися вільно, без жодного тиску з боку контрагента або інших осіб і відповідати їхній внутрішній волі. Зміст принципу свободи договору полягає в свободі особи вільно вступати в договірні відносини; самостійно обирати контрагента; самостійно визначати структуру й вид договірної зв'язку [18, с.101].

Змістом принципу свободи договору є істотні ознаки: це суто галузевий цивільно-правовий принцип; це принцип-норма, тобто прямо закріплене в законі основне начало; принцип свободи договору встановлює можливість

вільного вирішення питання про укладення договору, про вибір виду договору, що укладається, і про його зміст [102, с.28].

Свобода договору заснована на свободі волевиявлення, а останнє, у свою чергу, спирається на свободу волі, що реалізується за допомогою диспозитивності норм цивільного права [18, с.102]. Волевиявлення є важливим чинником, без якого неможливо вчинення правочину, що узгоджується зі свободою договору, установленною статтею 627 ЦК України [25].

Таким чином, можна сказати, що свобода договору – це цивільно-правовий феномен, який має багатогранну правову природу у вигляді норми-принципу, суб'єктивного права та елемента правоздатності, та полягає у можливості особи укласти різні договори, вибрати сторін договору та брати участь у визначенні умов договору у межах, що не суперечить закону та моральним засадам суспільства.

Можна навести ряд ознак, притаманних свободі договору як цивільно-правовій категорії: 1) свобода договору виступає нормою-принципом, засадою формування і розвитку цивільного законодавства та цивільно-правових відносин; 2) свобода договору є невідчужуваною і невіддільною від особи; 3) право на свободу договору виникає з моменту народження; 4) свободою договору має право користуватися кожна фізична особа (незалежно від громадянства, статі, кольору шкіри, раси, політичних чи релігійних переконань) чи юридична особа; 5) ніхто не може обмежити свободу договору іншої особи, крім випадків, визначених законом; 6) це міра можливої поведінки суб'єкта цивільних правовідносин; 7) свобода договору полягає у можливості укладення будь-якого виду договорів, вільному виборі учасників договору, а також визначенні умов договору; 8) дія принципу свободи договору обов'язково повинна мати встановлені законом, звичаями ділового обороту чи моральними засадами суспільства межі; 9) свобода договору як суб'єктивне право повинна реалізуватися таким чином, щоб не

порушувати права іншого суб'єкта договірних правовідносин, а також права третіх осіб [93, с.76].

Отже, свобода договору конкретної особи є обмеженою правами інших осіб. Свобода договору захищає автономію сторін в галузі контрактного права, даючи їм можливість врегулювати їхні внутрішні відносини таким шляхом, який їм найбільше підходить. Внаслідок цього контрактне право передбачає обмеження, що стосуються виходу настільки, наскільки це не завдає шкоди іншим [103, р.32].

На думку А.С. Ісайкіної, свобода договорів могла б стати абсолютною тільки за умови, якщо б сам Цивільний кодекс і всі видані відповідно до нього правові акти склалися з диспозитивних і факультативних норм [102, с.29]. Також науковець виділяє нормативні та ненормативні межі свободи договору. Нормативними вона вважає ті межі, які визначаються законом. Зі свого боку, ненормативні межі можуть бути представлені таким чином. Це межі, встановлені розсудом сторін, які можуть бути пов'язані: зі зміною волі і волевиявленням сторони в процесі формування змісту майбутнього договору; з розсудом сторін на надану можливість нормами права діяти в межах, встановлених законом або домовлятися по-іншому [102, с.30]. Хоча з іншого боку, особа може відмовитися від вчинення договору, якщо майбутній договір не буде відповідати її потребам чи інтересам, а також ці дії не порушать законних прав та інтересів іншої сторони договору або третіх осіб. Таким чином вона може виразити свою волю.

Варто зазначити, що на разі досить часто суб'єкти цивільного обороту порушують принцип свободи договору шляхом виходу за межі, які передбачені законом. При цьому відбувається не тільки нехтування загальнообов'язковими нормами актів цивільного законодавства, а також моральними засадами суспільства та звичаями ділового обороту [104, с.161]. Якщо особа виходить за межі свободи договору, визначені законом або моральними засадами суспільства чи звичаями ділового обороту, то можна говорити про зловживання свободою договору. Вживання цієї категорії у

діловому обороті та судом на практиці призводить до деяких труднощів, оскільки зловживання свободою договору як термін не передбачено законодавством України. Але варто зазначити, що немає чіткого визначення цієї категорії й у науці цивільного права. Хоча феномен зловживання свободою договору є досить поширеним при укладанні договорів. Проблемою є також те, що це явище є доволі оціночним. Тому при вирішенні спору суд керується конкретним доказами та обставинами в кожній справі, оцінюючи ступінь зловживання свободою договору однією із сторін або третьою особою [93, с.76].

Ю.В. Романець зазначає, що передбачити усі можливі варіанти зловживання свободою неможливо, набагато простіше прорахувати ситуації, де воно виключено [105, с.36]. У своєму дослідженні науковець наводить такі межі свободи договору: 1) договір не повинен руйнувати духовні цінності і суперечити об'єктивним законам, покладеним в основу світоустрою [105, с.36]; 2) договір не повинен суперечити нормам природної моралі [105, с.37]; 3) свобода договору не повинна призводити до порушення прав контрагента і третіх осіб [105, с.38].

Тому для розвитку і більш детального розкриття зловживання свободою договором необхідно з'ясувати визначення та основні ознаки цієї категорії. Досить яскравим прикладом наукового обґрунтування зловживання свободою договору є напрацювання М.В. Кратенка. Він вважає, що зловживання свободою договору можна визначити як умисне недотримання одним з контрагентів передбачених законом обмежень договірної свободи, що призвело до заподіяння шкоди іншому контрагенту, третім особам або державі [19, с.23].

Е.В. Шестакова визначає зловживання свободою договору як укладення договору при використанні неспіврозмірності вимог і умов договору, що відрізняються від диспозитивних правових норм, які виключають застосування норм права або спотворюють правові норми, у зв'язку з чим суд вправі визнати подібні умови договорів недійсними [106].

Отже, зловживання свободою договору – це спрямована на реалізацію права на свободу договору неправомірна умисна поведінка особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, при цьому переслідує певну мету.

Можна виділити певні ознаки зловживання свободою договору:

1) наявність у особи свободи договору у вигляді суб'єктивного права та елементу правоздатності;

2) вчинення певних дій чи бездіяльності, спрямовано на реалізацію наданої їй свободи договору;

3) такі дії чи бездіяльність не відповідають вимогам закону чи моральним засадам суспільства, тобто є неправомірними;

4) вихід за межі, дозволені законом, при вчиненні договору;

5) порушення меж, визначених для свободи договору носить умисний характер;

б) зловживання свободою договору спрямоване на досягнення певної мети [93, с.76].

Враховуючи вищенаведене, варто зазначити, що факт зловживання свободою договору може мати місце лише у тому випадку, якщо особа може реалізувати надану їй законом свободу договору, тобто має необхідний обсяг цивільної дієздатності. Оскільки особа не завжди може вчинити договір у зв'язку з відсутністю юридичної можливості (недосягнення певного віку, визнання особи недієздатною чи обмежено дієздатною тощо), маючи при цьому правоздатність у вигляді свободи договору.

Також особа повинна певним чином виразити свою волю на укладення договору у вигляді дій (оферта, акцепт) чи бездіяльності (мовчазна згода). Тобто реалізація свободи договору виражається у формі волевиявлення особи, яке обов'язково повинно відповідати її внутрішній волі.

Важливим елементом свободи договору є воля та її зовнішній вираз — волевиявлення. Наявність договору свідчить про те, що обидва учасники бажали укласти договір і що їхній зовнішній вираз волі (волевиявлення)

відповідає внутрішній волі. Єдність внутрішньої волі й волевиявлення є характерною для договору, оскільки невідповідність внутрішньої волі й волевиявлення означає, що справжня воля, справжнє бажання укласти правочин відсутні. Такий договір не може охоронятися законом. При цьому розходження між внутрішньою волею та волевиявленням може виникнути передусім у разі, коли договір укладається під впливом насильства. Особа, яка укладає договір під впливом насильства, фактично позбавлена можливості виявити власну волю. Її воля замінюється волею насильника. На відміну від випадків укладання договорів під впливом насильства, при застосуванні погрози потерпілий виражає свою волю, але оскільки це відбувається під впливом погрози, то вона не збігається зі справжнім його бажанням. Погроза може бути підставою для визнання угоди недійсною, коли обставини, які мали місце на момент укладання договору, свідчать, що відмова учасника договору від її укладання могла спричинити шкоду його законним інтересам. Отже, погроза за змістом повинна бути серйозною, реальною, протиправною. Укладення договору з недоліками волі має місце й тоді, коли він укладається у зв'язку з тим, що одна сторона умисно вводить в оману іншу, повідомляючи її про факти, які не відповідають дійсності. Обман має місце й тоді, коли одна зі сторін замовчує обставини, які мають істотне значення для договору. Договір, що укладається під впливом обману, може бути визнаним недійсним. Має місце невідповідність внутрішньої волі волевиявленню, якщо представник однієї сторони укладає договір, завідомо знаючи, що шкодить інтересам іншої сторони [18, с.102].

Спрямованість волі сторін договору на досягнення тієї чи іншої цивільно-правової мети, а також її відповідність зовнішньому волевиявленню є загальним обмеженням свободи вибору виду договору, що укладається. [107].

При здійсненні права свободи укладання договору особа зобов'язана враховувати волю контрагента, який, згідно з принципом юридичної рівності

учасників цивільних правовідносин, має таке саме за обсягом право вільно укладати договори та визначати їхні умови [108, 115].

Якщо говорити про зловживання свободою договору, то саме застосування слова «зловживання» уже вказує на наявність неправомірної поведінки. Тобто при зловживанні свободою договору особа вчиняє неправомірні дії чи бездіяльність, які суперечать законодавству, моральним засадам суспільства або звичаям ділового обороту. При укладенні договору одна зі сторін використовує незаконні методи чи способи, наприклад, ведення попередніх переговорів чи визначення певних прихованих умов договору. Вчинення таких неправомірних дій, звичайно ж, виходить за межі, визначені законом чи моральними засадами суспільства. Також у разі наявності зловживання свободою договору порушуються права та інтереси третіх осіб. На думку Романця В.Ю., в сучасних умовах зловживання свободою договору нерідко направлено на обмеження прав третіх осіб або публічних інтересів. Законодавче регулювання в цьому аспекті вимагає подальшого розвитку, так як велика кількість недобросовісних дій залишається за рамками закону [105, с.39]. Із цим слушно погодитися, оскільки сьогодні багато цивільно-правових інститутів потребують більш чіткого нормативного висвітлення.

Для того, щоб кваліфікувати певний юридичний факт чи сукупність юридичних фактів як зловживання свободою договору, необхідно зазначити, що вихід за дозволені для вчинення договорів законом чи моральні засади суспільства межі повинен носити характер умислу. Тобто одна із сторін договору усвідомлює неправомірність своїх дій чи бездіяльності, що виходить за межі, визначені для такого виду договору, і всіма можливими методами прагне настання тих наслідків, які виникнуть у зв'язку із зловживанням свободою договору.

Ще одним визначним чинником для зловживання свободою договору є те, що особа своє право на свободу договору використовує не за соціальним призначенням. Сторона або сторони договору переслідують яку-небудь власну

мету: завдання шкоди, отримання неправомірної вигоди, приховування реальних матеріальних цінностей тощо [93, с.77].

У разі укладання договору з дефектом волі чи волевиявлення сторони (сторін) закон передбачає можливість визнання такого договору недійсним. Практиці відомі приклади, коли укладаються договори з метою завдати шкоду правам та інтересам інших осіб. Так, з метою уникнення звернення стягнення за вимогами кредиторів боржник укладає договори з третіми особами, яким за цими договорами переходить право власності на майно, на яке могло б бути звернене стягнення кредиторів. На перший погляд, у такій ситуації кредитор міг би захистити свій законний інтерес шляхом подання позову про визнання цього правочину недійсним через його фіктивність. Частина 1 ст. 234 Цивільного кодексу України визначає фіктивним правочином такий, що вчинений без наміру створення правових наслідків, які ним обумовлювалися. Втім, аналіз судової практики показує, що суди задовольняють такі позови в основному лише, якщо вчинення правочину відбулося після виникнення заборгованості та винесення ухвали суду про накладення арешту [108, с.115].

Як бачимо, зловживання правом та зловживання свободою договору багато в чому схожі цивільно-правові категорії. Проте між ними наявні також й відмінні риси.

М.В. Кратенко зазначає, що для зловживання свободою договору характерна частина тих ознак, за допомогою яких в літературі описують феномен зловживання суб'єктивним правом: видимість легальності поведінки суб'єкта; використання недозволених засобів і способів здійснення права (свободи); здійснення права всупереч його соціальному призначенню; усвідомлення особою незаконності своїх дій (наявність умислу); заподіяння шкоди іншим особам внаслідок вчинення вищевказаних дій. Збігаються і передумови виникнення на практиці випадків зловживання суб'єктивним цивільним правом і свободою договору: прогалини у цивільному законі або недостатня чіткість правової регламентації тих чи інших відносин,

обумовлена загально дозвільною спрямованістю і диспозитивністю цивільно-правового методу регулювання [19, с.22].

Досить важливим моментом є з'ясування значення для зловживання правом та зловживання свободою договору таких категорій як добросовісність та розумність. Оскільки для зловживання правом Цивільним кодексом України ці феномени не передбачені, а для зловживання свободою договору вони зазначені як межі свободи договору. Варто також зазначити, що справедливість, добросовісність та розумність є загальними засадами цивільного законодавства, а отже, повинні застосовуватися до всіх цивільно-правових відносин та цивільно-правових інститутів, у тому числі до зловживання правом та зловживання свободою договору. Таким чином, необхідно визначити суть категорій добросовісності та розумності [90, с.262].

Суб'єкт правовідносин буде діяти «добросовісно», якщо він, виходячи з конкретно взятої ситуації, не знав, не міг знати і не повинен був знати про свою неуповноваженість. Особа при здійсненні своїх суб'єктивних прав зобов'язана внутрішньо (із суб'єктивного боку) оцінювати свої дії на предмет їх добросовісності та з точки зору дотримання моральних засад суспільства, призначення права, їх відповідності законним інтересам інших осіб [89, с.230]. Зважаючи на це, при зловживанні свободою договору та зловживанні правом особа знає та усвідомлює, що її поведінка є неправомірною, вона реалізує своє право у спосіб, що суперечить закону та моральним засадам суспільства або зловживає наданою їй свободою договору, діючи при цьому недобросовісно. Таке недобросовісне діяння є завжди умисним.

Щодо категорії розумності, то можна сказати, що особа повинна реалізувати надані їй права раціонально, не порушуючи та не пригнічуючи права та інтереси інших осіб [90, с.262]. Діяти розумно – це діяти у відповідності до своїх потреб, інтересів, але з розумінням того, що ці бажання та прагнення не можуть бути егоїстичними. Саме тому суб'єкт правовідносин повинен бути готовим до самообмежень, до невтручання у свободу інших осіб [89, с.237]. Правова суть категорії «розумності» в праві

полягає в необхідності учасників при здійсненні прав і виконанні обов'язків збалансовано співвідносити свої дії із цілями об'єктивного права, правових моделей поведінки, правами, свободами й законними інтересами інших осіб, а також суспільства й держави, що в свою чергу дозволить забезпечити охорону інтересів кожного суб'єкта правовідносин і не допустити зловживання правом [89, с.238].

Враховуючи вищенаведене, складається враження, що зловживання свободою договору є одним із видів зловживання права. На підтвердження цього обидві категорії мають багатьох спільних ознак: а) наявність у особи певного суб'єктивного права чи свободи договору; б) вчинення певних дій чи утримання від їх вчинення, які спрямовані на реалізацію права чи свободи договору; в) ці дії чи бездіяльність носять протиправний характер; г) поведінка особи виходить за встановлені законом межі; ґ) вихід за встановлені межі носить умисний характер; д) зловживання свободою договору та зловживання правом здійснюються всупереч добросовісності та розумності [90, с.263].

На відміну від зловживання суб'єктивним цивільним правом, яке відносять до особливого типу правопорушень, зловживання свободою договору в більшості випадків є правопорушенням безумовним (звичайним) і тягне за собою застосування відповідних заходів цивільно-правової відповідальності [19, с.23].

Таким чином, можна зазначити, що зловживання свободою договору має певні особливості, які відрізняють його від зловживання правом. По-перше, потрібно говорити про особливість у межах свободи договору. Мається на увазі, що при визначенні зловживання свободою договору обов'язково враховуються не лише закон чи моральні засади суспільства, а й договір, тобто його умови, вид договору, права та обов'язки сторін при вчиненні договору. З огляду на це, сторони при укладенні договору мають право визначати межі, вихід за які призводить до зловживання.

По-друге, зловживання свободою договору виникає лише при наявності правовідносин, які виникають принаймні між двома особами, оскільки сама правова природа договору вимагає наявності кількох учасників та їхніх взаємних прав та обов'язків. Якщо говорити про зловживання правом, то воно виникає внаслідок реалізації свого права одним суб'єктом.

По-третє, на відміну від зловживання правом, при зловживанні свободою договору дія чи бездіяльність сторони чи третьої особи спрямована на спонукання укласти договір, який суперечить правам та інтересам цієї особи або третіх осіб, власне правовій природі договору чи моральним засадам суспільства. При зловживанні правом ж діяння особи рухаються в напрямку реалізації свого права незаконним шляхом. З огляду на це, можна зробити висновок, що при зловживанні свободою договору сторона впливає на волю іншої сторони договору. Внаслідок такого впливу внутрішня воля сторони договору формується неправильно, тобто з певним дефектом [90, с.263]. Тобто зловживання свободою договору можна розглядати як ваду волі. Вада волі розглядається як така обставина, яка заважає особі правильно сформулювати свою внутрішню волю, тобто свої наміри, цілі, бажання, при вчиненні нею правочину [28, с.296]. При зловживанні свободою договору важливе значення має й воля особи, яка спонукає до вчинення правочину з вадою волі, й внутрішня воля тієї особи, яка вчиняє певні дії чи бездіяльність, спрямовані на укладення договору, який суперечить її правам та інтересам. У випадку ж із зловживанням правом значення має лише воля особи, яка реалізує своє право незаконними методами всупереч соціальному призначенню самого суб'єктивного права [90, с.263].

Вади волі можуть бути викликані умисними діями однієї або обох (всіх) сторін договору. У таких випадках цілком справедливо говорити про зловживання свободою договору – схиляння іншої особи до вчинення правочину шляхом примусу або обману, вчинення правочину про людське око на шкоду інтересам третіх осіб, держави [19, с.37]. Тобто у такому випадку зловживання свободою договору розуміється як вплив однієї

сторони на іншу сторону договору з метою спонукати її вчинити правочин, який містить певну ваду волі [93, с.78].

Говорячи про зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі, варто зазначити, що ця категорія не може застосовуватися до таких правочинів з вадами волі як правочин, вчинений під впливом помилки (ст. 229 Цивільного кодексу України), а також правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 Цивільного кодексу України).

Таким чином, зловживання свободою договору як вада волі ідентифікується за допомогою таких ознак: а) це заборонена законом чи моральними засадами суспільства неправомірна умисна поведінка однієї сторони (сторін) договору або третьої особи; б) ця поведінка полягає у навмисному деформуванні внутрішньої волі сторони або обох сторін договору; в) дії однієї або кількох сторін спрямовані на спонукання до вчинення правочину, який суперечить правовій природі цього правочину, а також потребам, інтересам та очікуванням іншої сторони (сторін).

Отже, тлумачення зловживання свободою договору як вади волі виступає ще однією суттєвою особливістю зловживання свободою договору в порівнянні зі зловживанням правом.

Зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі застосовується при укладанні двосторонніх чи багатосторонніх договорів, оскільки сама природа договору вимагає наявності не менше двох учасників.

У процесі укладання договору сторони взаємодіють між собою в напрямку реалізації свого права на свободу договору, тобто виражають свою внутрішню волю. Як відомо, якщо внутрішня воля особи суперечить її зовнішньому волевиявленню, то йдеться про вчинення правочину з вадами волі. Тобто така суперечність призводить до деформування волі особи, яка виступає учасником договору.

Варто зазначити, що про ваду волі як зловживання свободою договору можна говорити лише у випадку вчинення умисних дій чи бездіяльності стороною або сторонами, спрямованих на вчинення правочину з вадою волі. Тобто у разі вчинення правочину, вчиненого під впливом помилки, про зловживання свободою договору мова не йде. Оскільки неправильне уявлення особою відомостей про обставини, які мають істотне значення для певного правочину, носить виключно ненавмисний характер. Сторона договору через відсутність достатніх знань у певній галузі, неосвіченості чи поважного віку сама помиляється щодо істотних умов та правової природи правочину, прав та обов'язків, а також наслідків, які можуть виникнути внаслідок укладення правочину, без будь-якого стороннього впливу зовні. Помилка формується у свідомості суб'єкта договору, це його внутрішня воля, яка сформувалася з вадою.

Зловживання свободою договору в правочинах з вадою волі проявляється у формі застосування обману, насильства (погрози насильством), психологічного примусу, спонукання до вчинення правочину на вкрай не вигідних умовах для однієї із сторін або домовленості про укладення фіктивного чи удаваного правочину [93, с.78].

Враховуючи вищенаведене, при вчиненні правочину з вадами волі можна назвати принаймні два види зловживання свободою договору: а) унілатеральне зловживання свободою договору як зловживання свободою договору з боку однієї сторони договору (правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочини, вчинені під впливом погрози чи насильства; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах); б) мультилатеральне зловживання свободою договору як зловживання свободою договору двома і більше сторонами договору (фіктивні правочини, удавані правочини).

Важливою особливістю зловживання свободою договору в порівнянні зі зловживанням правом є й те, що сторона (сторони) зловживає свободою

договору, керуючись певною особливою метою. Мета розглядається як уявний результат, до якого особа прагне при зловживанні свободою договору. Варто зазначити, якщо метою особи є укладення правочину з вадою волі, то цей уявний результат виступає таким, який не відповідає вимогам закону. У такому випадку умисні діяння суб'єкта зловживання та мета виступають як причина та наслідок зловживання свободою договору. При зловживанні особою свободою договору метою виступає укладення власне договору. Варто зазначити, що дії або бездіяльність у даному випадку є протиправними, тобто суб'єкт цивільно-правових відносин прагне досягнення бажаної мети способами, які виходять за рамки закону. Мається на увазі, що введення в оману щодо істотних обставин правочину, застосування насильства чи погрози його застосування, вчинення правочину про людське око або прикривання одним правочином іншого виду правочину здійснюється з метою завдання шкоди, отримання певних матеріальних благ для себе чи третіх осіб або ж іншого виду вигоди. Проте, крім мети як певного уявного правового результату, якого людина прагне, вчиняючи правочин, обов'язково повинні здійснюватися певні активні дії в напрямку реалізації цього договору, тобто повинен бути мотив.

Таким чином, зловживання свободою договору виступає особливою цивільно-правовою категорією, яка має ряд ознак, що виділяють її з-поміж інших правових категорій.

2.2. Правочин з вадами волі крізь призму зловживання свободою договору.

Як було зазначено вище, можна виділити два види зловживання свободою договору при вчиненні правочинів з вадами волі. Такий поділ сприяє чіткій ілюстрації, як саме зловживання свободою договору відображається при вчиненні правочинів з вадами волі. Одним із видів зловживання свободою договору є унілатеральне (походить від лат.

«*unilateralis*» – односторонній) зловживання свободою договору. Видається необхідним з'ясувати в чому його особливості?

По-перше, є особливість в суб'єкті зловживання: мається на увазі, що свободою договору зловживає лише одна сторона у договорі. Проте, мова не йде про третіх осіб, а виключно про одну із сторін такого договору. У цьому випадку обов'язковим є наявність саме договірних правовідносин між особами. По-друге, сторона в договорі не знала і не могла знати про факт зловживання свободою договору іншою стороною (виняток з цього правила становлять правочини, вчинені під впливом насильства, оскільки стороні відомо про мету застосування до неї насильства, а саме: укладення небажаного для неї договору). По-третє, сторона, що зловживає, використовує різні методи спонукання та переконання (у деяких випадках погрозу чи насильницькі дії), внаслідок чого схиляє іншу сторону до вчинення дефектного правочину. По-четверте, сторона спонукає до укладення такого договору для отримання певної особистої вигоди або вигоди для своїх близьких чи третіх осіб.

Із огляду на названі вище особливості унілатерального зловживання свободою договору, необхідно розібратися, які саме правочини входять у цю групу. Почнемо з правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини. Такий правочин виступає одним з найпоширеніших видів такого зловживання свободою договору. К.В. Скиданов зазначає, що у кабальних правочинах одна особа має намір скористатися бідною іншою та заволодіти собі за безцінь те, що коштує значно дорожче [65, с.158].

Умовою визнання правочину кабальним також є усвідомлення недобросовісною стороною умисного характеру своїх дій, а потерпілою – розуміння не вигідності для себе укладеного договору. Обставини, що впливають на формування волі, виникають незалежно від іншого учасника договору, проте він усвідомлює їх наявність і використовує їх для укладення вигідного для себе, але вкрай не вигідного для контрагента, договору. У діях недобросовісної сторони виявляється чітко виражений умисел, тобто

внутрішнє відношення у цьому випадку має характер умисних намірів використати ситуацію у власних інтересах. Від внутрішнього відношення цієї особи до вчиненого правочину та до своїх дій будуть залежати правові наслідки визнання правочину недійсним на підставі ст. 233 ЦК України [47, с.119].

У своєму правовому висновку Верховний Суд України виходить з такого: «Правочини, що вчиняються особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, характеризуються тим, що особа їх вчиняє добровільно, усвідомлює свої дії, але вимушена це зробити через тяжкі обставини і на вкрай не вигідних умовах, а тому волевиявлення особи не вважається вільним і не відповідає її внутрішній волі» [109].

Щодо правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах О.А. Беяневич висловлює думку про те, що норма ст. 233 ЦК безпосередньо стосується реалізації принципу свободи договору, який відповідно до ст. 627 ЦК, абз.2 ч.4 ст. 179 ГК включає можливість вільно укладати договори на будь-яких умовах, а суду надається право оцінювати не вигідність умови договору, який не суперечить законодавству [110, с.107]. Дійсно, суб'єкти цивільних правовідносин можуть укласти будь-який договір з однією тільки умовою, щоб цей договір не порушував норм чинного законодавства. Проте, якщо особа укладає договір, будучи під впливом тяжкої обставини, а інша сторона цим скористалася, то цілком справедливо говорити про наявність факту зловживання у відносинах між суб'єктами [111, с.56].

М.В. Кратенко у своєму дослідженні висловлює думку про те, що для визнання кабального правочину недійсним необхідна наявність одночасно трьох обставин: правочин укладений суб'єктом (потерпілим) вимушено, внаслідок збігу тяжких обставин; умови правочину є вкрай не вигідними для потерпілого; інша сторона у правочині обізнана про обставини, за яких діє потерпілий, і використовує їх для власної вигоди [19, с.42].

Також Е.В. Шестакова зазначає, що на практиці зловживання свободою

договору виражається в наступному: сторона договору може нав'язувати укладання додаткових договорів, додаткові умови, які дуже не вигідні для іншої сторони [106]. Враховуючи дане визначення та притаманні для правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах, ознаки, можна зробити висновок, що при укладенні такого правочину наявне зловживання свободою договору [111, с.56].

Отже, правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах є досить яскравим прикладом зловживання свободою договору. Цьому підтвердженням є відповідність ряду ознак, притаманних для зловживання свободою договору. Це зокрема:

1) наявність в особи повної цивільної дієздатності, яка передбачає можливість реалізації тих прав та обов'язків, які можуть виникнути при укладенні цього договору;

2) це двосторонні правовідносини з передбаченням певного обсягу прав та обов'язків для обох сторін;

3) одна із сторін договору пропонує й спонукає іншу сторону укласти договір на нерівних та не вигідних умовах для неї;

4) укладення такого договору порушує загальні норми про рівність сторін у договорі, деякі спеціальні норми, які встановлюються для конкретного виду договору, а також моральні засади суспільства. У цьому випадку, з огляду на те, що для однієї зі сторін умови договору є вкрай не вигідними та несприятливими, статус цієї сторони в правочині є суттєво нижчим, аніж в іншій стороні договору;

5) при укладенні правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах, сторона або сторони виходять за передбачені Цивільним кодексом України межі, а саме: порушуються права та інтереси іншої сторони в договорі; такі дії можуть вчинятися для того, щоб завдати шкоди іншій особі (у цьому випадку одній із сторін у договорі); недотримання моральних засад суспільства тощо.

б) спонукання особи до вчинення правочину на вкрай не вигідних умовах

носить умисний характер. Тобто одна із сторін знає про скрутне матеріальне становище, важку хворобу іншої сторони чи її близьких, а також інші тяжкі обставини, під впливом яких діє друга сторона при укладенні договору. Проте шляхом вмовляння та переконання схиляє цю особу до вчинення невігідного та нерівноцінного для неї договору;

7) друга сторона при укладенні договору скористалася тим, що у момент укладення цього договору інша сторона перебувала під впливом тяжкої обставини;

8) одна із сторін із сторін переконує іншу укласти кабальний договір з певною метою. Це, зокрема: отримання певної вигоди для себе чи третіх осіб; завдання шкоди правам та інтересам іншій стороні.

Причому, про зловживання свободою договору при вчиненні правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай невігідних умовах, можна говорити лише в тому випадку, коли одна із сторін, знаючи про наявність тяжких обставин у житті іншої сторони, все ж спонукає до вчинення кабального правочину. Якщо особа, яка перебуває у скрутному матеріальному становищі, сама виступає ініціатором укладення невігідного для себе договору, то тут не йде мова про вихід за межі, передбачені законом, чи певні умисні дії іншої сторони, а отже, й про зловживання свободою договору. Немає й мети отримати певну вигоду з боку другого учасника договору. У такому випадку особа, усвідомлюючи своє важке становище, сама вчиняє необхідні дії в напрямку реалізації такого правочину. Хоча цей правочин за заявою потерпілої особи також може бути визнаний судом недійсним [111, с.56].

Але виникає питання, що означає тяжка обставина та невігідність правочину для особи? Оскільки на практиці вчиняється багато правочинів, які не є рівноцінними для всіх сторін. Під тяжкими обставинами розуміють важке майнове становище особи, яке виражається у відсутності засобів, необхідних для нормального існування людини, наприклад, для придбання предметів першої необхідності (продуктів харчування, ліків тощо). Це може

бути зумовлене не тільки станом самої фізичної особи, а й становищем його близьких (наприклад, хвороба дружини, батьків, дітей тощо) [67, с.204]. Під тяжкими обставинами кабального договору необхідно розуміти не будь-яке несприятливе матеріальне, фінансове, соціальне чи інше становище, а його крайні форми, наприклад, важка хвороба особи чи її близьких, смерть її годувальника, крайня нужденність сім'ї, загроза втратити заставлене житло, загроза банкрутства та інші обставини, для усунення чи пом'якшення яких необхідне термінове укладення правочину [112]. Під тяжкими обставинами необхідно розуміти такі обставини, за яких особа, усвідомлюючи не вигідність правочину для себе, вчиняє цей правочин добровільно без насильства чи введення в оману з боку іншої сторони. Такими обставинами можуть бути важке матеріальне чи соціальне становище особи, втрата годувальника, важка хвороба особи чи її близьких тощо. Причому повинен існувати причинний зв'язок між цими тяжкими обставинами та не вигідними умовами, на яких укладається правочин [22, с.22].

Для того, щоб відмежувати ті правочини, які підпадають під регулювання ст.233 Цивільного кодексу України, законодавець застосовує термін «вкрай не вигідні умови». К.В. Скиданов констатує, що правочин може вважатися не вигідним для сторони, коли його збитковість є очевидною. Це означає, що у потерпілої сторони явно прослідковується наявність факту неспівмірності між тим, що вона отримує, і тим, що повинна повернути [65, с.168].

Поняття вкрай не вигідних умов правочину охоплює два моменти: об'єктивний і суб'єктивний. Перший з них відображає нееквівалентність передачі майна (наприклад, квартиру продано за половину її реальної вартості), другий – очевидність цієї обставини для сторін правочину (хоча умисел другої сторони не є обов'язковим) [67, с.204]. Не вигідність умов є поняттям оціночним, тому для визначення ступеня не вигідності суду необхідно дослідити звичайні умови, наслідки для такого виду правочинів, а також втрати особи від укладення цього правочину. Вкрай не вигідні умови

правочину є такими, які не властиві такого роду правочину (істотне завищення вартості товару, робіт або послуг, взяття особою на себе додаткових обов'язків, які для неї є надто обтяжливими, тощо) [65, с.168]

Отже, зловживання свободою договору у правочині, вчиненому під впливом тяжкої обставини та на вкрай невігідних умовах, проявляється у діях однієї із сторін такого договору, яка, знаючи про важке матеріальне становище, тяжку хворобу іншої сторони чи її близьких тощо, скористалася цим для особистої вигоди чи вигоди третіх осіб та умисно спонукала укласти вкрай невігідний для цієї сторони правочин.

Цікавим видається також з'ясування наявності факту зловживання свободою договору у правочинах, вчинених під впливом обману. З огляду на диспозицію статті 230 Цивільного кодексу України, такі правочини чітко ілюструють зловживання свободою договору.

Якщо звернути увагу на формулювання ст.230 Цивільного кодексу України, можна констатувати, що обман може вчинятися в активній чи пасивній формах: заперечення наявності обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину або замовчування їх існування. Із такою позицією погоджуються більшість науковців. Автор також притримується такої думки [111, с.57].

А.В. Пермяков щодо обману наводить таке: «При аналізі обману як підстави визнання правочину недійсним звертає на себе увагу та обставина, що обман складається з двох складових. Перша – повинно мати місце незнання особи або її неправильне уявлення щодо значущих елементів правочину, у тому числі й обставин, що знаходяться за його межами. Друга – для кваліфікації обману необхідна наявність впливу на волю особи, яка здійснює правочин, що хоча і зближує обман з примусом і погрозою, але на відміну від останніх воля особи, яка вчиняє правочин, несвідомо підкоряється волі особи, яка обманює» [75, с.132]. О.В. Гутніков також притримується схожої думки, зазначаючи, що при здійсненні правочину під впливом обману формування волі потерпілого відбувається не вільно, а

вимушено, під впливом недобросовісних дій інших осіб, які полягають в умисному створенні у потерпілого помилкового уявлення про обставини, що мають значення для укладання правочину [56, с.318].

Таким чином, розуміння правочину, вчиненого під впливом обману, як зловживання свободою договору підтверджується такими ознаками:

- 1) сторони в договорі мають необхідний обсяг дієздатності;
- 2) суб'єкти цивільних правовідносин вчиняють певні правові дії в напрямку реалізації договору, тобто одна сторона пропонує, а інша приймає певні умови договору;
- 3) одна із сторін вчиняє певні дії, які спонукають іншу сторону вчинити правочин, що не відповідає її справжній волі шляхом введення в оману щодо істотних умов договору або замовчування існування таких обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину. Це, зі свого боку, є порушенням норм цивільного законодавства;
- 4) одна із сторін не знала і не могла знати про застосування обману щодо неї другою стороною;
- 5) такими оманними діями одна зі сторін виходить за межі свободи договору, які встановлюються законом, при цьому порушуючи права іншої сторони або третіх осіб;
- 6) порушення цих меж, тобто застосування обманних дій, має характер умислу. Це підтверджує й положення ст. 230 Цивільного кодексу України, у якій зазначено, що «одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману»;
- 7) укладення такого договору в основному спрямоване на досягнення певної мети (власне укладення договору з вадою волі; завдання шкоди правам та інтересам другої сторони; отримання певної матеріальної вигоди). Хоча на практиці багато випадків, коли правочини, вчинені під впливом обману, укладаються без якої-небудь конкретної мети.

Зважаючи на вищенаведені ознаки, можна зазначити, що зловживання свободою договору у правочинах, вчинених під впливом обману, полягає в

здійсненні умисних неправомірних обманних дій однією стороною щодо іншої сторони, яка не знала й не могла знати про застосування щодо неї обману, з метою спонукання до вчинення правочину та отримання певної вигоди [111, с.57].

Також необхідно розібратися, чи можна вважати зловживання свободою договору правочин, вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною? Як було сказано вище, цей правочин особливий складною системою правовідносин між його суб'єктами («довіритель-представник»; «представник-друга сторона в правочині»; «довіритель-друга сторона»). Варто з'ясувати, де саме у такому правочині може виникнути зловживання свободою договору. І чи може взагалі існувати у таких правовідносинах зловживання?

Беручи до уваги ознаки зловживання свободою договору, варто сказати, що правочин, вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, може виступати прикладом зловживання свободою договору. Підтверджують це такі аспекти: а) наявність договірних правовідносин між суб'єктами, які включають оферту, акцепт, а також перелік прав та обов'язків; б) вихід за межі дозволеної свободи договору шляхом завдання шкоди інтересам одній із сторін у договорі; в) ці дії є неправомірними; г) такий вихід за дозволені законом межі носить умисний характер; г) такі неправомірні дії спрямовані на досягнення певної мети (завдання шкоди інтересам однієї із сторін; отримання певного виду вигоди з боку представника та другої сторони тощо).

Але необхідно взяти до уваги деякі моменти. Враховуючи, що зловживання свободою договору виникає внаслідок дій однієї або двох сторін (багатьох сторін, якщо договір передбачає більше, ніж два суб'єкти), то при виникненні правочину, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, зловживання може виникнути тільки у другій сторони, тобто в тієї, яка зловмисно домовлялася з представником іншої сторони. Тоді як інша сторона не знає і не може знати

про факт наявності змови між її представником та другою стороною.

Проте як тоді бути таким суб'єктом, як представник, який також діє з умислом? Здавалось би, що тут наявне зловживання свободою договору двома сторонами, оскільки і перша сторона (через представника), і друга сторона зловживають свободою договору. Але не можна забувати про той факт, що особа, яка діє через представника, не здогадується про наявність змови проти неї між представником та другою стороною, а представник діє на шкоду інтересам свого довірителя. Тим паче, представник виступає не окремою стороною в цьому договорі, а в інтересах однієї із сторін (на підставі іншого договору). Тому такий правочин не можна назвати зловживанням свободою договору двома сторонами в договорі. Тут скоріше за все мовиться про те, що друга сторона спонукала представника до вчинення зловмисної змови проти свого довірителя і, як наслідок, представник переконав особу, яку він представляє, до вчинення правочину, який суперечить його намірам. Тобто представник виступив знаряддям для переконання іншої сторони вчинити дефектний правочин.

Хоча не відкидається той факт, що представник, порушуючи умови договору про представництво, може виступити ініціатором змови проти свого довірителя для отримання особистої вигоди. Але і в цьому випадку особа, яку представляють, не знала і не могла дізнатися, що вона вчиняє правочин в результаті зловмисної домовленості свого представника з другим контрагентом. Такий договір не відповідає його справжній волі і, як наслідок, він є правочином із вадою волі та може бути визнаний судом недійсним. Тому автор схиляється до думки, що правочин, вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є прикладом унілатерального зловживання свободою договору.

Враховуючи вищенаведене, можна зазначити, що правочин, вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є прикладом зловживання свободою договору тому, що одна із сторін договору, зловживаючи своїм правом на укладення договору,

спонукала іншу сторону, яка діє через представника (що, зі свого боку, перебуває в зловмисній домовленості з другою стороною), до вчинення правочину, що не відповідає її внутрішній волі та шкодить її правам та інтересам [111, с.57].

Ще одним прикладом унілатерального зловживання свободою договору виступають правочини, вчинені внаслідок застосування насильства. Сьогодні досить часто зустрічаються випадки застосування насильницьких дій з метою спонукати особу укласти правочин (в основному це стосується укладення договорів дарування чи інших договорів щодо відчуження майна) [113, с.43].

Я.Н. Важин насильство та погрозу розглядає як дії, які завдають шкоду, і, як наслідок, вони є зловживанням правом [114, с.107]. Враховуючи положення ст. 627 Цивільного кодексу України, сторони можуть укласти будь-який договір, який не суперечить чинному законодавству. Проте процедура укладення договору повинна проходити вільно. Якщо говорити про правочин, вчинений під впливом насильства, то тут цей аспект ігнорується. Ст. 231 Цивільного кодексу України передбачає недійсність правочинів, які вчинені особою проти її волі, внаслідок застосування до неї насильства чи погрози застосування насильства [23]. А.С. Бахаєва, говорячи про правочин, вчинений під впливом насильства, зазначає, що особа, яка вчиняє не вигідний для себе правочин, виражає волю під впливом заподіяних фізичних чи моральних страждань [115, с.82]. Така ситуація чітко ілюструє порушення принципу свободи договору однією із сторін щодо другої сторони. Тому в цьому випадку варто говорити про зловживання свободою договору при укладенні такого правочину. Якби насильство не застосовувалося б, то сторона договору не вчинила би такого правочину. Зі свого боку, інший учасник використав насильство чи погрозу його застосування як спосіб спонукання до вчинення правочину. Як відмічає Л.В. Калініна, насильство, у першу чергу, направлено на спонукання до вчинення дій, які б створювали видимість такої згоди, а не на отримання згоди на вчинення правочину, якого бути не може. Звичайно, для насильника

важливо, отримати підпис під договором, підпис під заявою, актом, іншими документами, необхідними для того, щоб правочин вважався вчиненим [116, с.281].

С.В. Герасимовський щодо правочинів, вчинених під впливом насильства, зазначає, що одна сторона має намір укласти відповідний правочин і за допомогою третіх осіб або своїх неправомірних дій примушує другу сторону укласти цей правочин, тобто нав'язує свою волю [113, с.43].

Таким чином, на думку автора, укладення правочину, вчиненого під впливом насильства, також виступає зловживанням свободою договору. Доведенням цього є наявність таких моментів:

- 1) наявність певних договірних правовідносин, які тягнуть за собою виникнення, зміни чи припинення певних прав та обов'язків;
- 2) спонукання до вчинення правочину відбувається шляхом застосування однієї із сторін іншою стороною насильства чи погрози застосування насильства, що є неправомірною дією з точки зору законодавства, а також моральних норм;
- 3) особливістю цього правочину є те, що стороні, щодо якої застосовують насильство, відомо про факт зловживання свободою договору іншою стороною, яка спонукає її таким способом до укладення правочину, який не відповідає внутрішній волі;
- 4) при вчиненні такого правочину порушуються права та інтереси однієї із сторін, а у деяких випадках й третіх осіб, що є виходом за межі, передбаченим цивільним законодавством;
- 5) застосування насильства чи погрози до однієї із сторін або її близьких здійснюється з умислом з боку іншої сторони;
- 6) насильницькі дії або погроза їх застосування мають певну мету, а саме: власне вчинення правочину, зашкодження правам та інтересам однієї із сторін, отримання певної вигоди для другої сторони у випадку укладення правочину.

Враховуючи вищенаведене, зловживання свободою договору в

правочинах, вчинених під впливом погрози та насильства, полягає у такому: одна із сторін за допомогою застосування насильства чи погрози його застосування, з метою отримати певні матеріальні чи нематеріальні блага, навмисно примушує другу сторону до укладення правочину, вчинення якого вона не бажає. Цим самим одна із сторін порушує право другої сторони на вільне укладення договору, тобто тут присутнє порушення принципу свободи договору [111, с.57].

Таким чином, унілатеральне зловживання свободою договору характерне для таких правочини з вадами волі: правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом погрози та насильства; правочин, вчинений, внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини та на вкрай невігідних умовах.

Отже, унілатеральне зловживання свободою договору включає в себе широкий спектр двосторонніх дій, спрямованих на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків, які, зі свого боку, не відповідають інтересам та намірам однієї зі сторін у таких зобов'язаннях, проте вона не знала, що друга сторона навмисно підштовхує її до вчинення дефектного, з точки зору внутрішньої волі, правочину.

Ще одним видом зловживання свободою договору в правочинах з вадами волі виступає мультилатеральне (походить від лат. «*multilateralis*» - багатосторонній) зловживання свободою договору. Виходячи з назви такого феномену, видно, що свободою договору при вчиненні правочину зловживає не одна сторона цього правочину, а декілька, залежно від кількості сторін у договорі. Тобто сторонам наперед відомо, що вони вчинятимуть правочин, який не відповідає всім необхідним вимогам цивільного законодавства, тобто зловживатимуть наявною в них свободою договору. Мається на увазі, те, що сторони, маючи можливість та право укласти будь-який вид договору, вчиняють такий правочин, який вчиняється без наміру його реалізації або

буде приховувати інший правочин. Це, зі свого боку, суперечить цивільному законодавству та може порушити права третіх осіб.

Таким чином, необхідно з'ясувати, які особливості має мультилатеральне зловживання свободою договору. По-перше, як було зазначено вище, на відміну від унілатерального зловживання свободою договору, тут є зловживання цією свободою двома і більше сторонами договору. Знову ж таки, варто зауважити, що мова йде саме про сторони у договорі, а не третіх осіб. По-друге, сторонам відомо про те, що вони зловживають наявною в них свободою договору і цей правочин порушує певні правові норми. По-третє, між ними існує наперед узгоджена домовленість про укладення дефектного правочину. По-четверте, обов'язковою умовою такого зловживання є те, що сторони діють з прямим умислом до вчинення правочину з вадою волі. По-п'яте, учасники такого договору переслідують певну мету, а саме: прикрити одним правочином інший правочин; приховати наявне майно; отримати певну матеріальну або нематеріальну вигоду тощо.

До групи мультилатерального зловживання свободою належить вчинення таких правочинів з вадами волі як фіктивні правочини та удавані правочини. Про таке зловживання свободою договору можна також говорити й тоді, коли вчиняються інші правочини з вадами волі. Це можуть бути, наприклад: правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом насильства, правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини. Так, як зазначено вище, дані правочини є прикладом унілатерального зловживання свободою договору, але у тому випадку, якщо договір передбачає наявність всього двох сторін (тільки одна сторона зловживає наявною в неї свободою договору). Проте, враховуючи постійний розвиток цивільних правовідносин в цілому та розвиток договірних правовідносин зокрема, постає необхідність більш розгалуженої схеми цих суспільних відносин. Мається на увазі, що договір може бути тристороннім, чотиристороннім, і т. д. Тобто сторін у договорі є більше, ніж двоє. Тоді

постає запитання, до якого виду зловживання свободою договору цей договір буде належати?

У договорах, із складною конструкцією суб'єктного складу, важливо врахувати такі особливості: по-перше, як було зазначено вище, тут існує більше, ніж дві сторони в договорі. По-друге, між двома і більше сторонами наявна домовленість про вчинення неправомірних дій щодо іншої сторони в правочині, яка не знала і не могла знати, що її воля формується під впливом цих неправомірних дій. По-третє, такими діями порушуються права та інтереси цієї сторони, а інші сторони (між якими існує домовленість) прагнуть отримати певні матеріальні чи нематеріальні блага для себе чи третіх осіб на шкоду стороні, яка не знає й не може знати про змову між іншими сторонами. Причому, у цьому випадку необхідно зауважити схожість у деяких аспектах таких складних правочинів з правочином, вчиненим в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Тут також існує особливий суб'єктний склад, але представник не виступає самостійною стороною в цьому правочині, він лише виступає з боку однієї із сторін та представляє її інтереси. Таким чином, на думку дисертанта, при наявності правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, вживання терміну «мультилатеральне зловживання свободою договору» не є доцільним. По-четверте, як і при будь-якому зловживанні свободою договору, обов'язковою умовою є наявність умислу в сторін договору, які перебувають у змові. По-п'яте, у сторін, які діють за домовленістю, є специфічна мета, відмінна від мети, яка існує при вчиненні фіктивного чи удаваного правочину, тобто вчинити правочин про людське око або взагалі приховати правочин.

Враховуючи попередні думки, можна зауважити, що такі правочини займають проміжне місце між унілатеральним та мультилатеральним зловживанням свободою договору. Проте у таких договорах все-таки більше ознак, які характерні для мультилатерального зловживанням свободою договору. Беручи до уваги кількість суб'єктів зловживання в договорі як

основний критерій відмежування, на думку автора, вчинення правочинів з вадами волі, які передбачають наявність складного суб'єктного складу (три і більше сторін), відноситься до мультилатерального зловживанням свободою договору.

Також видається необхідним з'ясувати, чому ми розглядаємо фіктивні та удавані правочини як зловживання свободою договору, зокрема як мультилатеральне зловживання свободою договору?

На думку Воробйової І.А., ключова характеристика фіктивних та удаваних правочинів полягає в тому, що сторони правовідносин свідомо діють недобросовісно й ретельно приховують свою справжню волю, оскільки при укладенні договору необхідне вираження узгодженої волі двох і більше сторін [117, с.86]. Н.Н. Алекберова щодо фіктивних та удаваних правочинів також зазначає, що при здійсненні фіктивних і удаваних правочинів сторони мають свідому та узгоджену волю, спрямовану на приховування своїх справжніх намірів. Суб'єкти здійснюють зазначені правочини лише для того, щоб створити у третіх осіб помилкове уявлення про свої наміри [148, с.284]. При цьому додає, що воля у сторін зазначених правочинів повністю односпрямована і збігається, а також у сторін зазначених правочинів фактично відсутня воля, спрямована на їх виконання, тобто здійснення дій, спрямованих на досягнення певного правового результату [48, с.284]. При здійсненні удаваного правочину, так само як і фіктивного, порочність волі і волевиявлення проявляється в тому, що вони спрямовані на те, щоб не досягти правового результату, властивого таким правочинам [64, с.98]. Усі ці обставини вказують на те, що сторони умисно, свідомо вчиняють правочин, який не відповідає її справжній внутрішній волі, при цьому порушують цілий ряд правових норм.

М.В. Кратенко вважає, що укладення фіктивних правочинів є широко поширеною формою зловживання свободою договору. При цьому можуть переслідуватися різні цілі: приховування майна від кредиторів; скорочення бази оподаткування за рахунок збільшення складу витрат платника податків,

прийнятих до обліку; отримання різного роду виплат з бюджету [19, с.38]. Щодо удаваних правочинів науковець зазначає, що вони можуть вчинятися з метою: приховування майна від кредиторів; розпорядження майном усупереч встановленій в законодавстві забороні (задоволення вимог одного з конкурсних кредиторів з порушенням черговості, дарування між комерційними організаціями; розпорядження майном всупереч інтересам осіб, що мають переважне право на його придбання (у власність або користування); розпорядження майном без отримання згоди власника або іншої особи (передача в оренду майна, закріпленого на праві господарського відання, без отримання згоди уповноваженого органу, використання програм для ЕОМ під виглядом оренди комп'ютерної техніки, відступлення права вимоги без згоди боржника); здійснення правочину в «спрощеному» порядку («обхід» процедури здійснення значного правочину, правочину із заінтересованістю, приватизації майна, розміщення державного замовлення та ін.); зниження податкового навантаження та ін. [19, с.41].

А.Ю. Бежецкий також зазначає, що при здійсненні фіктивних правочинів має місце зловживання принципом свободи договору. Ґрунтуючись на висновках, вироблених за результатами аналізу судової практики, науковець доводить, що при вчиненні фіктивних правочинів сторони переслідують приховану мету, яка виражається в певному, бажаному для сторін правовому результаті, який досягається здійсненням фіктивного правочину [118, с.17]. При кваліфікації дії як удаваної необхідно враховувати дійсні (фактичні) правовідносини сторін. Це положення кореспондує з принципом свободи договору. У випадку, якщо фактичні правовідносини сторін не суперечать чинному законодавству, зокрема нормам про недійсність правочину, то вони і виконуються сторонами в тому сенсі, який ними встановлений в змісті прихованого правочину. Якщо дії сторін, відмінні від регламентованих у правочині, суперечать закону або іншим нормативно-правовим актам, то до таких дій застосовуються відповідні

правові наслідки, незалежно від взаємності волі сторін на вчинення удаваного правочину [118, с.19].

Діючи під егідою свободи договору, суб'єкти для досягнення своїх прихованих цілей здійснюють різноманітні фіктивні правочини, до яких відносяться власне фіктивні й удавані правочини. Вони зловживають свободою вибору виду договору – на шкоду інтересам третіх осіб (кредиторів, співвласників, суб'єктів переважних прав) або на шкоду громадським інтересам (отримання необґрунтованої податкової вигоди) [107]. З огляду на це, сторони, маючи можливість вчинити будь-який вид правочину, ігнорують вимоги правових норм та виходять за встановлені законом межі та порушують права та інтереси інших суб'єктів цивільного права.

Фіктивний правочин являє собою зловживання правом тому, що особа, яка вчиняє такий правочин, або, в термінах нашої теорії, яка здійснює правомочність, тобто дію з придбання суб'єктивних прав, не володіє інтересом, мінімально необхідним для набуття того обсягу блага, яке цим правом забезпечується [119, с.8]. Примітна особливість удаваного (двостороннього) правочину як виду зловживання полягає в тому, що вона створює обтяження тільки для третіх осіб, але ніколи – для контрагента в правовідносинах. Річ у тім, що удаваний правочин, коли є двостороннім (договором), ніколи не є фікцією для однієї зі сторін, оскільки воля до фікції може бути тільки взаємною: тільки так можна створювати фікцію правовим інструментом, який за його визначенням є узгоджена воля за узгодженим набором умов. Інша особливість, але, яка виникає з тієї ж причини, – інтереси сторін удаваного правочину, на відміну від фіктивного, ніколи не роздвоюються на «волю до фікції» і «волю до економічної мети»: фікція є частиною єдиної комбінації з досягнення цієї мети [119, с.13]. Отже, більшість науковців схиляється до думки, що сторони, вчиняючи фіктивний або удаваний правочин, зловживають свободою вибору виду договору.

Як було зазначено вище, свобода договору передбачає можливість укладення навіть такого договору, який не передбачений цивільним законодавством (непойменованний договір). У цьому й полягає власне свобода дій суб'єктів при бажанні укласти договір з однією тільки умовою – не порушувати акти цивільного законодавства, моральні засади суспільства, звичаї ділового обороту, а також права та інтереси третіх осіб. Проте на практиці, враховуючи специфіку такого виду договору, у цивільному обороті він може перекликатися деякими особливостями фіктивного або удаваного правочину. П.А. Великжанін, говорячи у своєму науковому дослідженні про співвідношення свободи договору, а також фіктивних і удаваних правочинів, зазначає, що для відрізнення непойменованого правочину від фіктивного необхідним є врахування таких особливостей: по-перше, якщо в непойменованому договорі є економічний сенс, що не зводиться до економічної суті будь-якого вже відомого законодавству договору, тобто, інакше кажучи, якщо у непойменованому договорі є самостійна і оригінальна ділова мета, то такий договір не може бути визнаний фіктивним або удаваним правочином. По-друге, непойменованний договір може бути визнаний фіктивним або удаваним правочином тільки в тому випадку, якщо він порушує інтереси третіх осіб. При відсутності хоча б одного із названих критеріїв непойменованний договір не може вважатися фіктивним або удаваним правочином [120, с.34]. Тобто, якщо договір має специфічну мету та не завдає жодної шкоди третім особам, то він не може бути фіктивним чи удаваним. Хоча бувають випадки, коли, наприклад, фіктивний правочин не передбачає якої-небудь особливої мети (передбаченої самим договором), але й не порушує права та інтереси третіх осіб. І варто відмітити, що така постановка не виключає фіктивність цього правочину. Такий правочин має приховану, відому тільки його сторонам мету, яка приховується від інших учасників цивільного обороту. Карапетов А.Г. та Савельєв А.І. вважають, що, якщо суди стикаються з дійсно непойменованим договором, тобто таким контрактом, який в принципових аспектах відступає від кваліфікуючих ознак

якої-небудь схожої поійменованої договірної моделі, вони повинні оцінити політико-правову прийнятність виведення даного правочину з-під дії спеціальних імперативних норм, встановлених щодо такого поійменованого договору. За загальним правилом сам факт такого відступу не фатальний, якщо договір насправді є непоійменованим [121, с.98]. Зважаючи на це, питання віднесення непоійменованого договору до зловживання свободою договору належить суду, який на підставі наданих учасниками судового процесу доказів вирішує, чи відповідає цей договір вимогам закону, а також, чи є він дійсним. Також необхідно врахувати такі твердження Ю.В. Романця: «Оскільки цивільне право призначене для справедливого регулювання суспільних відносин, непоійменованій договір не повинен порушувати моральних норм, прав інших осіб, духовних цінностей і об'єктивних законів, покладених в основу світоустрою. Відповідність непоійменованого договору зазначеним обмежувачам дозволяє визначити, в яких випадках ми маємо справу із здоровою інновацією в галузі договірних моделей, а в яких – зі зловживанням договірною свободою» [105, с.44].

Слушно підтримати думку Н.В. Кагальницької, яка зазначає, що при здійсненні фіктивного правочину процес формування волі учасників відбувається нормальним шляхом і не утворюється під впливом помилкових уявлень, сторони усвідомлюють фіктивність своїх намірів і бажають, щоб наслідки, властиві цим видам правочинів, не настали. Волевиявлення сторін формується вільно і повністю відповідає їх внутрішній волі [64, с.96]. Враховуючи це, можна точно сказати, що сторони свідомо вчиняють правочин, який не відповідає всім вимогам закону, а також розуміють значення наслідків його вчинення.

Верховний Суд України в своїй постанові від 19.10.2016 р. вказує, що у фіктивних правочинах внутрішня воля сторін не відповідає зовнішньому її прояву, тобто обидві сторони, вчиняючи фіктивний правочин, знають заздалегідь, що він не буде виконаний, тобто мають інші цілі, ніж передбачені правочином. Такий правочин завжди укладається умисно [122].

К.В. Скиданов зазначає, що численними є випадки укладення удаваних правочинів з порушенням переважного права інших осіб. Так, при відчуженні частки в спільній власності особа б мала спочатку запропонувати укласти з іншими співвласниками на виконання вимоги ст. 362 ЦК про їх переважне право на придбання такої частки. Однак, маючи намір порушити цю вимогу закону, співвласник укладає договір дарування частки, розраховуючи тим самим на те, що інші співвласники не реалізують своє переважне право і не збільшать свої частки в спільній власності [65, с.193]. Таким чином, тут існує вихід за межі свободи договору у вигляді порушення переважного права інших співвласників. Співвласник, який укладає договір дарування, щоб приховати договір купівлі-продажу, зловживає наявною в нього свободою договору.

Отже, досліджуючи наукові роботи багатьох вчених, можна зробити висновок, що фіктивним та удаваним правочинам притаманне зловживання свободою договору. Зважаючи на це, необхідно з'ясувати, які саме аспекти підтверджують наявність такого зловживання учасників в цих правочинах? Першим, що потрібно відмітити є те, що для констатації зловживання свободою договору необхідною є наявність власне договірних правовідносин між сторонами, які формально відповідають вимогам закону.

По-друге, між сторонами існує домовленість про вчинення фіктивного (якщо вони вчиняють правочин тільки для вигляду, без бажання настання конкретних для цього правочину наслідків та створення видимості договірних правовідносин для інших учасників цивільного обороту) або удаваного (якщо сторони де-факто вчиняють інший правочин, аніж укладено де-юре, й цей правочин служить лише засобом приховування справжніх намірів сторін) правочинів. На думку А.Ю. Бежецкого, при укладанні фіктивного правочину воля сторін докорінно перекручена, оскільки буває, що лише формальне вчинення правочину без мети її виконання. Фіктивним може бути визнаний правочин, що має взаємну волю сторін на її вчинення. У фіктивному правочині сторона не може помилятися у намірах іншої сторони,

оскільки це суперечить суті фіктивного правочину [118, с.17]. Отже, важливим моментом є те, що при вчиненні таких правочинів усім сторонам відомо про наявність факту зловживання свободою договору у вигляді вчинення неправомірних дій. С.В. Хімченко також зазначає, що для визнання правочину фіктивним ознака вчинення його лише для вигляду має бути характерна діям обох сторін правочину [123, с.100]. Якщо хоча б одна сторона не знала чи не могла знати про вчинення дефектного правочину, то цей правочин не можна кваліфікувати як фіктивний чи удаваний. Тут буде йти мова про інший правочин з дефектом. Який саме дефект наявний, залежить від конкретних обставин, що існували на момент вчинення такого правочину.

Третім важливим аспектом при спробі кваліфікації фіктивного чи удаваного правочину як зловживання свободою договору є наявність активних дій в реалізації таких правочинів, тобто укладення у передбаченій законом формі, здійснення мінімально необхідних дій з метою створення видимості перед іншими суб'єктами факту договірних правовідносин тощо [124, с.42]. В.Л. Вольфсон зазначає, що будь-який фіктивний (науковець має на увазі удаваний та власне фіктивний правочин) правочин завжди є активний відхід від обтяжливого (несприятливого для сторін) правового режиму, за допомогою вольової дії [119, с.9]. С.В. Хімченко також констатує, що переважно укладення фіктивного правочину розпочинається з активних дій і, крім того, найчастіше кожна із сторін має на меті закріпити її письмово, нотаріально засвідчити, щоб умови правочину відповідали нормам закону [123, с.101].

По-четверте, обов'язковою умовою для визнання фіктивного чи удаваного правочину зловживанням свободою договору є наявність у діях сторін умислу, оскільки його відсутність у хоча б однієї сторони не дає можливість визнати правочин фіктивним або удаваним [124, с.43]. К.В. Скиданов зазначає, що при вчиненні фіктивного та удаваного правочину слід вести мову про вину у формі умислу, оскільки здійснити ці правочини з

необережності або випадково не можна [125]. Зважає на це й Верховний Суд України. Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» для визнання правочину фіктивним або удаваним необхідним є наявність умисних дій при вчиненні даних правочинів [70]. Тобто сторони наперед знають, що вони вчиняють недійсний правочин.

По-п'яте, домовленість про вчинення правочину, який не відповідає всім необхідним вимогам цивільного законодавства чи моральним засадам суспільства, та наявність умислу в діях сторін правочину свідчить про те, що ці дії є неправомірними та порушують закон, а також права інших осіб. Також ці правочини порушують такі важливі принципи цивільного права як добросовісність та розумність. Це дає підстави розглядати фіктивний та удаваний правочини як зловживання свободою договору [124, с.43].

Шостий, суттєвий, момент при вчиненні правочину із зловживанням свободою договору – порушення прав та інтересів третіх осіб, а іноді завдання матеріальної шкоди. На думку М.В. Кратенка, фіктивний характер правочину передбачає, що її сторони діяли недобросовісно (на шкоду інтересам третіх осіб і заради власної вигоди) [19, с.38]. Хоча існує багато випадків, коли фіктивні та удавані правочини абсолютно не зачіпають інтереси осіб, які не є його учасниками, але порушують усталений порядок формування договірних правовідносин між суб'єктами цивільного права загалом. Порушення прав та інтересів інших учасників цивільного обороту є виходом за встановлені законом межі, а отже, є зловживанням наявною в сторін свободою договору.

Ще одним важливим аспектом і, можна сказати, одним із основних, є наявність спеціальної мети вчинення правочину. Оскільки саме мета вирізняє фіктивні та удавані правочини з-поміж інших недійсних правочинів [124, с.43]. При вчиненні фіктивних та удаваних правочинів сторони переслідують іншу мету, ніж передбачена самою правовою природою тих правочинів, які

вчинено формально, а не практично. Як зазначають Параскевова С.А., Давлетова А.Р. та Ротань В.Г.: «Обов'язковим елементом фіктивного і удаваного правочину завжди виступає якась прихована правова мета, якої й хочуть насправді досягти сторони. При цьому свій справжній намір особи всіляко хочуть приховати від очей сторонніх осіб, оскільки їх справжня воля спрямована на досягнення інших правових наслідків, ніж ті, які складають типовий юридичний результат вчиненого ними правочину» [107]. Цієї думки притримується й А.Ю. Бежецкий [118, с.18]. Різниця між фіктивними та удаваними правочинами полягає в тому, що, якщо удавані правочини вчиняються для того, щоб створити у третіх осіб хибне уявлення про наміри учасників правочину, то удавані правочини вчиняються не просто про людське око, а для прикриття іншого правочину, який сторони мають намір в дійсності зробити [48, с.284]. Сторони можуть вчинити фіктивні та удавані правочини з певною метою: отримання певних матеріальних благ, приховування майна чи фактичних правовідносин, ухилення від сплати податків, прагнення до простішого способу регулювання правовідносин між сторонами тощо.

Можна зазначити, що зловживання свободою договору в фіктивних та удаваних правочинах полягає у неправомірних активних діях двох і більше осіб (сторін договору), спрямованих на вчинення правочину, який передбачає вихід за встановлені законом межі здійснення цивільних прав і свободи договору та має певну приховану мету, відому тільки сторонам, для отримання певного виду вигоди чи задоволення інших особистих прав та інтересів. Однак, вчинення таких правочинів завжди є бажаними та вигідними для його сторін [124, с.43].

Отже, зловживання свободою договору – це цивільно-правова категорія, яка відображає порушення співвідношення принципу свободи договору та відповідності внутрішньої волі зовнішньому волевиявленню, що виражається у вчиненні правочину з вадами волі.

Висновки до Розділу 2.

1. Зловживання свободою договору – це спрямована на реалізацію права на свободу договору неправомірна умисна поведінка особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, при цьому переслідує певну мету.

- Ознаками зловживання свободою договору є: наявність у особи свободи договору у вигляді суб'єктивного права та елементу правоздатності; вчинення певних дій чи бездіяльності, спрямовано на реалізацію наданої їй свободи договору; такі дії чи бездіяльність не відповідають вимогам закону чи моральним засадам суспільства, тобто є неправомірними; вихід за межі, дозволені законом, при вчиненні договору; порушення меж, визначених для свободи договору, носить умисний характер; зловживання свободою договору спрямоване на досягнення певної мети.

2. Зловживання свободою договору як вада волі ідентифікується за допомогою таких ознак: а) це заборонена законом чи моральними засадами суспільства неправомірна умисна поведінка однієї сторони (сторін) договору або третьої особи; б) ця поведінка полягає у навмисному деформуванні внутрішньої волі сторони або обох сторін договору; в) дії однієї чи кількох сторін спрямовані на спонукання до вчинення правочину, який суперечить правовій природі цього правочину, а також потребам, інтересам та очікуванням іншої сторони (сторін).

3. При вчиненні правочину з вадами волі можна назвати принаймні два види зловживання свободою договору: а) унілатеральне зловживання свободою договору як зловживання свободою договору з боку однієї сторони договору (правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочини, вчинені під впливом погрози чи насильства; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай невігідних умовах); б) мультилатеральне зловживання свободою договору як

зловживання свободою договору двома і більше сторонами договору (фіктивні правочини, удавані правочини).

4. Особливостями унілатерального зловживання свободою договору при вчиненні правочинів з вадами волі є: 1) свободою договору зловживає лише одна сторона у договорі; 2) друга сторона у договорі не знала і не могла знати про факт зловживання свободою договору іншою стороною (за винятком, правочину, вчиненого під впливом насильства); 3) сторона, що зловживає, використовує різні методи спонукання та переконання (в деяких випадках погрозу чи насильницькі дії), внаслідок чого схиляє іншу сторону до вчинення дефектного правочину; 4) сторона спонукає до укладення такого договору для отримання певної особистої вигоди або вигоди для своїх близьких чи третіх осіб.

5. Мультилатеральному зловживанню свободою договору притаманні такі особливості: 1) тут має місце зловживання цією свободою двома і більше учасниками (сторонами) правочину; 2) сторонам відомо про те, що вони зловживають наявною в них свободою договору і що цей правочин порушує певні правові норми; 3) між ними існує наперед узгоджена домовленість про укладення дефектного договору; 4) обов'язковою умовою такого зловживання є те, що сторони діють з прямим умислом до вчинення правочину з вадою волі; 5) учасники такого договору переслідують певну мету, а саме: прикрити одним правочином інший правочин; приховати наявне майно; отримати певну матеріальну або нематеріальну вигоду тощо.

РОЗДІЛ 3. ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ВАДАМИ ВОЛІ

3.1. Проблемні аспекти, що виникають при розгляді справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі

Цілісне розкриття правової природи правочину з вадами волі не можливе без урахування практичних моментів, які мають місце при вчиненні такого виду недійсних правочинів. Відповідно до ст. 16 Цивільного кодексу України визнання правочину недійсним є одним із способів захисту цивільних прав та інтересів. Знову ж таки, ця стаття передбачає, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу [23]. Таким чином, правочин з вадами волі може бути визнаний недійсним виключно судом за заявою особи, чий права чи законні інтереси порушені.

Враховуючи вищенаведене, при дослідженні категорії вади волі неможливо оминати результати діяльності судів у вигляді практики розгляду справ про визнання правочинів з вадами волі недійсними, а також рекомендацій та правових висновків Верховного Суду як найвищого суду у системі судустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [126].

Також варто зазначити, що сьогодні існує багато проблемних практичних аспектів, пов'язаних з визнанням правочинів з вадами волі недійсними. Це стосується, зокрема, осіб, які мають право звернення до суду з відповідною позовною заявою (належного позивача), предмета доказування, належних та достатніх доказів у даній категорії справ тощо.

Однією із основних проблем при доведенні наявності вади волі в особи при вчиненні нею правочину є те, що не завжди зрозуміло, хто ж може звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним. Оскільки

норми Цивільного кодексу України не завжди конкретно передбачають суб'єкта звернення. Виняток, зокрема, становить правочин, вчинений дієздатною особою, яка у момент його вчинення не розуміла значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Згідно з ст.225 Цивільного кодексу України правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чії цивільні права або інтереси порушені. Відповідно до ч.3 ст.215 Цивільного кодексу України, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин) [23]. Подібне формулювання містить й Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», де передбачено, що вимога про визнання оспорюваного правочину недійсним та про застосування наслідків його недійсності, а також вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину [70].

Зважаючи на це, із позовом про визнання правочину з вадами волі недійсним можуть звернутися дві категорії осіб: а) одна із сторін правочину, яка вважає, що при вчиненні правочину вона діяла під впливом певної вади волі; б) інша заінтересована особа. Якщо стосовно сторін правочину жодних запитань не виникає, то із розумінням категорії «заінтересована особа» наявні деякі проблеми. Це, перш за все, зумовлено тим, що в Цивільному кодексі України розшифрування такого терміну відсутнє. Цій категорії не приділено достатньо уваги й з боку науковців [127, с.59].

В основі терміну «заінтересована особа» лежить категорія інтересу. В широкому значенні заінтересована особа – це особа, яка має певний інтерес.

На думку В.П. Грібанова, інтерес – це потреба, яка прийняла форму свідомого спонукання і проявляється в житті у вигляді бажань, намірів, прагнень, а зрештою в тих відносинах, в які вступають особи в процесі своєї діяльності [83, с.240]. С.В. Михайлов зазначає, що юридично значущий інтерес у широкому сенсі постає як інтерес до досягнення різних соціально-економічних цілей у суспільних відносинах за допомогою можливостей, які надаються правовими засобами, наприклад, визнанням правосуб'єктності, встановленням, зміною, припиненням суб'єктивних прав і обов'язків, діяльністю судових, правоохоронних органів і т. д. [128, с.28]. Таким чином, інтерес виступає усвідомленням особи необхідності виникнення, зміни чи припинення певних правовідносин. Звідси випливає, що заінтересована особа свідомо прагне до виникнення, зміни чи припинення тих прав та обов'язків, які, наприклад, у нашому випадку, можуть виникнути при визнанні правочину недійсним [127, с.59].

Заінтересованою в цивільному процесі визнається особа, яка звертається до суду за захистом своїх порушених чи оспорюваних прав та інтересів, які охороняються законом і в силу цього підлягають судовому захисту. Отже, якщо звернення особи до суду обумовлено іншими корисливими цілями, що нерідко має місце в судовій практиці, відсутня заінтересованість в зазначеному вище розумінні [129, с.89].

У своєму Аналізі окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» Вищий спеціалізований суд України вказує, що заінтересованою особою є будь-яка особа, яка має конкретний майновий інтерес в оспорюваному договорі [130]. Це може бути у випадках коли: права заінтересованої особи порушені договором, який оспорюється, і можуть бути в такий спосіб відновлені або іншим чином захищені; інтереси такої особи можуть бути реалізовані, у наслідок чого вона здатна буде набути прав [131,

с.57]. Тобто існує суттєва особливість заінтересованої особи як суб'єкта звернення до суду. Вона полягає у тому, що на час розгляду справи судом ця особа не має права власності чи речового права на предмет правочину та/або не претендує на те, щоб майно в натурі було передано їй у володіння [131, с.57].

Отже, поза увагою залишаються інтереси немайнового характеру, хоча ст. 16 Цивільного кодексу України передбачає також можливість звернення до суду за захистом прав та інтересу немайнового характеру. Цілком можлива ситуація, коли правочином з вадами волі можуть порушуватися немайнові права третьої особи: свобода пересування, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на житло та недоторканість житла, право проживання в певному житловому приміщенні тощо.

Вказівка в ч. 3 ст. 215 ЦК України на те, що правочин може бути визнаний судом недійсним не лише за позовом однієї із сторін договору, а й за позовом заінтересованої особи, стосується тих випадків, коли заінтересована особа домагається відновленого порушеного договором її права, не вимагаючи повернення їй переданого на виконання цього договору майна, а вимагаючи повернути сторони договору до первісного стану.

Прикладами справ про визнання недійсним правочину за позовами заінтересованої особи, яка не є стороною можуть бути справи за позовом: прокурора про визнання недійсним правочину, укладеним з метою ухилення від конфіскації; співвласника за законом (наприклад, другого з подружжя) про визнання недійсним договору, укладеним іншим з подружжя; про визнання недійсним договору, укладеного з порушенням встановленої заборони про відчуження (в період дії арешту чи заборони на відчуження майна, встановлених ухвалою суду про забезпечення позову); спадкоємців про визнання недійсними договорів, укладених спадкоємцем; кредиторів про визнання недійсним фіктивних договорів, укладених з метою ухилення від сплати боргу тощо [132, с.82-83].

Особа, яка звертається до суду з позовом про визнання договору недійсним, повинна довести конкретні факти порушення її майнових прав та інтересів. У зв'язку з цим виділяють декілька критеріїв визначення заінтересованості позивача в оспорюваному договорі: 1) права і законні інтереси заінтересованої особи безпосередньо порушені договором; 2) у результаті визнання договору недійсним майнові інтереси заінтересованої особи будуть відновлені; 3) заінтересована особа отримує що-небудь в результаті проведення реституції (права, майно) [130]. Відсутність доведеності особою своєї заінтересованості у визнанні правочину недійсним є підставою для відмови в позові [131, с.58]. Незалежно від того чи є позивач стороною оспорюваного правочину, чи заінтересованою особою в розумінні ч. 1 ст. 215 ЦК України для задоволення позову він повинен довести не лише існування формального порушення при укладенні вимоги закону, але й порушення таким договором його прав або охоронюваних законом інтересів [132, с.83]. Підтвердженням цієї гіпотези може слугувати Постанова Верховного Суду України від 05.04.2018 р. (провадження №61-10910св18), де зазначено, що ОСОБА_4, ОСОБА_5 не було доведено, що порушені їхні права, оскільки договір купівлі-продажу прав вимоги від 26 червня 2013 року укладений між двома юридичними особами ПАТ «Кредит-промбанк» і ПАТ «Дельта Банк» і ними не оспорюється. У ситуації, коли боржник звертається до суду з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу прав вимоги від 26 червня 2013 року, не зазначивши, які ж його цивільні права та інтереси були порушені (невизнані чи оспорені), то визнання правочину недійсним, як способу захисту, не може бути застосовано [133].

Також Вищий спеціалізований суд України зазначає, що в будь-якому разі судам необхідно враховувати, що коло заінтересованих осіб має з'ясовуватись в кожному конкретному випадку залежно від обставин справи та правових норм, які підлягають застосуванню до спірних правовідносин, якщо інше не встановлено законом [130]. На думку автора, з цим варто

погодитися, оскільки кожна справа, пов'язана з розглядом заяви про визнання правочину недійсним, індивідуальна та має свої особливості.

Виходячи із вищенаведеного, а також положень Постанови Пленуму Верховного Суду України №9 від 06.11.2009 р., можна зробити висновок, що заінтересована особа – це особа, чії права та інтереси порушені внаслідок вчинення недійсного правочину, і вона має право на звернення до суду за відновленням свого порушеного права та інтересу майнового чи немайнового характеру. Причому, наявність порушеного права чи інтересу в особи внаслідок вчинення сторонами недійсного правочину є ключовим моментом щодо можливості цієї особи звернення до суду. Також варто зазначити, що заінтересована особа повинна обов'язково довести факт порушення її прав внаслідок вчинення недійсного правочину [127, с.60].

Зауважимо, що існують й інші труднощі при визначенні особи, яка може звернутися до суду із вимогою про визнання недійсним правочину з вадами волі. Це стосується, зокрема правочину, який дієдатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, передбаченого ст. 225 Цивільного кодексу України. Проблема, зокрема, полягає в наявності колізії між двома нормами Цивільного кодексу України. Мається на увазі невідповідність між ст. 215 (загальна норма) і ст. 225 (спеціальна норма). Колізія в цьому випадку полягає в таких аспектах: загальна норма передбачає можливість звернення до суду із заявою про визнання правочину недійсним однією із сторін або іншою заінтересованою особою, чії права порушені; натомість, спеціальна норма вказує, що суб'єктом звернення є лише особа, яка у момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. І тільки в разі її смерті – інші особи, права чи інтереси яких порушені таким правочином. Виходить, що законодавцем не передбачена ситуація, коли такий правочин порушує права третіх осіб за життя тієї особи, яка перебувала в стані тимчасової нездатності усвідомлювати значення своїх дій [127, с.60].

Схожа ситуація виникає й при оспорюванні правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах, так як із змісту ст. 233 Цивільного кодексу України не зрозуміло, хто саме може звернутися з відповідним позовом. П. 23 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначає, що особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах. Виходячи з цього, із позовом про визнання цього правочину недійсним може звернутися виключно особа, яка діяла під впливом тяжкої обставини, тоді як інші особи, навіть, якщо їхні права порушені вчиненням недійсного правочину, такого права не мають. На думку автора, це – суттєва прогалина в законодавстві, оскільки деякі особи можуть залишитися без захисту свого порушеного права чи інтересу. А.Я. Риженков вважає, що, можливо, для вирішення цього питання законодавцю слід було б розширити поняття «потерпілий», і в цій іпостасі розглядати не тільки особу, яка безпосередньо вимушена вчинити кабальний правочин, а й особу, чиї права були порушені внаслідок здійснення кабального правочину [134, с.157]. Із цим варто погодитися, оскільки такий підхід забезпечить більш ефективне застосування правових норм на практиці. Таким чином, ч.1 ст.225 Цивільного кодексу України слід викласти в такій редакції: «Правочин, який дієдатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи (а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені) або іншої заінтересованої особи, чиї права та (або) інтереси порушені цим правочином». Також ч. 1 ст. 233 Цивільного кодексу України за аналогією варто сформулювати так: «Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого

правочину, за позовом особи, яка діяла під впливом тяжкої обставини, або іншої особи, права та інтереси якої порушені правочином» [127, с.60].

Варто зазначити, що на разі в деяких категоріях справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі існує також проблема визначення належного відповідача. Це стосується, зокрема, тих недійсних правочинів, де до їх вчинення спонукає не сама сторона договору, а третя особа, яка не є учасником правочину, але діє за домовленістю стороною, що прагне схилити іншу сторону до вчинення правочину, який не відповідає її справжній волі. До цих правочинів можна віднести правочин, вчинений під впливом обману; правочин, вчинений під впливом насильства або погрози його застосування.

Якщо неправомірні дії (введення в оману, насильство чи погроза застосування насильства) здійснюються однією стороною договору щодо іншої сторони договору, то, без сумніву, відповідачем при розгляді справи про визнання цього правочину недійсним виступає та сторона договору, яка вчиняла неправомірні дії. Але як бути із ситуацією, коли такі неправомірні дії вчиняє інша особа, яка не є учасником правочину на прохання однієї із сторін правочину? Щодо правочину, вчиненого під впливом насильства, то О.І. Длугош зазначає, що доцільно виділяти два способи застосування насильства при вчиненні правочину: 1) через власні діяння сторони договору (особи, на користь якої вчинено правочин); 2) за допомогою третіх осіб, на прохання та (або) з відома сторони правочину (особи, на користь якої вчинено правочин) [47, с.143]. Цим шляхом іде й судова практика. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначає таке: насильницькі дії можуть вчинятись як стороною правочину, так і іншою особою – як щодо іншої сторони правочину, так і щодо членів її сім'ї, родичів тощо або їх майна [70].

Така сама ситуація може мати місце при введенні однієї із сторін в оману. На думку автора, при розгляді справи про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману, або правочину, вчиненого під

впливом насильства, де виконавцем неправомірних дій є не сторона цього правочину, а третя особа, яка діяла на прохання сторони, повинна бути множинність суб'єктів на стороні відповідача, тобто пасивна процесуальна співучасть. Мається на увазі, що у справі відповідачами виступають принаймні дві особи солідарно: а) сторона правочину, на прохання якої відбувалося введення в оману або застосування насильства чи погрози його застосування; б) третя особа, яка безпосередньо виконувала згадані вище неправомірні дії. Проте при розгляді справи залучення обох цих осіб можливе лише у випадку доведення позивачем факту вчинення неправомірних осіб третьою особою, а не стороною договору, і наявності домовленості між цією стороною та третьою особою про вчинення таких дій. В іншому випадку за загальним правилом належним відповідачем буде виступати сторона правочину. З одного боку, здається, що визначення, окрім сторони правочину, інших осіб як відповідачів немає сенсу, оскільки чітко зрозуміло, що сторона правочину, яка вводить в оману чи застосовує насильство, є належним відповідачем. Але з'ясування наявності всіх суб'єктів, які вплинули на вчинення стороною правочину, яка звертається до суду, дозволить більш повно та детально розкрити обставини розглядуваної справи.

Цікавим видається визначення належного відповідача у справах про визнання правочинів недійсними, передбачених ст. 232 Цивільного кодексу України (правочин, вчинений в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною). Оскільки при вчиненні такого правочину неправомірні дії вчиняються якнайменше двома особами – однією із сторін, яка спонукала другу сторону до вчинення недійсного правочину, а також представник, який діяв на шкоду інтересам свого довірителя всупереч положенням договору доручення. За загальним правилом відповідачем повинна виступати друга сторона в договорі. Але, зважаючи на специфіку правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, необхідно

зазначити, що один із учасників правочину діє через представника, який, зі свого боку, діє на шкоду своєму довірителю, тим самим порушуючи договір доручення. Враховуючи це, варто було б залучати до судового процесу не тільки сторону правочину, яка недобросовісно діяла при вчиненні цього правочину з вадами волі, а й представника першої сторони, який перебував в зловмисній домовленості з другою стороною і тим самим переконала вчинити правочин, який не відповідав намірам довірителя, солідарно. Загалом, судова практика йде саме таким шляхом. Знову ж таки, сторона, яка подає позов, зобов'язана довести наявність зловмисної змови свого представника з другою стороною в договорі [79, с.69].

Також при розгляді справи про визнання правочину з вадами волі недійсним проблемним виступає запитання, що саме виступає предметом доказування, тобто обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення [135].

Відповідно до ст. 81 Цивільно-процесуального кодексу України кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом [135].

Розгляд проблеми визначення предмету доказування є важливим тому, що зараз немає певного чіткого переліку тих обставин, які необхідно довести при оспорюванні правочину. Це зумовлено, зокрема особливостями кожної окремої підстави для визнання правочину з вадами волі недійсним, а також унікальністю конкретної справи, яка вирізняється серед інших власним суб'єктним складом у судовому процесі, специфічними обставинами тощо. Враховуючи це, було б неправильно «підганяти» буквально всі справи про визнання недійсними правочинів з вадами волі під єдиний уніфікований предмет доказування. Проте, на думку дисертанта, доцільним є визначення хоча б загальних особливостей предмету доказування в цих справах з урахуванням специфіки в кожній справі.

Зважаючи на вищенаведене, слушно підтримати думку Г.О. Умецької, яка зазначає, що визначаючи предмет доказування в справах про визнання правочинів недійсними, слід зазначити, що в цій категорії справ умовно можливо виділити загальний предмет доказування для визнання правочинів недійсними та спеціальний предмет доказування в залежності від підстави недійсності правочину [136, с.953].

До загального предмету доказування в справах про визнання правочину недійсним слід включити: 1) факт укладання правочину; 2) наявність дефектів елементів правочину [136, с.953]; 3) що кожна зі сторін отримала за цим правочином, вартість отриманого за правочином, якщо не можливо повернути в натурі набуто за правочином; 4) розмір завданої шкоди та ін. [136, с.954]. Спеціальний предмет доказування залежить від виду недійсного правочину і може мати власні особливості в кожному конкретному випадку.

На думку С.В. Васильєва, предметом доказування у справах про визнання правочину недійсним є: додержання вимог, що є необхідними для чинності правочину...(ст. 203 ЦК); чи існують підстави для визнання правочину недійсним; правочин є нікчемним, недійсність якого прямо встановлена законом (наприклад, правочин, вчинений особою, над якою встановлена опіка, без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦК) та ін.); правочин є оспорюваним, тобто правочин недійсність якого прямо не впливає із закону, але одна із сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом (наприклад, правочин, який вчинено під впливом помилки (ст. 229 ЦК) та ін.); наявність збитків та моральної шкоди [137, с.42].

Отже, при визнанні недійсним правочину з вадами волі необхідно довести: 1) наявність договірних відносин між сторонами; 2) чи відповідає правочин внутрішній волі усіх осіб-сторін правочину; 3) наявність вади волі при вчиненні особою правочину; 4) наявність або відсутність умислу в діях будь-якої зі сторін правочину; 5) наявність порушених прав та інтересів, матеріальної та (або) моральної шкоди внаслідок вчинення правочину; 6)

причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину особою, яка була під впливом певної вади волі, та негативними наслідками, настання яких вона не бажала.

Як було зазначено вище, кожна конкретна справа має свої особливості при розгляді в суді. Тому необхідно вирішити питання, що ж, крім загальних обставин, відноситься до предмету доказування у справах про визнання правочинів недійсними з підстав, що становлять ваду волі.

Досить специфічні особливості предмету доказування містять справи про визнання недійсним правочину, вчиненого дієздатною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Т.В. Водоп'ян слушно зазначає, що довести той факт, що особа в момент вчинення правочину не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, досить складно [138].

Одним із основних аспектів, які необхідно довести при розгляді такої групи справ, є наявність такого стану особи, яка тимчасово виключає правильне сприйняття об'єктивної дійсності, а також усвідомлення значення своїх дій. Як зазначає Г.О. Уразова, підставою для недійсності правочину за ст.225 ЦК України є неусвідомлення значення дій дієздатною фізичною особою та (або) неможливість керувати ними в момент вчинення правочину. Якщо ж психічний розлад лише істотно впливає на здатність особи усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, тобто обмежуючи цю здатність, це не є підставою для застосування положень зазначеної статті [131, с.185] Т.В. Водоп'ян також притримується думки про те, що підставою для визнання правочину недійсним із зазначеної підстави може бути тільки абсолютна неспроможність особи у момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними [138].

Верховний Суд України зазначає, що для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину суд зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін. Справи про

визнання правочину недійсним із цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів [70].

Також варто відмітити, що особа, яка звертається до суду, також повинна довести, що такий стан носить виключно тимчасовий характер. Таку позицію висловлює й Верховний Суд України в ряді своїх постанов (Постанова Верховного Суду України від 28.09.2016 року, справа №6-1531цс16; Постанова Верховного Суду України від 29.02.2012 року, справа №36-9цс12; Постанова Верховного Суду України від 29.02.2012 року, справа №6-9цс12 тощо). Згідно з постановою ВСУ від 29 лютого 2012 року у справі № 6-9цс12 висновок про тимчасову недієздатність учасника правочину слід робити насамперед на основі доказів, які свідчать про внутрішній, психічний стан особи в момент вчинення правочину. Підставою для визнання правочину недійсним із вказаної підстави може бути лише абсолютна неспроможність особи в момент вчинення правочину розуміти значення своїх дій та (або) керувати ними і в основу рішення суду про недійсність правочину не може покладатися висновок експертизи, який ґрунтується на припущеннях [139].

Правила ст. 225 ЦК поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо) [130]. Зважаючи на це, ще однією специфічною обставиною, яка підлягає доказуванню, є те, що особа не має певного психічного розладу чи захворювання, що є підставою для визнання її недієздатною або обмежено дієздатною. На думку Г.О. Умецької, до предмета доказування при визнанні недійсним правочину, вчиненого дієздатною фізичною особою, яка в момент вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, входять такі факти: факт психічного або розумового розладу в момент укладання правочину; причина такого розладу (стрес, алкогольне чи наркотичне сп'яніння та ін.); факт того, чи знав контрагент про стан фізичної

особи у момент вчинення правочину. Якщо знав, то повинен відшкодувати моральну шкоду [136, с.955].

Таким чином, враховуючи наявну судову практику, а також погляди науковців, можна зазначити, що при визнанні недійсним правочину, вчиненого дієздатною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, потрібно довести такі обставини: а) факт вчинення правочину в необхідній формі; б) вчинений правочин не відповідав внутрішній волі та намірам особи; в) у момент вчинення правочину особа перебувала в стані повної неспроможності усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; г) причини такої абсолютної неспроможності; г) відсутність судового рішення про визнання особи-учасника правочину недієздатною або обмежено дієздатною; д) настання негативних наслідків для особи, яка перебувала в стані тимчасової недієздатності; е) наявність причинно-наслідкового зв'язку між вчиненням такого правочину та наслідками, які настали у зв'язку з його вчиненням.

Також необхідно з'ясувати, що виступає предметом доказування у справах про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом помилки. При визнанні недійсним правочину, вчиненого під впливом помилки, до предмету доказування необхідно включити наступні факти: наявність помилки з боку позивача; помилка повинна бути істотною [136, с.955].

Аналіз окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» щодо помилки містить таке: «Неправильне уявлення про будь-які інші обставини, крім тих, які зазначені в законі, не може бути підставою для визнання правочину недійсним як такого, що вчинений під впливом помилки» [130]. Таким чином, судова практика виходить з того, що перелік підстав для визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом помилки, є вичерпним. А отже, в даній категорії справ особа може пред'явити позов

лише у разі, якщо вона помилялася виключно щодо підстав, передбачених ст. 229 Цивільного кодексу України.

Під час розгляду справ про оспорювання правочинів із вказаних підстав судам слід ретельно та достеменно встановлювати не тільки обставини, на які посилається позивач як на обґрунтування свого позову (чи є він особою похилого віку, чи є відчужуване майно його єдиним житлом, чи отримував він кошти за нього, чи була обіцянка відповідача піклуватися про нього), а й обставини щодо посвідчення нотаріусом правочину. Зокрема, суди мають встановлювати, чи було прочитано текст правочину вголос нотаріусом зважаючи на похилий вік чи наявність певних хвороб у позивача, чи здійснювалось нотаріусом роз'яснення сторонам правочину його правових наслідків. Встановлення зазначених обставин може мати важливе значення для визначення того, чи усвідомлював (і в якій мірі) позивач на момент укладення правочину його правову природу та юридичні наслідки. За необхідності для встановлення таких обставин суд вправі допитати нотаріуса, що посвідчував договір [130]. У ряді постанов Верховний Суд України висловлює таку правову позицію: «Наявність чи відсутність помилки – неправильного сприйняття позивачем фактичних обставин правочину, що вплинуло на волевиявлення особи під час укладення договору дарування замість договору довічного утримання, суд визначає не тільки за фактом прочитання сторонами тексту оспорюваного договору дарування та роз'яснення нотаріусом суті договору, а й за такими обставинами, як: вік позивача, його стан здоров'я та потреба у зв'язку із цим у догляді й сторонній допомозі; наявність у позивача спірного житла як єдиного; відсутність фактичної передачі спірного нерухомого майна за оспорюваним договором дарувальником обдаровуваному та продовження позивачем проживати в спірній квартирі після укладення договору дарування» [140]. У рішенні Печерського районного суду м. Києва від 25.05.2012 р. зазначено, що не маючи наміру взагалі відчужувати квартиру, а намагаючись отримати соціальну допомогу, не знаючи правових наслідків та юридичної природи

договору довічного утримання, позивачка не мала можливості правильно розуміти наслідки правочину у вигляді позбавлення права власності, тому вона істотно помилялась щодо природи правочину, тобто суттєвих обставин договору, та це вплинуло на її волевиявлення [141, с.29].

В.В. Байбак і А.Г. Карапетов вважають, що слід визначити, чи вчинила б правочин саме конкретна особа, яка помиляється, а не середньостатистичний учасник обороту [142, с.77]. Тобто необхідно брати до уваги особливості саме тієї особи, яка вчиняє правочин, враховувати її ставлення до тих обставин, які мають значення для справи.

Також варто зазначити, що Верховний Суд України в своїй постанові зазначив, що джерело помилки не є самостійною підставою для визнання правочину недійсним, а має значення у разі спростування презумпції правомірності правочину та доведеності передбачених законом підстав його недійсності, лише для застосування додаткових майнових наслідків, установлених частиною 2 статті 229 ЦК [143].

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» щодо доведення факту наявності правочину, вчиненого під впливом помилки, містить таке: «Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести, що така помилка дійсно мала місце, а також що вона має істотне значення» [70]. Особа на підтвердження своїх вимог про визнання правочину недійсним повинна довести на підставі належних і допустимих доказів, у тому числі пояснень сторін і письмових доказів, наявність обставин, які вказують на помилку — неправильне сприйняття нею фактичних обставин правочину, що вплинуло на її волевиявлення, дійсно було і має істотне значення [144].

Важливим аспектом при доказуванні наявності помилки при вчиненні правочину, на нашу думку, виступає те, що особа повинна довести, що вона не вчиняла б цей правочин, якщо б у неї було правильне сприйняття тих обставин, за яких вчинявся правочин.

Отже, при визнанні недійсним правочину, вчиненого під впливом помилки, доказуванню підлягають такі обставини: а) існування помилки при вчиненні правочину; б) обставини, які вплинули на виникнення помилки (вік особи, стан здоров'я тощо); в) помилка є істотною відповідно до вимог ст. 229 Цивільного кодексу України; г) факт прочитання особою тексту договору, а також розуміння його змісту; ґ) неправильне сприйняття обставин правочину особою мало місце саме в момент вчинення правочину; д) особа не вчиняла б правочин, якби вона правильно сприймала обставини, які є істотними для такого правочину; е) причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину та наслідками, що наступили; є) чи тягне дефектний правочин за собою які-небудь негативні наслідки.

Також важливо розібратися, що підлягає доказуванню в справах про визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману. Наявність обману довести досить складно і тому необхідно з'ясувати, які обставини виступають предметом доказування в цьому випадку.

До предмету доказування при визнанні недійсними правочинів, що вчинені під впливом обману, увійдуть такі факти: факт обману з боку відповідача; істотність значення обставин, щодо яких позивача введено в оману; умисел з боку відповідача (тобто відповідач знав про наявність чи відсутність певних обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не уклала б цей правочин, або, якщо відповідач заперечував або замовчував наявність обставин); факт того, що позивач був введений в оману [136, с.955].

І.В. Спасибо-Фатеева зазначає, що позивач має довести наявність одночасно трьох складових, а саме: наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких введено в оману, наявність обману [131, с.168]. М. Жорник вважає, що крім умислу, факту обману і його суттєвості, до предметів доказування у зазначеній категорії справ необхідно віднести встановлення причинного зв'язку між укладенням правочину під

впливом обману та негативними наслідками (збитками і моральною шкодою); факт того, що позивач був введений в оману [145, с.48].

Верховний Суд України виходить з того, що наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману [170]. Такої ж думки притримується й М. Жорник, зазначаючи, що наявність умислу є кваліфікуючою ознакою обману і відрізняє його від помилки сторони правочину [145, с.45].

С.В. Дяченко та А.В. Курдюк зазначають, що правочин, вчинений під впливом обману, може бути визнаний судом недійсним не лише за умови, коли його недійсність стосується істотних умов правочину, але якщо це доведено позивачем належними доказами [146, с.37].

Враховуючи судову практику, а також погляди різних науковців, до предмету доказування у справах про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом обману, належить: існування договірних правовідносин між сторонами; наявність обману по відношенню до однієї із сторін при вчиненні правочину; обман стосується істотних умов договору; яким чином було здійснено обман – введення в оману або замовчування істотних обставин правочину; обставини, які дають підставу вважати, що, якби особа, введена в оману, знала про факт обману, то не вчинила б цей правочин; хто вводив одну із сторін в оману; наявність умислу з боку відповідача та у деяких випадках третьої особи, яка діяла за вказівкою відповідача; наявність наслідків від вчинення правочину; причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину під впливом обману та наслідками, які настали.

Варто зазначити, що дослідженню предмета доказування у справах про визнання недійсними правочину, вчинених в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, не приділено достатньо уваги з боку науковців. Тому ця проблема є досить актуальною.

Предмет доказування наявності правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, є схожим в деяких аспектах з предметом доказування правочину, вчиненого під впливом обману. Зокрема, ця схожість полягає в наявності умислу в діях учасника правочину як основної кваліфікуючої ознаки. Верховний Суд України виходить з того, що необхідним є встановлення умислу в діях представника: представник усвідомлює, що вчиняє правочин всупереч інтересам довірителя та бажає (або свідомо допускає) їх настання, а також наявність домовленості представника однієї сторони з іншою стороною і виникнення через це несприятливих наслідків для довірителя. При цьому не має значення, чи одержав учасник такої домовленості яку-небудь вигоду від здійснення правочину, чи правочин був вчинений з метою завдання шкоди довірителю [70]. Зважаючи на положення цієї постанови, суд повинен надавати значення наявності негативних наслідків для особи, яку представляють, проте не береться до уваги мета правочину. При визначенні предмета доказування в цьому випадку також необхідно брати до уваги особливості структури правовідносин між учасниками правочину. Представник має діяти в інтересах особи, яку він представляє. Якщо він вступив у зловмисну домовленість з другою стороною і діяв при цьому у власних інтересах, нехтуючи інтересами особи, яку він представляв, і це доведено в суді, правочини мають визнаватися судом недійсними [147].

Вищий господарський суд України в своїй постанові від 19.07.2016 р. зазначає, що кваліфікація правочину, вчиненого внаслідок зловмисної домовленості, зумовлює доведення та встановлення таких умов: від імені однієї із сторін виступав представник; зловмисна домовленість і вчинення правочину з іншою стороною відбулися на підставі наявних повноважень представника; існування умислу в діях представника щодо зловмисної домовленості; настання несприятливих наслідків для особи, яку представляють; наявність причинного зв'язку поміж зловмисною

домовленістю і несприятливими наслідками для особи, яку представляють [148].

Я.М. Романюк слушно зазначає, що законодавець залишає поза увагою ту обставину, що довіритель може бути заінтересований у правових наслідках вчиненого правочину навіть за наявності такої зловмисної домовленості. Тому не можна визнавати недійсними правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною без з'ясування ставлення до цього особи, інтереси якої були представлені [82, с.40].

Таким чином, до предмету доказування у справах про визнання недійсними правочинів, вчинених в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, можна віднести такі обставини: а) наявність договірних правовідносин між сторонами; б) одна із сторін діє через представника; в) представник діє в межах наданих йому повноважень, проте він діє всупереч інтересам свого довірителя; г) наявність умислу в діях представника; г) наявність домовленості представника однієї сторони з другою стороною; д) правочин, вчинений представником від імені довірителя, не відповідає внутрішній волі останнього; е) вчинення такого правочину призвело або може призвести до негативних наслідків для особи, яка діє через представника; є) існування причинно-наслідкового зв'язку між вчиненням недійсного правочину та негативними наслідками, що настали.

Варто зазначити, що свої особливості має й предмет доказування у справах про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом насильства. А.В. Єгоров вважає, що основні складнощі щодо правочинів, вчинених під впливом насильства або погроз, виникають не стільки в площині права, скільки у зв'язку з необхідністю доведення того, що погроза або насильство мали місце. Здебільшого відмови в позовах за такими підставами, відбуваються в зв'язку з тим, що позивачам не вдається довести наявність насильства або погрози, а також причинного зв'язку між зазначеними діями та правочином, який вчинено [149, с.57].

Правочин, вчинений під впливом насильства, може бути визнаний недійсним за наявності таких фактів: факт насильства або погроз з боку відповідача або інших осіб до позивача або його близьких; причинний зв'язок між завданих позивачу або його близьким фізичних та психічних страждань і укладанням правочину; що було предметом правочину і що кожна із сторін отримала за цим правочином; невідповідність справжньої волі відповідача з його волевиявленням при укладанні правочину; факт наявності збитків, які спричинені фізичним або психічним тиском з боку винної особи з метою спонукати до вчинення правочину [136, с.955].

С.В. Герасимовський вважає, що в цьому випадку для визнання правочину недійсним достатньо встановити: факт застосування насильства до учасника правочину; використання цього факту контрагентом за правочином; причинний зв'язок між насильством та укладенням спірного правочину [113, с.43].

На нашу думку, при розгляді предмету доказування зазначеної категорії справ варто брати до уваги те, що насильство або погроза його застосування вчиняються виключно з наявністю умислу. Особа, яка вчиняє насильство або погрожує застосуванням насильства, чітко усвідомлює, що це – засіб для спонукання іншої особи вчинити правочин.

Отже, предмет доказування у справах про визнання недійсним правочинів, вчинених під впливом насильства, становить: наявність між особами правовідносин, пов'язаних із вчиненням правочину; правочин вчинений особою під впливом насильства або його погрозою; цей правочин не відповідає справжній волі одного з учасників правочину; який спосіб насильства було застосовано до особи-учасника правочину; наявність умислу в діях другої сторони за правочином; наявність матеріальної або моральної шкоди; причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину та негативними наслідками, що настали.

Свої особливості містить також і предмет доказування при розгляді справи про вчинення правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та

на вкрай невідгідних умовах. Відповідно до правової позиції Верховного Суду України, особа, яка оскаржує правочин, має довести, що за відсутності тяжкої обставини правочин не було б вчинено взагалі або вчинено не на таких умовах [70].

І.В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що однією із характеристик розглядуваного правочину є те, що для визнання правочину недійсним необхідно встановити наявність обох підстав: тяжких обставин та вкрай невідгідних умов вчинення правочину. При чому ці обставини мають безпосередньо впливати на вчинення правочину, а тому між їх виникненням та моментом вчинення правочину не має існувати тривалого проміжку часу [131, с.175].

Для того щоб правочин було визнано недійсним з підстав, передбачених ст. 233 ЦК, позивачу в сукупності необхідно посилатися на такі підстави, які будуть використанні в суді як докази, зокрема: 1) наявність в особи, що вчиняє правочин, тяжких обставин: хвороба, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставини; 2) правочин повинен бути вчинений саме для усунення та/або зменшення тяжких обставин; 3) правочин повинен бути вчинений особою добровільно, без наявності насильства, обману чи помилки; 4) особа повинна усвідомлювати свої дії, але вимушена це зробити через тяжкі обставини [130]. Як приклад, можна навести справу 431/3950/15-ц, яка розглядалася Апеляційним судом Луганської області. У своїй ухвалі суд виходив з того, що позивач ОСОБА_3 жодним чином не заперечує тієї обставини, що він свідомо уклав договір дарування, проте, як встановлено судом, він був вимушений це зробити під впливом тяжкої для нього обставини, а саме необхідності термінового погашення значної суми боргу перед відповідачем ОСОБА_2 і на вкрай невідгідних умовах, оскільки укладенням договору дарування ОСОБА_3 позбавив себе єдиного житла і фактично став особою без визначеного місця проживання [150].

Крім того, необхідним критерієм для визнання правочину недійсним із передбачених вище підстав, є доведення в судовому засіданні нерозривного причинно-наслідкового зв'язку між тяжкими обставинами та вчиненням спірного правочину, який вчиняється виключно для усунення та/або зменшення тяжких обставин, тобто основний акцент необхідно зробити на об'єктивній та суб'єктивній стороні [130].

При визнанні недійсним правочину вчиненого під впливом тяжкої обставини, необхідно з'ясувати два основних факти: факт того, що особа вчинила правочин під впливом тяжкої обставини; умови правочину є вкрай не вигідними для позивача; причинний зв'язок між тим, що позивач уклав правочин на вкрай не вигідних для нього умовах, і тяжкою обставиною [136, с.956].

Потерпілий повинен довести, що був змушений піти на вчинення кабального для нього правочину під впливом збігу тяжких для нього обставин. Такими обставинами можуть бути визнані, як правило, лише надзвичайні події (гостра потреба в засобах для оплати операції та придбання ліків, необхідність відшкодування заподіяної шкоди тощо) [134, с.153].

При розгляді зазначеної категорії справ потрібно враховувати такі фактори, як: майновий і психічний стан осіб та їх близьких напередодні й на момент вчинення правочину; співмірність наданих послуг із вартістю переданого за правочином майна; наявність іншого житла або іншого місця помешкання в разі відчуження житла, а також враховувати їх вплив на формування волевиявлення сторін [147].

Таким чином, враховуючи вищенаведене, предметом доказування у справах про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах, є такі факти: наявність у особи, яка оскаржує дійсність правочину, або її близьких однієї або кілька тяжких обставин; за відсутності тяжкої обставини особа не вчинила б не вигідний для себе правочин; наявність одночасно і тяжкої обставини в житті особи, яка вчиняє правочин, й вкрай не вигідних умов правочину для цієї особи;

вчинення правочину призведе до «зменшення» тяжкої обставини або наслідків, які ця обставина за собою тягне; особа вчинила невігідний для себе правочин добровільно і розуміє наслідки його вчинення; причинно-наслідковий зв'язок між тяжкою обставиною та вчиненням правочину.

Щодо предмета доказування в фіктивних правочинах, то тут є своя специфіка. Це, зокрема, пов'язано з правовою природою фіктивного правочину, а саме небажанням учасниками настання наслідків укладуваного ними правочину. Найважливішим моментом, який необхідно довести особі, яка оскаржує дійсність такого правочину, є доведення наявності умислу в діях сторін правочину щодо вчинення дефектного правочину. З цього виходить й Верховний Суд України, який у своїй Постанові зазначає, що для визнання правочину фіктивним необхідно встановити наявність умислу всіх сторін правочину [70].

Також у Практиці розгляду судами цивільних справ про визнання правочину недійсним Верховний Суд України щодо фіктивного правочину вказує на те, що позивач, який вимагає визнання правочину недійсним, повинен довести, що учасники правочину не мали наміру створити правові наслідки на момент вчинення правочину, тобто тягар доказування фіктивності правочину покладається на позивача [147]. У справі №522/11043/14-ц Верховний Суд України висловлює таку правову позицію: «Позивач, який звертається до суду з позовом про визнання правочину фіктивним, повинен довести суду відсутність в учасників правочину наміру створити юридичні наслідки. Натомість ОСОБА_18 уклала договір про відкриття й обслуговування поточного рахунку в банку, усі платіжні доручення та приходні ордери на повну суму інвестування були оформлені також на її ім'я. Оформлення права власності ОСОБА_18 свідчить про реальність настання правових наслідків правочину» [151].

Верховний Суд України під час розгляду справи в одній із своїх постанов від 09.08.2017 р. наводить таке: «Оскільки суди встановили, що відповідач, відчужуючи належне йому на праві власності нерухоме майно

своїй дружині, був обізнаний про судове рішення про стягнення з нього заборгованості на користь позивачки, отже, міг передбачити негативні наслідки для себе у випадку виконання судового рішення шляхом звернення стягнення на це нерухоме майно. Установивши ці обставини, суди не надали належної оцінки тому, що спірні договори дарування нерухомого майна уклали сторони, які є близькими родичами, та не перевірили, чи передбачали ці сторони реальне настання правових наслідків, обумовлених спірними правочинами; чи направлені дії сторін договорів на фіктивний перехід права власності на нерухоме майно до близького родича з метою приховати це майно від виконання в майбутньому за його рахунок судового рішення про стягнення грошових коштів, зокрема чи продовжував дарувальник фактично володіти та користуватися цим майном» [152]. Зважаючи на це, при розгляді таких справ необхідно довести: наявність родинних зв'язків між сторонами; фіктивність переходу права на предмет договору, сторони правочину хоча й передбачають настання реальних правових наслідків, проте не бажають їх настання; можливість передбачення негативних наслідків у вигляді, наприклад, звернення стягнення на майно; справжня мета правочину – приховування майна від звернення на нього стягнення.

Фіктивний правочин може бути визнаний недійсним за наявності наступних фактів: встановити дійсні наміри сторін при укладанні фіктивного правочину; факти, які свідчать про те, що сторони уклали правочин, який не відповідає їх дійсному волевиявленню; факт того, що сторони не бажали настання наслідків, обумовлених цих правочином; чи обидві сторони умисно уклали даний правочин [136, с.956].

Отже, предметом доказування у справах про визнання фіктивних правочинів недійсними виступає таке: наявність договірних правовідносин між сторонами щодо вчинення фіктивного правочину; невідповідність внутрішній волі зовнішнього волевиявлення учасників правочину; умисел у діях усіх сторін правочину; всім учасникам відомо, що вони вчиняють

фіктивний правочин; небажання сторонами до настання правових наслідків за правочином; фіктивність переходу права на предмет договору.

Досить цікавим видається предмет доказування у категоріях справ про визнання удаваних правочинів недійсними. Річ у тім, що сам по собі удаваний правочин нікчемний з моменту його вчинення і його регулювання здійснюється згідно із нормами, якими передбачено той правочин, який сторони насправді вчинили. Таким чином, до суду зазвичай звертаються з позовом про визнання правочину удаваним. Щодо правочину, який сторони насправді мали на увазі, суд при цьому вирішує питання його дійсності. До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені статтею 216 ЦК, можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний [70]. Тобто правочин загалом може визнатися удаваним відповідно до ст. 235 Цивільного кодексу України. Тоді як правочин, який вчинений для вигляду, є нікчемним, а той правочин, який насправді вчинено, визнається або нікчемним, або оспорюваним залежно від того, наскільки він відповідає вимогам закону.

На думку І.В. Давидової, суд при виявленні удаваного правочину повинен аналізувати як удаваний, так і прихований (реальний) правочин. Крім, цього дослідженню також підлягають справжні наміри учасників правочину на його вчинення, оскільки вчинений правочин буде нікчемним (удаваним) лише при бажанні сторін прикрити ним інший правочин (прихований). Сам же прихований (реальний) правочин підлягає оцінці щодо відповідності його загальним умовам дійсності правочину та законодавству, а сам факт прикриття його іншим правочином не може бути підставою визнання його недійсним [153, с.119].

При визнанні такого правочину недійсним варто враховувати основну мету його вчинення – приховати той правочин, який насправді сторони вчиняють. Такої позиції притримується й Верховний Суд України, який зазначає, що суб'єкт, який вимагає визнання правочину недійсним як

укладеного з метою приховати інший правочин, повинен довести, що правочин укладений з такою метою. Позивач повинен вказати, який інший правочин приховується з допомогою укладеного правочину [147]. У справі за позовом Державного підприємства «Укрриба» до фізичної особи-підприємця Міговка В.Ю. Верховний Суд України зазначає, що суд апеляційної інстанції, здійснивши правовий аналіз умов додаткової угоди до договору, прийшов до обґрунтованого висновку, що така угода є удаваним правочином, оскільки вчинена для приховання іншого правочину – договору оренди і, що сторонами при її укладенні не було додержано вимоги п. 1 ч. ст. 287 ГК України, ст. 5 Закону України «Про оренду державного та комунального майна», що є підставою для визнання її недійсною згідно з ст. ст. 203, 215 ЦК України. Вказана угода є удаваним правочином, оскільки за своїм правовим змістом фактично є довгостроковим договором оренди державного майна, виходячи з того, що основною ознакою спірного договору є користування майном за плату. Тобто користування майном за плату є кваліфікуючими ознаками оренди державного майна. [154]. Зважаючи на це, до предмету доказування у справах про визнання удаваного правочину недійсним належить такі обставини: справжня мета вчиненого правочину; який саме правочин приховувався удаваним правочином.

На думку Г.О. Умецької, до предмету доказування при визнанні удаваного правочину недійсним, необхідно включити такі обставини: дійсне волевиявлення сторін та обставини, які свідчать, що договір укладений між сторонами не відповідав їх дійсній волі; який правочин приховується даним правочином [136, с.956].

Верховний Суд України в одній із своїх постанов наводить таке: «Ураховуючи, що при укладенні удаваного правочину волевиявлення учасників правочину (як зовнішній прояв волі) не відповідає їх внутрішній волі, суд касаційної інстанції безпідставно не взяв до уваги юридичні факти, з якими закон пов'язує певні правові наслідки, а саме: розміщення в засобах масової інформації співвласником квартири ОСОБА_3 оголошення про

продаж квартири, й визнання цього факту продавцем; зняття з депозитного рахунку ОСОБА_2 167 тис. 236 грн до моменту укладення спірного договору дарування та зняття з рахунку ОСОБА_1 коштів у розмірі 9 тис. 159 грн 81 коп. після його укладення з метою купівлі спірної квартири; надання у позику ОСОБА_2 коштів у розмірі 15 тис. дол. США з метою придбання нерухомого майна й визнання цього факту позикодавцем ОСОБА_9. Крім того, суди не встановили обставин, а дарувальники за спірним договором не навели жодних мотивів передачі ними в дар квартири ОСОБА_2, з яким не перебувають у родинних відносинах [155].

Також варто зазначити, що, на нашу думку, при розгляді такої категорії справ особі, яка звернулася до суду з позовом про визнання правочину удаваним, необхідно довести, що такого роду правочин вчиняється умисно і всім його учасникам відомо про це. Оскільки удаваність вчинення правочину не може з'явитися ненавмисно. Наприклад, Самарський районний суд м. Дніпропетровська у своєму рішенні від 17.05.2016 р. зазначає, що основною ознакою, яка необхідна для визнання правочину удаваним є воля обох сторін такого договору на приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, тобто особа, яка вимагає визнання правочину недійсним, який укладено з метою приховати інший правочин, повинна довести, що правочин укладений з такою метою, тобто позивач повинен довести наявність умислу та волі її та ОСОБА_2 та ОСОБА_5 укласти договір купівлі-продажу, а не договір дарування спірної квартири [156].

Враховуючи вищенаведене, можна зазначити, що при визнанні удаваного правочину недійсним позивачу необхідно довести таке: наявність між особами договірних правовідносин щодо вчинення цього правочину; внутрішня воля учасників правочину не відповідає їхньому зовнішньому волевиявленню; правочин, який не відповідає внутрішній волі, вчинено сторонами навмисно; у сторін наявна спеціальна мета – приховати той правочин, який насправді вони вчиняють; який саме правочин сторони намагаються прикрити удаваним правочином.

Ще одним проблемним питанням при вирішенні справ, пов'язаних з визнанням правочину з вадами волі недійсним, є те, що факт наявності вади волі в особи при вчиненні нею правочину досить важко довести. Цьому перешкоджає декілька факторів. По-перше, цій проблемі не приділено достатньо уваги з боку науковців. Теоретичне дослідження цього питання важливе для розвитку практичних аспектів визначення доказової бази для цієї категорії справ. По-друге, саме законодавство, яке регулює питання доказування у цивільному процесі, є досить загальним, абстрактним і розмитим. По-третє, у судовій практиці відсутній чіткий, хоча б примірний перелік доказів недійсності правочину внаслідок наявності вади волі. По-четверте, важливим моментом є й те, що кожна конкретна справа є індивідуальною за своїми особливостями та обставинами.

Таким чином, враховуючи актуальність та недостатнє дослідження питання доказів у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі, необхідно з'ясувати, якими саме засобами доказування можна довести факт вчинення такого недійсного правочину.

Наведемо кілька норм Цивільно-процесуального кодексу України, які стосуються правового регулювання доказів. Відповідно до ст. 76 Цивільно-процесуального кодексу України доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків [135]. Аналізуючи положення цієї статті, видно, що наявність або відсутність обставин, важливих для вирішення справи встановлюється такими доказами: письмові докази; речові докази; електронні докази; висновок експерта; показання свідків. Водночас законодавець зазначає, що будь-який доказ повинен бути належним (містить інформацію щодо обставини справи (ст. 77 ЦПК)), допустимим (отриманий у встановленому законом порядку(ст.78 ЦПК)), достовірним (доказ, на підставі

якого можна встановити дійсні обставини справи (ст. 79 ЦПК)), достатнім (доказ, який в сукупності з іншими доказами дозволяє дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування (ст.80 ЦПК)). Також варто зазначити, що відповідно до ст. 78 Цивільно-процесуального кодексу України обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування [135].

Ст. 89 Цивільно-процесуального кодексу України зазначає, що жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному доказу (групі однотипних доказів), який міститься у справі, мотивує відхилення або врахування кожного доказу (групи доказів) [135].

На думку С.В. Васильєва доказами у справах про визнання правочину недійсним є: документи, що підтверджують вчинення правочину (публічна обіцянка винагороди, довіреність, договір купівлі-продажу, міни, оренди тощо); аудіо-, відеозаписи, які підтверджують факт вчинення правочину або окремої його частини; рішення суду про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи; відсутність схвалення правочину, який вчинено малолітньою особою (неповнолітньою особою; особою, цивільна дієздатність якої обмежена) за межами її цивільної дієздатності, батьками (усиновлювачами, піклувальниками); довідка про вартість майна, що є предметом правочину [137, с.41].

Відповідно до Цивільно-процесуального кодексу України показання свідка як засіб доказування – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини [135]. Проте при застосуванні показань свідка для доведення певного факту необхідно враховувати правову позицію Верховного Суду України, який зазначає, що

випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (частина друга статті 937, частина третя статті 949 ЦК) [70].

Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору. Учасники справи мають право подавати письмові докази в електронних копіях, посвідчених електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до закону. Електронна копія письмового доказу не вважається електронним доказом [135].

Т.М. Кучер письмовим доказом вважає набір даних, що містить інформацію про обставини, які мають значення для справи, сформованих у вигляді певних знаків, зображень, малюнків, створених з використанням методів способів та засобів її фіксації, розміщених на матеріальному носії (папір, скло, тканина, фотопапір), що може вільно переміщатися в просторі, підлягає встановленню за допомогою огляду та не потребує додаткових засобів для її відображення [156, с.173].

Речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи [135].

Загалом, речовим доказом, відповідно до теорії цивільного процесуального права, є будь-які речі матеріального світу як органічного, так і неорганічного походження, незалежно від їх форми, розміру чи ваги, що здатні своїми зовнішніми ознаками, формою, місцем знаходження чи виглядом сприяти встановленню обставин, що мають значення для вирішення справи. Наприклад, нерухоме майно, транспортні засоби, товари народного господарства тощо [158, с.122].

Ознаками речових доказів як засобів доказування є: це предмети – об'єкти рухомого та нерухомого майна; такі предмети виступають засобом

встановлення обставин (зовнішній вигляд, якість, місце знаходження), що мають значення для розгляду та вирішення цивільної справи [158, с.125].

Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) [135].

Можна виділити такі ознаки електронних доказів: 1. Неможливість безпосереднього сприйняття інформації, що обумовлює необхідність використання технічних та програмних засобів для одержання відомостей; 2. Наявність технічного носія інформації; 3. Можливість легко змінювати носій без втрати змісту; 4. Відсутність поняття «оригіналу» електронних засобів доказування в силу повної ідентичності електронних копій; 5. Наявність специфічних «реквізитів», так званих метаданих – інформації технічного характеру, яка закодована всередині файлів [159, с.129].

Варто також відзначити, що, крім проблеми прийняття судом електронного доказу, на практиці виникає також проблема з безпосередньою демонстрацією цього доказу в ході судового процесу, ознайомлення з його змістом усіх учасників судового процесу [160, с.113].

На думку дисертанта, доказами у справах про визнання правочинів з вадами волі недійсними є: а) будь-які дані, які дають підстави вважати, що між сторонами існують договірні правовідносини; б) докази, які доводять невідповідність внутрішньої волі зовнішньому волевиявленню; в) докази, які дають підстави вважати, що одна із сторін (або обидві сторони) діяла з умислом; г) докази щодо наявності змови представника однієї сторони з другою стороною всупереч інтересам першої сторони; ґ) докази, які

засвідчують важке матеріальне становище учасника чи учасників правочину тощо.

Доказом наявності договірних правовідносин може бути договір, укладений відповідно до форми, встановленій у законодавстві (усний, письмовий тощо), а також попередні домовленості, зафіксовані відео- чи аудіотехнікою. Договірні правовідносини між сторонами можуть також доводитися за допомогою пред'явлення листів, телеграм, повідомлень, вчинених за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку. З цього виходить стаття 207 Цивільного кодексу України. Якщо оскаржується недійсність договору зберігання, то факт його вчинення може посвідчуватися також й показаннями свідків.

До доказів наявності невідповідності зовнішнього волевиявлення внутрішній волі можна віднести, зокрема, показання свідків, яким відома інформація щодо того, що: особа помилялася щодо істотних умов правочину; особа перебувала у стані, який виключає усвідомлення та керування своїми діями; існує факт перекручення або замовчування одним із учасників правочину суттєвих властивостей предмету цього правочину; особи не мають наміру виконувати вчинений ними правочин; до особи застосувався фізичний або психологічний вплив; особа перебуває у важкому матеріальному становищі тощо.

Доказом того, що в особи при вчиненні правочину наявна вада волі, можуть бути також медичні документи, які засвідчують її стан здоров'я, і дають підстави вважати, що особа перебувала в тимчасовому стані, який виключає усвідомлення нею дій в момент вчинення правочину. Проте дослідження цих документів потребують наявності спеціальних знань, а отже, можуть стати доказом лише у випадку підтвердження цього стану судово-медичною експертизою. Висновок експерта також виступає важливим доказом у зазначеній категорії справ. Як видно з Аналізу окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від

06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», суди правильно виходять з того, що належним та допустимим доказом перебування фізичної особи у стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути відповідна судово-психіатрична (посмертна судово-психіатрична) експертиза [130]. Відповідно до Цивільно-процесуального кодексу України висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством [135]. До речі, призначення експертизи досить часто застосовують саме у справах про визнання правочинів недійсними. Наприклад, суд обов'язково призначає експертизу для визначення психічного стану особи (при визнанні недійсним правочину, вчиненого особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними); характер і ступінь ушкодження здоров'я (справи про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом насильства). Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» судам слід мати на увазі, що при розгляді справ вони не мають права приймати рішення без проведення експертизи, якщо за законом призначення останньої є обов'язковим. Непроведення такої експертизи є підставою для повернення справи на додаткове розслідування [161].

Сьогодні досить часто суди ігнорують норми закону щодо обов'язкового призначення експертизи, а іноді надають власні висновки щодо психічного стану особи-учасника правочину. Наприклад, Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України в одній із своїх ухвал зазначає, що апеляційний суд, взявши на себе функції експертів-психіатрів, в ухвалі від 28 травня 2008 року зазначив, що дані медичної документації на позивача, які б вказували про необхідність призначення такої експертизи, відсутні. При цьому не було звернута увага на положення ст. 225 ЦК України

та зазначене вище роз'яснення Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про визнання угод недійсними» [162].

Також часто застосовуються результати судово-психологічної експертизи, яка дозволяє визначити: які індивідуально-психологічні особливості має особа (прізвище, ім'я та по батькові); яка особистісна значимість для особи обставин, за яких була укладена угода; якому емоційному стані була особа під час укладання угоди; чи здатною була особа з урахуванням визначених обставин повною мірою вільно та усвідомлено приймати рішення та реалізовувати його своїми діями; чи здатна була особа, з урахуванням визначених обставин, усвідомлювати – і якою мірою – фактичний зміст власних дій та їх наслідків; чи здатна була особа повною мірою прогнозувати наслідки власних дій; чи здатна була особа повною мірою усвідомлено приймати рішення, адекватне ситуації, та повною мірою усвідомлено реалізовувати його [163].

Важливе значення має посмертна судово-психологічна експертиза. Вона застосовується в тих випадках, коли особа, яка вчинила правочин, померла і виникає сумнів щодо повного усвідомлення нею своїх дій та можливості керувати ними при вчиненні оспорюваного правочину. Предметом посмертної судово-психологічної експертизи є оцінка психологічного стану особи, яка померла, не страждає на психічне захворювання, при вчиненні тієї чи іншої юридично значущої дії та її здатності розуміти значення своїх дій та керувати ними [164]. Проте варто зазначити, що результати експертизи у вигляді висновку експерта не є самостійним доказом, який доводить факт наявності вади волі при вчиненні правочину. Такі експертизи необхідно досліджувати в сукупності з іншими доказами. Щодо цього В.І. Дзюба та Д.В. Бардаченко зазначають, що оскільки конкретний висновок судово-медичної експертизи спирається тільки на показання свідків (коли правочин визнається недійсним після смерті особи, яка його уклала) та безпосередньо на висновок обстеження особи та її свідчення щодо цього факту, то у

висновку експертизи можуть висуватися лише припущення щодо того, чи могла особа усвідомлювати значення своїх дій під час укладання правочину. Тому постає питання щодо того, чи можна спиратися під час визнання правочину недійсним на підставі неусвідомлення особою значення своїх дій лише на висновок судово-медичної експертизи [165, с.54].

Варто зазначити, що сьогодні досить значного поширення набувають дослідження, пов'язані з вузькоспеціалізованою експертизою в сфері визнання правочину недійсним, а саме експертизи вади волі. Сюди входять ті види експертизи, які стосуються визнання недійсними правочинів, вчинених на підставі невідповідності внутрішньої волі зовнішньому волевиявленню. Проте дослідження цієї категорії експертиз в основному є предметом розгляду зарубіжних науковців. На думку І.А. Фурманова та І.Е. Метлицкого, експертиза «вади волі» покликана встановити: чи є волевиявлення випробуваного істинним, тобто чи відповідає те, що він виклав у документі, тому, що він насправді мав намір зробити, мав на увазі і т. д.; в якому емоційному стані перебував учасник правочину в момент його здійснення, і як міг вплинути цей емоційний стан на його пізнавальну діяльність (здатність сприймати і оцінювати інформацію); чи дозволяє рівень розвитку інтелекту випробуваного успішно орієнтуватися в навколишній дійсності [166, с.71].

Н.С. Журавльова вважає, що призначення судової експертизи доцільно, якщо в процесі вирішення спірних правовідносин необхідно встановити: психічний стан учасника процесу, коли виникає сумнів у його здатності самостійно захищати свої права та законні інтереси; психічний стан дієздатного учасника процесу, який оспорує дійсність вчиненого ним правочину; психічний стан дієздатної особи, коли виникає сумнів у її здатності при вступі в правові відносини розуміти значення своїх дій чи керувати ними [167].

При провадженні справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі спільним предметом дослідження є психологічні чинники, що призвели до порушення вольових процесів під час укладення цивільно-правових

правочинів. Це або невідповідність волі суб'єкта його волевиявленню, або неадекватність формування волі при формальній відповідності її волевиявленню. Як у першому, так і в другому випадках дослідженню підлягають рівень інтелектуального розвитку емоційно-вольової сфери потерпілої сторони, а також індивідуально-типологічні особливості, що можуть мати значення при вирішенні цієї справи [168, с.176]. Т.Н. Секераж зазначає, що предметом експертизи вади волі є встановлення здатності суб'єкта цивільно-правових відносин в період здійснення правочину в повній мірі вільно і усвідомлено визначати мету і приймати рішення по її досягненню, що тягне зміну його прав (в тому числі їх виникнення або припинення), а також здатність керувати діями щодо реалізації цього рішення. Підставою для призначення експертизи служать обґрунтовані сумніви щодо можливостей сторони правочину правильно розуміти суттєві елементи правочину при його здійсненні, усвідомлено приймати рішення і керувати своїми діями при його реалізації. Підставами є обставини, пов'язані з: 1) стійкими особистісними особливостями учасника процесу (сторони правочину); 2) віковими психологічними особливостями; 3) психічним станом в період, що відноситься до вчинення правочину; 4) незвичайною поведінкою в період оскарження своїх прав [20, с.12].

На практиці досить важко довести саме умисність дій сторони (сторін) правочину. Належними доказами тут будуть виступати будь-які факти, які дають підстави вважати, що учасник правочину свідомо прагнув до вчинення правочину, який не відповідає внутрішній волі другого учасника правочину або ж внутрішній волі усіх учасників правочину, а також передбачав настання і прагнув до наслідків, які можуть настати за таким правочином. Про наявність умислу в діях особи свідчить наявність певної мети – завдання шкоди, отримання певної вигоди, прикриття одного правочину іншим, приховування майна від звернення стягнення тощо. Наприклад, при вчиненні фіктивного правочину про наявність умислу свідчать докази, які дають підстави вважати, що майно за договором фактично не було передане

(відсутність акту прийому-передачі), а тільки формально; продовження користування річчю, житлом, транспортним засобом тощо. Доказом умисного введення в оману може бути відсутність певних властивостей речі, які передбачені за договором, або наявність невидимих дефектів речі й іншій стороні за договором це відомо, проте вона замовчує цей факт.

Також викликає труднощі доведення наявності змови між представником однієї сторони та другою стороною діяти проти інтересів цієї сторони. У такому випадку доказами можуть стати: показання свідків, яким відомо про факт зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; відомості щодо продажу предмета за заниженою ціною, що підтверджується результатом відповідної експертизи; докази, що засвідчують, що довіритель не надає згоди на вчинення представником від його імені саме такого правочину (це може доводитися, наприклад показаннями свідків); у деяких справах – факт звернення до органів внутрішніх справ щодо вчинення шахрайських дій представником; аудіозапис телефонної розмови між представником та другою стороною щодо завдання шкоди інтересам іншої сторони тощо.

Доказами у справах про визнання правочинів з вадами волі недійсними (зокрема при оспорюванні правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах), є також відомості, які засвідчують майновий стан особи. Враховуючи матеріали судової практики, це може бути довідка про заробітну плату; довідка із органів Державної фіскальної служби України чи органів соціального захисту населення; витяги з державних реєстрів про наявність рухомого чи нерухомого майна, а також земельних ділянок, акт обстеження житлових умов. Доказом важкого матеріального становища може стати також довідка про перебування на обліку осіб, які шукають роботу; документи, які містять інформацію про наявність інвалідності; відомості про втрату годувальника (свідоцтво про смерть); медичні документи, які містять інформацію про важку хворобу особи, яка вчинила правочин, або її близьких тощо; висновки відповідних органів про

санітарний стан житла, тощо. У деяких випадках ознакою важкого матеріального становища суд також вважав наявність на утриманні малолітніх дітей, яка підтверджується довідкою про склад сім'ї та свідоцтвом про народження, а також перебування у відпустці по догляду за дитиною чи у стані вагітності.

Доказом фізичного насильства, зокрема, можуть бути фактичні обставини, які встановлені за кримінальною справою, у тому числі щодо встановлення фактів застосування до потерпілого тілесних ушкоджень різних форм тяжкості, побоїв, катування тощо. Разом із застосуванням фізичних дій, які не носять кримінального характеру, це може бути розцінено як насильство, якщо такі дії фактично змусили особу до укладення такого правочину, якого б вона не уклала без відповідного тиску [113, с.43]. Водночас відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України №9 від 06.11.2009 факт насильства не обов'язково має бути встановлений вироком суду, постановленим у кримінальній справі [70]. Також факт застосування до особи насильства може бути встановлено медичними документами про тілесні ушкодження та висновком судово-медичної або судово-психологічної експертизи.

Г.О. Уразова робить висновок про те, що доказами насильницького впливу на вчинення правочину можуть бути будь-які фактичні дані, які мають значення для вирішення справи. Наприклад, пояснення сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показання свідків, письмові докази, речові докази, зокрема, звуко- і відеозаписи [131, с.191].

Факт застосування насильства може також доводитися показаннями свідків, яким відома інформація з цього приводу. Належним доказом також може виступати аудіо- чи відеозапис з погрозами застосувати насильство чи власне його застосування. Проте, тут необхідно зауважити, що такі докази повинні чітко ідентифікувати особу, щодо якої застосовується насильство, особу, яка застосовує насильство, а також причину вчинення насильницьких дій або погрозу їх застосування.

Отже, доведення факту наявності вади волі в правочині є досить проблематичним і про вчинення правочину з вадами волі можуть свідчити найрізноманітніші види доказів. Визнання недійсним такого правочину може здійснюватися лише на підставі дослідження всіх наявних фактичних даних, наданих сторонами та іншими учасниками судового процесу по такій справі.

3.2. Судова практика розгляду справ щодо визнання недійсними правочинів із вадами волі.

Судова практика хоча й не виступає джерелом права в Україні, проте досить серйозно впливає на розвиток різних правових інститутів. Вона допомагає розкрити їхню правову природу крізь призму практичного використання та застосування норм законодавства судами при вирішенні питань, пов'язаних з тими чи іншими правовими категоріями. Судову практику становлять судові рішення (ухвали, рішення, постанови) судів різних інстанцій (загальні суди, апеляційні суди, касаційний суд), а також постанови та ухвали Верховного Суду України.

Отже, у судовій практиці феномен вади волі висвітлюється через розгляд такої категорії справ, як визнання правочинів недійсними. Судова практика розгляду цієї категорії справ не є до кінця однозначною, оскільки досить важко довести, вчинення особою правочину, який суперечить її внутрішній волі. Переважно суди відмовляють у задоволенні позовів про визнання недійсним правочинів з вадами волі. Відмова в задоволенні позовів щодо визнання недійсними правочинів з вадами волі, на думку автора, обумовлена наступними факторами: незнання норм законодавства особами, які подають відповідний позов (це стосується норм про належність та допустимість доказів, предмет доказування, обов'язок доказування, засоби доказування, перебіг позовної давності тощо); недоведення тих обставин, які становлять предмет доказування по справі; нечіткість позовних вимог; прохання визнати правочин недійсним із підстав, які є взаємовиключними;

ненадання належних та допустимих доказів, які доводять невідповідність внутрішньої волі учасника правочину зовнішньому волевиявленню тощо. Так, у своєму рішенні від 04.07.2017 р. Шевченківський районний суд м. Києва зазначає, що позивачка не вказує, стосовно яких обставин та положень договору її ввели в оману чи вона помилялась. Також позивачка не пояснила в тексті позовної заяви, ким і коли, за яких обставин до неї було застосовано насильство. Також стороною позивача не було надано доказів під впливом, якої тяжкої для позивачки обставини і на вкрай не вигідних умовах вона уклала оспорюваний правочин. Крім того, судом враховано, що правові підстави, які були зазначені стороною позивача на підставі яких сторона просила суд визнати оспорюваний правочин недійсним є взаємовиключними [169].

Відповідно до положень Цивільно-процесуального кодексу України та Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вимоги про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину розглядаються у позовному провадженні в порядку цивільного судочинства [70]. Також у деяких випадках справи про визнання правочинів недійсними можуть розглядатися в порядку господарського судочинства.

Найчастіше правочини визнаються недійсними в сфері нерухомості, що пов'язано з численними прикладами незаконних дій, махінацій з нерухомим майном. У результаті обманних дій громадяни потрапляють в не вигідне для них становище, зазнають значних матеріальних збитків [1, с.64]. Непоодинокі випадки звернення до судів з позовами про визнання договору поруки недійсним з підстав його вчинення під впливом помилки, обману або під впливом тяжкої обставини [170, с.21].

Одним з найпоширеніших договорів, які визнають судом недійсним з підстав наявності вади волі, є договір дарування. Особливості правової

природи цього договору зумовлюють його схожість за деякими ознаками з іншими видами договорів. Відповідно до ст. 717 Цивільного кодексу України за договором дарування одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдаровуваному) безоплатно майно (дарунок) у власність [23]. Варто зазначити, що ці договори визнаються недійсними й у результаті їх укладення під впливом помилки, обману, насильства, й з підстав їх фіктивності та удаваності. О.В. Коротюк зазначає, що у судовій практиці нараховується чимала кількість справ, де визнання договору дарування недійсним ґрунтується саме на підставі помилки з боку відчужувача щодо оплатної природи такої правочину [171, с.92]. Також договори дарування оспоруваються з підстави помилки щодо прав та обов'язків, які виникають за таким договором. Мається на увазі, що особа насправді мала намір укласти договір довічного утримання (догляду), за яким одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно (ст. 744 Цивільного кодексу України). Проте внаслідок помилки ця особа укладає договір дарування, після укладення якого в обдаровуваного не виникає жодного обов'язку щодо утримання дарувальника. Також тут варто враховувати момент переходу права за обома договорами.

Дійсно, у судовій практиці досить часті звернення з позовами щодо визнання договору дарування недійсним як такий, що вчинений під впливом помилки. Причому, саме такі договори дарування найбільш яскраво ілюструють такий вид правочину з вадами волі, як правочин, вчинений під впливом помилки. І на сьогодні питома вага таких справ досить велика. Найчастіше з подібними позовами звертаються особи похилого віку, які страждають певними важкими захворюваннями та потребують постійного стороннього догляду. Наприклад, у справі № 2-702/10 позивачка зазначає, що

до укладення договору відповідач обіцяв, що буде доглядати за позивачкою: допомагати у веденні господарства, надавати іншу допомогу. На перших порах все так і відбувалося. Проте в подальшому відповідач припинив надання будь-якої допомоги, і не надає таку допомогу і на даний час. Позивачка стверджує, що якби знала, що будуть такі наслідки, як на даний час, то ніколи не погодилася б переоформити своє будинковолодіння на користь відповідача. Вона вважала, що її право власності не буде порушене, що до часу смерті за нею буде забезпечений догляд зі сторони відповідача, а тому погодилася укласти договір дарування. Отже, в ході розгляду справи була встановлена та обставина, що формування внутрішньої волі позивачки відбулося під впливом обставин, які спотворили справжню волю особи. При укладенні договору дарування позивачка діяла під впливом помилки [172]. В іншій справі, задовольняючи позовні вимоги суд першої інстанції, з висновком якого погодився й суд апеляційної інстанції, виходив із того, що до укладення договору дарування позивач, який є інвалідом II групи, особою похилого віку, мав на меті отримання від відповідача догляду та необхідної допомоги і не мав наміру дарувати будинок сторонній людині, що свідчить про укладення договору під впливом помилки [173].

Стаються й випадки, коли особи звертаються до суду про визнання правочину недійсним, мотивуючи укладення правочину, який не відповідає її внутрішній волі, наявністю неграмотності та відсутності розуміння правової природи такого правочину. Наприклад, у справі № 718/1850/13-ц, що перебувала у провадженні Кіцманського районного суду Чернівецької області, позивачка звернулася до суду щодо визнання недійсним договору дарування житлового будинку з підстав вчинення такого правочину із застосуванням обману з боку її невістки та внучки, оскільки на думку позивачки, яка є неграмотною, вона підписувала документи для того, щоб прописати відповідачку у будинку, а ніяк не дарування будинку останній [174].

Відповідно до Аналізу застосування судами законодавства, що регулює поруку як вид забезпечення виконання зобов'язання, трапляються випадки неправильного застосування норм ст. 232 ЦК при розгляді справ про визнання недійсним правочину, який вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною [170, с.22]. Аналіз справ зазначеної категорії свідчить про те, що в деяких випадках суди не в достатній мірі розуміють, що для задоволення позовних вимог за ст. 232 ЦК необхідно на підставі певних доказів встановити, що представник за правочином вступив у зловмисну домовленість із другою стороною і діє при цьому у власних інтересах або в інтересах інших осіб, а не в інтересах особи, яку представляє [147].

Як показує дослідження матеріалів судової практики, суди дуже рідко визнають договір дарування недійсним з підстав наявності зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Наприклад, у справі 22-ц/0690/2464/11 Апеляційний суд Житомирської області зазначає, що оскільки наявні в матеріалах справи докази не дають підстав для висновку про зловмисну домовленість між відповідачами, тому відсутні підстави для визнання договору купівлі-продажу будинку недійсним за ст. 232 ЦК України. Доводи позивачки про те, що будинок продано за ціною, яка не відповідає його дійсній вартості, не заслуговують на увагу, оскільки ОСОБА_1 надала своєму представнику всі повноваження щодо визначення його ціни. Крім того, продаж вчинено за 18380 грн., що становить інвентарну вартість будинку. Також, безпідставними є посилання ОСОБА_1 на те, що вона не отримала від представника кошти від продажу будинку, а тому договір є недійсним [175]. Схоже рішення прийняв і Апеляційний суд Одеської області в справі 22ц-3196/2009 [176]. Зауважимо, що існують також справи щодо визнання недійсним договору дарування з цієї підстави, де доводи позивача визнавалися судом обґрунтованими. Наприклад, у рішенні Коростишівського районного суду Житомирської області від 27.10.2011р. зазначено, що виходячи з наданих сторонами доказів, дій позивачів-

відповідачів щодо повернення житла, їх звернення з заявами до Коростишівського РВ УМВС щодо шахрайських дій ОСОБА_4, звернення до суду з позовом про визнання договору купівлі-продажу недійсним свідчать про те, що позивачі намагалися повернути житло, не схвалюють правочину, згоду на відчуження житла не надавали. Будь-яких доказів на підтвердження схвалення позивачами-відповідачами правочину відповідачами не надано. Укладаючи договір купівлі-продажу квартири, ОСОБА_4 фактично діяв з метою порушення прав позивачів. Суд вважає, що зібрані докази у своїй сукупності підтверджують факт зловмисної домовленості представника позивачів-відповідачів ОСОБА_4 з покупцем ОСОБА_3. Відповідно правочин належить визнати недійсним [177].

Судовій практиці відомі й звернення щодо визнання недійсним договору дарування навіть з підстав наявності тяжкої обставини та вкрай не вигідних умов. Як приклад, можна навести такі судові справи: справа № 2604/4586/2012 (Дніпровський районний суд м. Києва) [178], справа № 0818/11993/2012 (Орджонікідзевський районний суд м. Запоріжжя) [179], справа № 0541/6515/2012 (Приморський районний суд м. Маріуполя Донецької області) [180] тощо. У справі № 6-2цс14 касаційний суд погодився з висновками судів першої та апеляційної інстанції, що хвороба дружини позивача (цукровий діабет, серцево-судинні захворювання, інсульт) та крайня нужденність примусили позивача укласти договір дарування належної йому частини квартири на вкрай не вигідних умовах. Висновок суду касаційної інстанції про те, що договір дарування не може бути визнано недійсним на підставі статті 233 ЦК України є необґрунтованим і не узгоджується з нормами чинного цивільного законодавства України [181]. За результатами перегляду справа була направлена судом на новий розгляд. Варто також зазначити, що, з приводу визнання недійсним договору дарування з підстав, передбачених ст. 233 Цивільного кодексу України, у справі №755/20883/15-ц поряд з постановою Верховного Суду від 06.06.2018 р. була висловлена окрема думка судді Касаційного цивільного суду у складі

Верховного Суду України Крата В.І., який вважає, що з урахуванням безоплатності договору дарування і відсутності зі сторони обдаровуваного зустрічного надання для дарувальника, то умови договору дарування фактично немає з чим порівнювати. Тому договір дарування не може визнаватися недійсним на підставі статті 233 ЦК України. У зв'язку із наведеним колегії суддів слід було відступити від висновку, висловленого у постановках Верховного Суду України (від 19 березня 2014 року в справі № 6-2цс14, від 03 червня 2015 року в справі № 6-232цс14, від 06 квітня 2016 року в справі № 6-551цс16, від 21 грудня 2016 року в справі № 6-2766цс16) та зробити висновок, що на підставі статті 233 ЦК України не можуть бути визнані недійсними договори дарування [182]. На думку дисертанта, у таких ситуаціях необхідно враховувати мотив, яким керувалася особа, вчиняючи такий дефектний правочин. Мається на увазі саме моральний аспект: при укладенні договору дарування дарувальник, маючи поганий стан здоров'я, потребує постійного догляду, покладаючись на тісні родинні стосунки, вважає, що обдарований родич буде надавати необхідну допомогу через почуття морального обов'язку та наявність між ними близьких родинних зв'язків. У таких справах недоцільно застосовувати ст. 229 Цивільного кодексу України, оскільки особа, яка укладає договір дарування, не помиляється щодо жодної обставини, яка має істотне значення, також тут не враховується мотив вчинення. Виходячи з цього, договір дарування може визнатися судом недійсним як такий, що вчинений під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах.

Щодо визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах, варто зазначити, що згідно із Узагальненням практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24.11.2008 р., як правило, з такими позовами звертаються особи похилого віку, які уклали ці договори з метою отримання підтримки від обдарованих. Тому при розгляді справ цієї категорії і для визнання недійсними договорів дарування з цих підстав судам слід

враховувати такі обставини [147]. Наприклад, у рішенні Апеляційного суду Одеської області зазначено, що доводи позивача підтверджуються доказами, дослідженими судом. Зокрема, медичною документацією, з якої вбачається, що ОСОБА_1 на час укладення угоди страждав цілим рядом тяжких захворювань, в лютому 2004р. став інвалідом 2 групи, а з грудня 2005 р. - інвалідом 1 групи. Стан здоров'я погіршився після смерті дружини ОСОБА_3, яка померла в вересні 2002р. За збігом тяжких життєвих обставин він вимушений був на вкрай не вигідних для нього умовах погодитись на передачу 4-хкімнатної квартири загальною площею 61,6 кв. м відповідачці за матеріальне забезпечення в сумі 250 грн. щомісячно. Судова колегія вважає, що позивач довів свої позовні вимоги щодо визнання договору довічного утримання від 22.07.04р. недійсним [183].

Інколи зустрічаються випадки, коли в діях «іншої сторони — ОСОБА_2» відсутні наміри ввести в оману або змусити ОСОБА_1 укласти договір під впливом помилки, оскільки ОСОБА_1 помилилася в результаті її власного недбальства [184]. В одному з рішень Ялтинський міський суд АРК зазначає, що посилення позивача на поганий стан здоров'я в момент укладення договору не може бути взяте судом до уваги, оскільки у суду не має підстав ставити під сумнів пояснення третьої особи приватного нотаріуса ОСОБА_4 про обставини укладення договору дарування квартири. При цьому суд приймає до уваги той факт, що за вимогою нотаріуса ОСОБА_1 на копії договору, яка залишилася у нотаріуса, написав власноручно, що йому були роз'яснені правові наслідки укладення цього договору, його відміну від договору купівлі-продажу, а також від договору довічного утримання і заповіту [185].

Варто також звернути увагу на судову практику розгляду справ про визнання правочинів недійсними з підстав, передбачених ст.225 Цивільного кодексу України. Як було зазначено вище, у таких справах обов'язковим є призначення експертизи. Згідно із Аналізом окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних

роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», з наданих судами першої інстанції матеріалів узагальнень вбачається, що більшість справ про визнання недійсними правочинів у порядку ст. 225 ЦК стосувалися визнання недійсними заповітів [130]. Відповідно до Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними від 24.11.2008 р., при розгляді справ за позовами про визнання недійсними правочинів, зокрема заповітів, на підставі ст. 225 ЦК мають місце випадки, коли суди розглядають справи без призначення у справі посмертної судово-психіатричної експертизи, а лише на підставі інших доказів показань свідків, медичних довідок про наявність певних захворювань – роблять висновок про наявність чи відсутність підстав для задоволення позову. Оскільки у ч. 1 ст. 225 ЦК вживається термін «момент» вчинення правочину, то в разі призначення психіатричної експертизи слід ставити перед експертом запитання стосовно конкретно визначеного відрізка часу, оскільки протягом дня психічний стан особи може змінюватись [147]. Проте, як видно із Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. №7 «Про судову практику у справах про спадкування», для встановлення психічного стану заповідача в момент складання заповіту, який давав би підставу припустити, що особа не розуміла значення своїх дій і (або) не могла керувати ними на момент складання заповіту, суд призначає посмертну судово-психіатричну експертизу [186]. Отже, це роз'яснення виступає свого роду спеціальним і відноситься саме до категорії справ щодо визнання недійсними заповітів з підстав, передбачених ст.225 Цивільного кодексу України, а тому повинно враховуватися судом при розгляді зазначених справ. З цього виходить і Вищий спеціалізований суд України в своєму аналізі Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 зазначаючи, що суди першої інстанції здебільшого враховують вищенаведені

роз'яснення й Постанову Пленуму Верховного Суду України № 7 та ухвалюють законні й обґрунтовані рішення [130].

Варто зазначити, що навіть, призначаючи судово-медичну експертизу, факт неусвідомлення особою значення своїх дій та (або) неспроможність керувати ними саме у момент правочину досить важко підтвердити. Наприклад, у рішенні Апеляційного суду м. Києва по справі № 22ц/796/5262/2014 зазначено, що з Акту експертизи вбачається, що на момент укладення оспорюваних Договорів ОСОБА_1 виявляв ознаки шизофренії параноїдної з апатико-дисоціативним дефектом, яка ускладнена зловживанням алкогольними напоями, що істотно впливало на його здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, у зв'язку з чим ОСОБА_1 у зазначений період не мав необхідного обсягу здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Однак, в цьому Aktі не вказано, що на момент укладення оспорюваних Договорів ОСОБА_1 не усвідомлював значення своїх дій у повному обсязі, не міг ними керувати. Крім цього, матеріалами справи встановлено, що в період з 2003 року по 2008 рік ОСОБА_1 за медичною допомогою до лікарів-психіатрів не звертався, будь-яка документація з цього приводу відсутня, що свідчить про те, що його стан здоров'я на момент укладення оспорюваних Договорів не був проблемним [187]. В іншій справі суд дійшов висновку, що, крім результатів посмертної судово-психіатричної експертизи, факт неусвідомлення ОСОБА_6 значення своїх дій та неможливості керувати ними в момент вчинення заповіту підтверджується цілим рядом інших досліджених судом доказів. З наданих в судовому засіданні показань свідків ОСОБА_8, ОСОБА_9, ОСОБА_10, ОСОБА_11, ОСОБА_12 вбачається, що протягом кількох десятиліть у ОСОБА_6 проявлялися неадекватна поведінка, побутова беспорядність, неохайність, некомунікабельність, слухові та зорові галюцинації, різноманітні нав'язливі ідеї, нездатність правильно розуміти реальну явища реальної дійсності, протягом останнього року життя як

загальний стан здоров'я, так і психічний стан здоров'я ОСОБА_6 значно погіршився [188].

У контексті розгляду судової практики про визнання недійсними правочинів з вадами волі необхідно звернути увагу також і на удавані правочини. О. Розгон зазначає, що серед категорій правочинів найчастіше удаваними є договори дарування, якими приховуються договори купівлі-продажу, договори довічного утримання [184]. Такого ж висновку ж висновку у своєму дослідженні дійшла й І.В. Давидова [153, с. 119]. Ця теза також підтверджується й судовою практикою. Відповідно до Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про визнання правочину недійсним робилося це здебільшого для перешкодження у здійсненні іншим співвласником права переважної купівлі, а також для приховання справжніх доходів, отриманих від забороненої діяльності [147]. Колегія суддів Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України в ухвалі від 09.09.2010 р. зазначає, що ухвалюючи рішення про визнання угоди від 18 червня 2004 року удаваною та визнаючи, що між відповідачами було укладено не договір дарування, а договір купівлі-продажу, суд першої інстанції, посилаючись на норми ст. ст. 717, 235 ЦК України, обґрунтовано виходив із того, що цей договір був оплатним і його оплатність визнана сторонами угоди, оскільки ОСОБА_6 та ОСОБА_8 було сплачено заборгованість із плати за комунальні послуги. Скасовуючи законне й обґрунтоване рішення суду першої інстанції, апеляційний суд висновків міського суду не спростував і дійшов помилкового висновку про відсутність платежів за договором від 18 червня 2004 року, при цьому залишив поза оцінкою докази, пояснення сторін про проведення платежів у зв'язку з набуттям права власності на будинок [189].

В ухвалі за справою № 6-1693св08 суд встановив, що 27 липня 2004 року між ОСОБА_2 та ОСОБА_1 було укладено договір дарування, відповідно до умов якого ОСОБА_2 подарувала, а ОСОБА_1 прийняла в дар квартиру АДРЕСА_1; разом з тим у червні 2003 року ОСОБА_2 одержала 2000 доларів США за продаж квартири й підтвердила зазначений факт нотаріально

посвідченою заявою. Задовольняючи позов, суд першої інстанції виходив із того, що договір дарування є недійсним, оскільки ОСОБА_2 фактично продала квартиру, а не передала її безоплатно у власність ОСОБА_1, укладенням оспорюваного договору порушено право ОСОБА_1 на вирішення питання про визнання за ним права власності на частину квартири [190].

На практиці також досить поширені випадки, коли договір доручення, або видача генеральної довіреності насправді приховує договір купівлі-продажу. Так, у справі № 22-ц/791/215/2015 у грудні 2013 року позивачі ОСОБА_6 і ОСОБА_7 звернулися до суду з зазначеним позовом, посиляючись на те, що 26 вересня 2013 року ОСОБА_8 надала їм довіреність, посвідчену приватним нотаріусом Київського міського нотаріального округу ОСОБА_10 на продаж належного їй нерухомого майна – спального корпусу і тарного складу, що розташовані по АДРЕСА_1. Насправді між ними і ОСОБА_8 був укладений договір купівлі-продажу частини майнового комплексу, цей правочин вони приховали щоби уникнути додаткових витрат. Те, що фактично між ними укладено договір купівлі-продажу підтверджується виконанням умов цього договору, а саме: вони заплатили за нерухоме майно 20 тисяч доларів відповідачці, про що свідчить її розписка, а ОСОБА_8 передала їм спірне майно. Вважають, що довіреність від 26 вересня 2013 року є удаваним правочином [191].

У справі № 235/6819/16-ц Красноармійський міськрайонний суд Донецької області висловлює таке: «Підтвердженням того, що був укладений удаваний правочин, а саме договір купівлі-продажу транспортного засобу, свідчить те, що позивачем була написана розписка, в якій зазначено, що він отримав кошти від Відповідача у розмірі 20000,00 грн. за продаж автомобіля та ніяких претензій стосовно укладеної угоди до нього я не маю, а також мною були передані ОСОБА_2 свідоцтво про реєстрацію транспортного засобу та ключі від автомобіля. Крім того, як впливає з вищенаведеного та зі змісту самої довіреності, Відповідачу були передані Позивачем

повноваження власника, в тому числі ті, що пов'язані з розпорядженням автомобіля, виїздом за кордон, зняття його з обліку в органах державної автомобільної інспекції, що свідчить не про передання права користування чи керування автомобілем, а про його реальне відчуження, шляхом видання відповідної довіреності з метою приховання іншого правочину – купівлі-продажу автомобіля» [192]. Схожого висновку дійшов й Корсунь-Шевченківський районний суд Черкаської області у справі № 699/712/17 [193]. У більшості таких справ відповідачі добровільно визнають позовні вимоги і, як наслідок, суди задовольняють такі позови. У цих справах суди вважали розписку про передачу коштів належним та допустимим доказом, який підтверджує удаваність оспорюваних правочинів.

Щодо фіктивних правочинів, то зазвичай суди враховують наявність у сторін дій, які спрямовані на виконання договору хоча б однією стороною. Оскільки хоча б певні кроки до реалізації правочину виключають його фіктивність. Так, Жовтневий районний суд м. Харкова у своєму рішенні від 11.01.2017 року дійшов такого висновку: «Доводи позивача про те, що укладення договору дарування квартири вчинено без наміру створення правових наслідків, також не заслуговують на увагу, оскільки сторони, уклавши спірний договір, вчинили реальний правочин, відповідно до якого ОСОБА_3 подарувала, а обдарована ОСОБА_2 прийняла в дар квартиру, що підтверджується договором, згідно якого право власності на відчужувану квартиру у обдарованого виникає з моменту його прийняття. Прийняттям дарунка вважається одержання обдарованим примірника договору дарування після його нотаріального посвідчення. Як вбачається з матеріалів справи, обдарована дар прийняла, проживає в спірній квартирі. Отже, оспорюваний договір, безпосередньо після його підписання, повністю виконаний сторонами договору, що свідчить про реальне настання наслідків, що обумовлені ним» [194].

Також у судовій практиці часто зустрічаються справи про визнання правочину фіктивним з метою приховати майно від звернення на нього

стягнення. Наприклад, у справі № 753/20381/15-ц позивач свої позовні вимоги мотивує тим, що 20.02.2012 року між ОСОБА_2 та ОСОБА_3 укладено договір дарування частки квартири, однак, обидві сторони цього договору дарування не мали наміру створення таких юридичних наслідків, оскільки таке переоформлення власності було викликано наявністю в суді цивільного позову до ОСОБА_2 і його побоюванням звернення стягнення на квартиру. Фактично після підписання та нотаріального посвідчення оспорюваного договору дарування, будь-яких змін у юридичних та практичних відносинах сторін щодо предмету договору не відбулося. Квартира чи її частина фактично не була передана дарувальником обдарованому у користування та обдарований цього не вимагав. Проте, суд дійшов висновку, що наявність на розгляді в суді справи за позовом ОСОБА_8 до ОСОБА_2 про стягнення боргу за договором позики, саме по собі не впливає на визначення фіктивності договору з ОСОБА_3 і не може бути перешкодою для реалізації власником правомочностей щодо своєї власності. За таких обставин суд вважає, що обставини, на які посилається позивач, не свідчать про те, що договір дарування був фіктивним та укладався без наміру створити правові наслідки [195].

Зважаючи на аналіз судової практики, сьогодні дуже мало судових рішень, якими було визнано правочин, вчинений під впливом обману, недійсним. Підтвердженням цього може стати ряд справ, які перебували у провадженні загальних судів. Наприклад, у позові по справі № 2-274/11 позивач зазначила, що вона уклала договір дарування внаслідок обману. Відповідач ввела її в оману, так як вважала, що її онука буде її доглядати до смерті та піклуватися про неї. Договір укладався з ініціативи відповідача, яка замість договору довічного утримання навмисно уклала договір дарування. Кіровоградський районний суд Кіровоградської області у своєму рішенні зазначив, що жодних достовірних доказів про те, що відповідач при укладанні договору дарування ввела в оману позивача судом не добуто, а тому в задоволенні позову про визнання договору дарування недійсним та

скасування державної реєстрації слід відмовити [196].

Поряд із цим варто зауважити, що є і позитивна судова практика при встановленні факту обману. Найчастіше правочини, вчинені під впливом обману, визнаються судом недійсними в силу таких обставин, як поважний вік потерпілої особи, незадовільний стан здоров'я, який заважав з'ясувати суть вчинюваного правочину (цей випадок необхідно відмежовувати від правочину, вчиненого дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, оскільки особа усвідомлює, що вчиняє правочин, але особу обманюють щодо його правової природи), наявність майнової вигоди для тієї сторони, яка обманює іншу сторону, наявність факту укладення одного правочину замість іншого тощо.

Часто обманні дії відповідача виражаються у замовчуванні факту вчинення правочину: особа вважає, що вона уклала інший правочин, аніж було вчинено насправді. Так, рішенням Калінінського районного суду міста Донецька було визнано факт обману щодо потерпілої особи. Про несумлінний і обманний намір сина позивачки та відповідачки свідчить той факт, що вони приховували факт дарування спірного будинку на ім'я сина в 2006 році, про що казала в судовому засіданні сама відповідач, а в подальшому дарування цього будинку на ім'я відповідачки в 2009 році. Тільки, коли після поховання свого сина позивач поставила питання про повернення їй спірного будинку, виявилася правда [197]. В іншій справі Красноармійський міськрайонний суд Донецької області дійшов висновку, що несумлінний і обманний намір позивачки з боку відповідачки свідчать як пояснення свідків стосовно того, що вони не знали тривалий час про укладення договору. Так і свідчення самої позивачки про намір укладання договору довічного утримання, що також підтвердив свідок в судовому засіданні [198].

Також варто зазначити, що у справах про визнання договору поруки недійсним на підставі ст. 230 ЦК позивачі зазвичай заявляють, що

боржником та (або) працівниками банківських установ під час укладення кредитного договору замовчувались або неправдиво повідомлялись відомості, які, на думку позивачів, мали істотний вплив на їх волевиявлення при укладенні договорів поруки [170, с.21]. Однак здебільшого позивачі не можуть довести обґрунтованості своїх позовних вимог і, як наслідок, у задоволенні таких позовних вимог суди відмовляють.

Не менш цікавою видається судова практика щодо визнання правочину недійсним з підстав наявності такої вади волі як застосування насильства або погроза його застосування. Варто зазначити, що позови за такими справами задовольняються судами досить рідко. Основна причина такого явища – недоведення особою, яка звертається до суду, факту наявності насильства. Так, наприклад, у справі № 2118/2-1122/2011 суд приходиться до висновку, що позивач не довів суду факту завдання психічного чи фізичного насильства, чи погрози насильства, як передбачено вимогами статті 231 ЦК України. Позивач і його представник не надали суду доказів, що для укладення правочину до позивача застосовували побиття, катування, погрози і що таке насильство вчинило тиск на особистість ОСОБА_1, що він боявся настання негативних наслідків, тому уклав проти своєї волі дані правочини [199]. Схоже мотивування прийнятого рішення можна побачити також у справі, яка розглядалася Докучаєвським міським судом Донецької області [200].

Також варто зазначити, що існує багато судових справ, у яких при визнанні недійсним правочину, вчиненого під впливом насильства, важливу роль як засіб доказування грають показання свідків, які містять відомості про застосування насильства чи погрози його застосування з метою вчинити правочин. Наприклад, у рішенні Вінницького міського суду Вінницької області від 27.03.2019 р. зазначено таке: «На підтвердження своїх доводів щодо вчинення оспорюваного договору під впливом психологічного насильства, ОСОБА_1 посилається на покази свідків ОСОБА_7 та ОСОБА_8. Так, допитаний в якості свідка ОСОБА_7 показав суду, що відповідач є психічно хворою та постійно погрожувала позивачу, що облиє кислотою

позивача та усю сім'ю свідка, якщо позивач не подарує їй квартиру. Свідок ОСОБА_8 показав суду, що був свідком неодноразових розповідей позивача про те, що відповідач погрожує фізичною розправою з позивачем та її рідними якщо позивач не подарує їй квартиру [201]. За результатами розгляду цієї справи позов був задоволений.

В іншій справі суд визнав правочин недійсним як такий, що вчинений під впливом насильства на підставі дослідження таких доказів у справі: постанова про порушення кримінальної справи, згідно з якою підтверджується порушення кримінальної справи по факту вчинення злочину відносно позивача; копія договору купівлі-продажу, згідно якого підтверджується предмет договору укладеного між сторонами по справі; довідка по кримінальній справі, згідно якої підтверджується встановлення факту впливу насильства для укладання договору позивачем. Відповідно до вивчених судом матеріалів справи, з'ясованих обставин справи, які досліджені доказами, суд дійшов до висновку про задоволення ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про визнання договору купівлі-продажу недійсним, в зв'язку з тим, що договір купівлі-продажу від 11 серпня 2010 року між ОСОБА_1 та ОСОБА_2 був укладений під впливом насильства, про що позивачем надані відповідні належні докази, відповідачем заперечень проти позову та доказів на обґрунтування заперечень суду не надано. Є підстави для задоволення позову [202]. Таким чином, суди при розгляді зазначеної категорії справ також враховують факт звернення до органів внутрішніх справ, а також наявність відкритого кримінального провадження.

При аналізі судової практики розгляду справ про визнання недійсними правочинів з вадами волі не можна оминути й справи, де дійсність правочину оспорує такий суб'єкт права як юридична особа. Необхідно відмітити, що подібних справ зараз дуже багато. Такі справи в основному розглядаються господарськими судами, проте поряд з господарським законодавством ними застосовується й цивільне законодавство про недійсність правочинів. Варто зазначити, що позови юридичних осіб про визнання недійсними правочинів з

вадами волі переважно не задовольняються. Основною причиною відмови є не сумнів щодо вчинення правочину з вадою волі саме юридичною особою, а недоведеність юридичною особою у суді тих обставин, які належать до предмету доказування. Виходячи з вищенаведеного, можна зробити висновок, що при визнанні такого правочину недійсним суди припускають можливість його оспорювання із зазначеної підстави й юридичною особою.

При визнанні недійсним правочину, вчиненого юридичною особою, з підстави наявності вади волі суди розглядають дії представника або іншої особи, уповноваженої підписувати правочини, як дії юридичної особи, оскільки вона не може діяти самостійно через її особливості як суб'єкта права. Тобто позивач повинен довести, що наявність помилки у представника юридичної особи чи її керівника, застосування до нього обману, насильства (погрози насильством), зловмисної домовленості чи інших вад волі спричинили до вчинення правочину, який не відповідає волі уповноваженого органу, який втілює волю юридичної особи. Тобто повинен існувати причинно-наслідковий зв'язок між впливом вади волі на особу, яка має право від імені юридичної особи підписувати правочини, та вчиненням дефектного правочину.

Цікавим видається судова практика застосування положення статті 233 Цивільного кодексу України до правочинів, вчиненими юридичною особою. У п. 3.10 Постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2011 року №11 «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» зазначено, що ознаками правочину, що підпадає під дію статті 233 ЦК України, є вчинення особою правочину на вкрай не вигідних для себе умовах (зокрема, реалізації за низьку оплату майна, що має значну цінність), під впливом тяжкої для неї обставини (наприклад, під загрозою банкрутства) і добровільно, тобто за відсутності насильства, обману чи помилки, можливо, навіть із ініціативи самого позивача [203]. Загроза банкрутства визнається тяжкою обставиною й відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009

року №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Зважаючи на це, особливість полягає в тому, що однією з тяжких обставин, яка є підставою для визнання правочину юридичної особи недійсним є загроза банкрутства. Проте, у даному аспекті йдеться не просто про важке фінансове становище суб'єкта господарювання, а загрозу ліквідації внаслідок визнання його банкрутом. Так, у справі №5005/1178/2011 Дніпропетровський апеляційний господарський суд дійшов висновку, що сам по собі важкий фінансовий стан суб'єкта господарювання, який здійснює підприємницьку діяльність на власний ризик, не може ототожнюватися з тяжкою обставиною, передбаченою ст. 233 ЦК України. Відсутність тяжких обставин, які вимусили позивача укласти спірну Угоду, підтверджується і самим фактом пред'явлення позивачем даного позову лише у 2011р. [204]. Також при розгляді подібних справ суди враховують обставини, що вказують на платоспроможність юридичної особи, особливості договору, а також порушення питання про банкрутство. Наприклад, у своєму рішенні від 13.10.2016 року Господарський суд міста Києва зазначає, що з матеріалів справи випливає, що за весь час дії спірного договору питання про банкрутство ТОВ «Монтаж-Енергобуд» не порушувалось ні самим підприємством, ні його кредиторами. Отже, суд приходить до висновку, що станом на 21.10.2013 р. позивач був в змозі виконати свої зовнішні зобов'язання за рахунок усіх своїх активів, тобто він був платоспроможним. Оцінюючи умови договору про їх крайню не вигідність для позивача, суд приймає до уваги той факт, що оскаржуваний кредитний договір якимось особливо не відрізняється з типовими умовами такого роду договорів. При цьому позивач не був обмежений у праві вибору контрагента для укладення такого кредитного договору [205]. У таких справах суди також беруть до уваги наявність у засобах масової інформації повідомлення про провадження у справі про банкрутство юридичної особи, яка вчинила правочин під впливом тяжкої обставини, а також відомості Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та

громадських формувань про перебування суб'єкта господарювання у стані банкрутства.

Також варто зазначити, що серед недійсних правочинів, вчинених юридичною особою, великий об'єм займають фіктивні та удавані правочини. Наприклад, у справі №923/851/17 за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю Фірма «Енергія» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Херсонський бізнес-центр ветеранів МВС України» та Публічного акціонерного товариства «Комерційний банк «Надра» у своєму рішенні суд дійшов такого висновку: «Оскільки договір купівлі-продажу передбачає перехід права власності від однієї сторони договору (продавця) до іншої сторони (покупця), а за договором іпотеки (застави) нерухоме майно, яке виступає предметом іпотеки, залишається у володінні і користуванні іпотекодавця, то спірний договір не відповідає дійсному волевиявленню його сторін, тобто договір купівлі-продажу був укладений з порушенням ч. 3 ст. 203 ЦК України, відповідно до якої волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Оскільки з досліджених в судовому засіданні доказів вбачається, що договір купівлі-продажу був укладений для приховування відносин застави (іпотеки), яка забезпечувала виконання зобов'язань за договором позики, то такий договір є удаваним правочином» [206].

Свої особливості має розгляд справ про визнання недійсним правочину, вчиненого юридичною особою під впливом насильства. Застосування насильства до керівника чи представника юридичної особи може бути підставою для визнання недійсним правочину, вчиненого юридичною особою [131, с.193]. У справі за позовом Товариства з обмеженою відповідальністю «Телец» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Хліб Інвестбуд» судовою експертизою було доведено, що здатність директора позивача вільно виявляти свої справжні бажання і наміри при вчиненні правочину була обмежена внаслідок наявності ознак лонгованого (подовженого у часі, тривалого) психологічного тиску. Оцінивши всі наявні в

матеріалах справи докази в сукупності, суд дійшов висновку, що позивач належними засобами доказування довів, що оспорюваний правочин було укладено позивачем проти його справжньої волі, внаслідок застосування психічного тиску з боку іншої сторони та з боку інших осіб. За таких обставин, позовні вимоги про визнання недійсним договору про передання виключних майнових прав інтелектуальної власності, укладеного 13 вересня 2011 року між Товариством з обмеженою відповідальністю «Телец» та Товариством з обмеженою відповідальністю «Хліб Інвестбуд», є обґрунтованими та підлягають задоволенню [207].

Також часто юридичними особами оспорюються правочини, вчинені під впливом обману та помилки. Знову ж таки, судами враховуються особливості юридичної особи і дії її керівного органу, керівника чи представника розцінюються як дії юридичної особи. Наприклад, у справі за позовом Приватного акціонерного товариства «А/Т тютюнова компанія «В.А.Т. Прилуки» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Відорф» судом встановлено, що обман позивача відповідачем полягає у тому, що відповідач не веде підприємницьку діяльність, у нього відсутній персонал, необхідні трудові ресурси, виробниче обладнання, транспортні засоби, торгівельне обладнання та інші основні фонди, та ці факти були замовченні керівником відповідача в момент укладення спірного договору. Тобто, без наявності усіх вище перелічених засобів ведення господарської діяльності та виконання умов оспорюваного правочину відповідачем є неможливим. Суд бере до уваги пояснення позивача, що з акту перевірки позивач дізнався, що у момент підписання оспорюваного договору директором ТОВ «Відорф» було замовчано той факт, що на підприємстві відсутні необхідні умови для ведення господарської діяльності, відсутні основні фонди, персонал, виробничі активи, складські приміщення, транспортні засоби, за допомогою яких може бути належним чином виконано спірний договір. Згадані вище обставини однозначно б перешкодили укладенню спірного договору, якби позивач дізнався про їх існування [208].

Отже, справи про визнання недійсними правочинів, вчинених юридичною особою, з підстави наявності вади волі займають значний обсяг серед справ про визнання правочинів недійсними поряд з аналогічними справами, де сторонами правочину є фізичні особи.

Висновки до Розділу 3.

1. Належним позивачем у справах про визнання правочинів з вадами волі недійсними є такі категорії осіб: а) одна із сторін правочину, яка вважає, що при вчиненні правочину вона діяла під впливом певної вади волі; б) інша заінтересована особа.

2. Заінтересована особа – це особа, чії права та інтереси порушені внаслідок вчинення недійсного правочину, і вона має право на звернення до суду за відновленням свого порушеного права та інтересу майнового чи немайнового характеру.

3. Ч.1 ст.225 Цивільного кодексу України слід викласти такій редакції: «Правочин, який дієдатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи (а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чії цивільні права або інтереси порушені) або іншої заінтересованої особи, чії права та (або) інтереси порушені цим правочином». Також ч. 1 ст. 233 Цивільного кодексу України за аналогією варто сформулювати так: «Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину, за позовом особи, яка діяла під впливом тяжкої обставини, або іншої особи, права та інтереси якої порушені правочином».

4. Предметом доказування при визнанні недійсними правочинів з вадами волі є такі обставини:

- наявність договірних відносин між сторонами;

- чи відповідає правочин внутрішній волі усіх осіб-сторін правочину;
- наявність вади волі при вчиненні особою правочину;
- наявність або відсутність умислу в діях будь-якої зі сторін правочину;
- наявність порушених прав та інтересів, матеріальної та (або) моральної шкоди внаслідок вчинення правочину;
- причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину особою, яка була під впливом певної вади волі, та негативними наслідками, настання яких вона не бажала.

5. Доказами у справах про визнання правочину з вадами волі недійсним є:

а) будь-які дані, які дають підстави вважати, що між сторонами існують договірні правовідносини; б) докази, які доводять, що при вчиненні правочину особа була під впливом певної вади волі; в) докази, які дають підстави вважати, що одна із сторін (або обидві сторони) діяли з умислом; г) докази щодо наявності змови представника однієї сторони з другою стороною всупереч інтересам першої сторони; г) докази, які засвідчують важке матеріальне становище учасника чи учасників правочину тощо.

6. Здебільшого суди відмовляють у задоволенні позовів про визнання недійсним правочинів з вадами волі. Це обумовлено такими факторами: незнання норм законодавства особами, які подають відповідний позов (це стосується норм про належність та допустимість доказів, предмет доказування, обов'язок доказування, засоби доказування, перебіг позовної давності тощо); недоведення тих обставин, які становлять предмет доказування у справі; нечіткість позовних вимог; прохання визнати правочин недійсним із підстав, які є взаємовиключними; ненадання належних та допустимих доказів, які доводять невідповідність внутрішньої волі учасника правочину зовнішньому волевиявленню тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове вирішення важливого наукового завдання, що полягає у вирішенні актуальних теоретичних та практичних проблем, які виникають при вчиненні правочинів з вадами волі. Автор досягнула поставленої мети та сформулювала ряд висновків, пропозицій і рекомендацій, які зводяться до такого.

1. Здійснено огляд наукової літератури, яка стосується важливих теоретичних та практичних проблем правочинів з вадами волі, та зроблено висновок, що умовно літературу, пов'язану з дослідженням правочинів з вадами волі, можна поділити на такі групи: а) загальні джерела, які містять загальні аспекти правочинів з вадами волі в контексті правочинів взагалі або в контексті недійсних правочинів; б) спеціальні наукові джерела, які ілюструють наукові дослідження власне у сфері правочинів з вадами волі; в) джерела, які є результатом дослідження окремих аспектів таких правочинів.

2. Вада волі – це деформація волі учасника або учасників правочину внаслідок певних обставин, які заважають особі правильно сформулювати свою внутрішню волю, тобто власні наміри, цілі, бажання, при вчиненні нею правочину. Такі обставини є наслідком світосприйняття, знань та розуміння в особі тих аспектів, що стосуються певного виду правочину (внутрішній фактор), або навмисних діянь іншої сторони (сторін) правочину чи третіх осіб (зовнішній фактор).

Автор наводить певні ознаки правочинів з вадами волі: а) це певна дія, спрямована на виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків; б) такий правочин вчинений особою, яка є дієздатною та має право й намір вчинити цей правочин; в) вони відповідають вимогам форми, встановленим для певного виду правочину; г) цей вид правочинів відноситься до недійсних

правочинів; г) правочини з вадами волі є оспорюваними, тобто вони вважаються дійсними до того моменту, поки рішенням суду не буде визнано протилежне; д) внутрішня воля не відповідає зовнішньому волевиявленню; е) на волю учасника або учасників правочину здійснюється вплив певних факторів, які тягнуть за собою вчинення правочинів з вадами волі; є) воля на вчинення правочину має певну ваду у вигляді помилки, обману, погрози, насильства, тяжкої обставини чи зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною.

3. Автор виділяє такі критерії для класифікації правочинів з вадами волі: а) наявність впливу зовнішніх або внутрішніх факторів на особу при вчиненні правочину; б) наявність умислу в діях учасника (учасників) правочину або третіх осіб.

4. Зловживання свободою договору – це спрямована на реалізацію права на свободу договору неправомірна умисна поведінка особи, яка виходить за межі, визначені законом та моральними засадами суспільства, при цьому переслідує певну мету. Ознаками зловживання свободою договору є: наявність у особи свободи договору у вигляді суб'єктивного права та елементу правоздатності; вчинення певних дій чи бездіяльності, спрямованих на реалізацію наданої їй свободи договору; такі дії чи бездіяльність не відповідають вимогам закону чи моральним засадам суспільства, тобто є неправомірними; вихід за межі, дозволені законом, при вчиненні договору; порушення меж, визначених для свободи договору носить умисний характер; зловживання свободою договору спрямоване на досягнення певної мети.

Можна виділити два види зловживання свободою договору при вчиненні правочинів з вадами волі: а) унілатеральне зловживання свободою договору (правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; правочини, вчинені під впливом погрози чи насильства; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини та на вкрай не вигідних умовах);

б) мультилатеральне зловживання свободою договору (фіктивні правочини, удавані правочини).

5. У дисертації з метою удосконалення правового регулювання правочинів з вадами волі запропоновано такі зміни до цивільного законодавства:

- ввести у структуру Цивільного кодексу України за аналогією з Польським цивільним кодексом та Французьким цивільним кодексом підрозділ під назвою «Вади волі» і включити до нього всі правочини, які є недійсними за такою ознакою, з метою більш чіткого правового регулювання, уникнення неточностей у поглядах науковців та простішого використання на практиці при зверненні до суду про визнання правочину недійсним;

- ч. 1 ст. 225 Цивільного кодексу України викласти в такій редакції: «Правочин, який дієдатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи (а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені), або іншої заінтересованої особи, чиї права та (або) інтереси порушені цим правочином»;

- ч. 1 ст. 233 Цивільного кодексу України за аналогією сформулювати так: «Правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину, за позовом особи, яка діяла під впливом тяжкої обставини, або іншої особи, права та інтереси якої порушені правочином».

6. Належним позивачем у справах про визнання правочинів з вадами волі недійсними можуть виступати дві категорії осіб: а) одна зі сторін, яка вважає, що при вчиненні правочину вона діяла під впливом певної вади волі; б) інша заінтересована особа.

При визнанні недійсними правочинів з вадами волі необхідно довести такі обставини: а) наявність договірних відносин між сторонами; б) чи відповідає правочин внутрішній волі усіх осіб – сторін правочину; в) наявність вади волі при вчиненні особою правочину; г) наявність або відсутність умислу в діях будь-якої зі сторін правочину; г) наявність порушених прав та інтересів, матеріальної та (або) моральної шкоди внаслідок вчинення правочину; д) причинно-наслідковий зв'язок між вчиненням правочину особою, яка була під впливом певної вади волі, та негативними наслідками, настання яких вона не бажала. Дисертант дійшла висновку, що предмет доказування будь-якого виду правочину з вадами волі має свої особливості, обумовлені специфікою та правовою природою кожного з них.

7. При аналізі судової практики у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі було зроблено висновок, що суди переважно відмовляють у задоволенні позовів про визнання недійсним правочинів з вадами волі. Відмова в задоволенні позовів щодо визнання недійсними правочинів з вадами волі, на думку автора, обумовлена такими факторами: незнання норм законодавства особами, які подають відповідний позов (це стосується норм про належність та допустимість доказів, предмет доказування, обов'язок доказування, засоби доказування, перебіг позовної давності тощо); недоведення тих обставин, які становлять предмет доказування у справі; нечіткість позовних вимог; прохання визнати правочин недійсним із підстав, які є взаємовиключними; ненадання належних та допустимих доказів, які доводять невідповідність внутрішньої волі учасника правочину зовнішньому волевиявленню тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мелконян Д.А. Недействительность сделок в российском гражданском праве. *Евразийская адвокатура*. 2017. №3 (28). С. 63-65.
2. Бахаєва А.С. Воля та волевиявлення як умови дійсності правочину. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. № 2 (77). С. 183-189.
3. Підопригора, О.А., Харитонов Є.О. Римське право. К.: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
4. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права (воспроизводится по пятому изданию С.-Петербург, 1916 г.). Москва, «Зерцало», 2003. 271 с.
5. Новицкий И.Б. Римское право. Изд. 7-е стереотипное. М., 2002. 310 с.
6. Давидова І.В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: питання теорії та практики: монографія. Одеса: Фенікс, 2012. 184 с.
7. Шермайтер М.-Й. Учение о заблуждении в истории европейской юридической мысли (перевод: Зезекало А. Ю.). *Закон*. 2015. № 9. С. 188-206. URL: <http://отрасли-права.рф/article/18360> (дата звернення 10.02.2018 р.).
8. Гримм Д.Д. Основы учения о юридической сделке в современной доктрине немецкого пандектного права. Т.1. С.- Петербург, Типография М. М. Стасюлевича, 1900. 299 с.
9. Томсинова А.В. Понятие “willenserklärung” (волеизъявление) в Германском гражданском уложении 1900 г. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право*. 2012. № 5. С.69-83.
10. Смирнова М.В. Обзор исторического развития положений о ничтожности сделки в немецком праве. *Социально-экономические исследования. Юриспруденция: вопросы российского и международного права*. 2016. №5. С.127-132.
11. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1960. 171 с.

12. Герасимовський С.В. Значення волі та волевиявлення для дійсності правочину. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 186-192.
13. Малофеев А.А. Проблема соотношения воли и волеизъявления в сделке. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2008. № 9. URL: <http://jurnal.org/articles/2008/uri48.html> (дата звернення 02.03.2018 р.).
14. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву. С.-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1900. 375 с.
15. Ойгензихт В.А. Воля и волеизъявление (Очерки теории, философии и психологии права). Душанбе: Дониш, 1983. 253 с.
16. Разумов К.Л. Пороки воли как основание недействительности сделок: сравнительно-правовой анализ и международная унификация: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 1979. 22 с.
17. Панов А.А. К вопросу о категориях воли, волеизъявления и порока воли в теории юридической сделки. *Вестник гражданского права*. 2011. №1. С. 53-81.
18. Немченко С.С. Принцип свободы договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С.101-103.
19. Кратенко М.В. Злоупотребление свободой договора: частноправовые и публично-правовые аспекты. М.: Волтерс Клувер («Wolters Kluwer»), 2010. 208 с.
20. Секераж Т.Н. Теоретические и методические основы диагностики «порока воли» в судебной психологической экспертизе: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2004. 20 с.
21. Давидова В.І. Вади волі в правочині як умова його недійсності: від римського права до сьогодення. *Lex portus*. 2018. №1. С. 144-152.
22. Заборовський В.В., Попович Р.В. Правочини з вадами волі: основні теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. №31. Том 2. С. 18-22.

23. Цивільний Кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV/ Верховна рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. С. 356.
24. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://www.sum.in.ua> (дата звернення 10.02.2018 р.).
25. Постанова Верховного Суду від 27.11.2019 р., № 86275692. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86275692> (дата звернення 19.12.2019 р.).
26. Хатнюк Н.С. Правова природа оспорюваних правочинів. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. №2. С.77-80.
27. Лавріненко І.А. Поняття та зміст категорії волі при укладенні правочинів. *Часопис Київського університету права*. 2011. №4. С.225-231.
28. Алексій Р.В. Воля і волевиявлення в правочинах з вадами волі. *Закарпатські правові читання: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21-23 квітня 2016 р.)*. Ужгород, 2016. С.294-298.
29. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 240-247.
30. Тишкович К.С. Единство воли и волеизъявления как необходимый элемент трудового договора. *Современные научные исследования и инновации*. 2011. № 3. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2011/07/1441> (дата звернення 10.03.2018 р.).
31. Немов Р.С. Психологический словарь. М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007. 560 с.
32. Грицанов А. Новейший философский словарь. Минск, 1999. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=149350> (дата звернення 03.03.2018 р.).

33. Политова И.П. О задачах исследования понятий «воля» и «волеизъявление» в цивилистике. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. 2012. №1 (11). С. 97-101.
34. Kodeks cywilny (Dz. U. Z dnia 18 maja 1964 r.). URL: http://pravo.levonevsky.org/kodeks_pl/kodekscywilny/20110130/document.htm (дата звернення 10.02.2018 р.).
35. Code civil. Version consolidée au 3 janvier 2018. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do;jsessionid=9A0DF691923D0EA695248F3128A1E9A4.tplgfr21s_2?idSectionTA=LEGISCTA000032007571&cidTexte=LEGITEXT000006070721&dateTexte=20180331 (дата звернення 10.02.2018 р.).
36. Litvinoff S. Vices and Consent, Error, Fraud, Duress and an Epilogue on Lesion. *Louisiana Law Review*. 1989. Vol.50. URL: <https://digitalcommons.law.lsu.edu/lalrev/vol50/iss1/4> (дата звернення 12.02.2018 р.).
37. Vidican R.D., Dedea I., Ilie D.M. Vices of consent concerning the civil legal act. *International Journal of Juridical Sciences*. 2017. №2. Pp.106-111.
38. Алексій Р.В. Правочини з вадами волі в цивільному праві України та цивільному праві зарубіжних країн: порівняльно-правовий аналіз. *Закарпатські правові читання: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19-21 квітня 2018 р.)*. Ужгород, 2018. С.225-230.
39. Stone R. The modern law of contract. Fifth edition. London: Cavendish Publishing Limited, 2002. 545 p.
40. Санников Н.Г. Английское контрактное право. 2-е изд., испр. М.: Р. Валент, 2010. 192 с.
41. Регламент (ЄС) №593/2008 Європейського Парламенту та Ради «Про право, яке підлягає до застосування щодо договірних зобов'язань («Рим І»)» від 17.06.2008 URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_905 (дата звернення 10.02.2018 р.).

42. Principles of European Contract Law – PECL. URL: https://www.trans-lex.org/400200/_/pecl/ (дата звернення 10.02.2018 р.).

43. Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT) від 01.01.1994. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920 (дата звернення 11.02.2018 р.).

44. Алексій Р.В. Вада волі як підстава недійсності правочину. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 22–23 лютого 2018 р.). Херсон: Видавництво «Молодий вчений», 2018. С.24-27

45. Новицкий И.Б. Избранные труды по гражданскому праву; предисл. Т.Е. Новицкая; вступ. ст. А.Л. Маковский. М.: Статут: ЗАО «Консультант Плюс», 2006 . 459 с.

46. Зарубин А.В. Недействительность сделок с пороками воли: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2004. 28 с.

47. Длугош О.І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис... канд. юрид. наук:12.00.03. Київ, 2013. 209 с.

48. Алекберова Н.Н. Порок воли как основание недействительности мнимых и притворных сделок. *Актуальные проблемы российского права*. 2013. №3(28). С.282-286.

49. Алексій Р.В. Правова природа вади волі в правочинах юридичної особи. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 23-24 лютого 2018 р.). Київ, ГО «Інститут інноваційної освіти», 2018. С. 103-105.

50. Вилкин С.С. Гражданско-правовая природа волевых актов коллегиальных органов юридического лица: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2009. 219 с.

51. Скіданов К.В. До проблематики доведення тісного правового зв'язку деяких ознак правочину крізь призму волі і волевиявлення осіб, які його вчиняють. *Право і Безпека*. 2012. № 1. С. 277–281.

52. Aleksiy R. Vices of the will in the legal entity's transactions: theoretical and practical aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. №2. Vol.1. P.7-11.
53. Малофеев А.А. Негативное влияние сделок с пороками воли на гражданский оборот. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена*. 2008. №24(55). С.218-222.
54. Зайцев О.Л. Правочины з вадами волі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. № 36. С. 364-369.
55. Рябинина А.В. Сделки с пороками воли в новой редакции Гражданского кодекса. *Молодой ученый*. 2016. № 10(114). С. 1039- 1045.
56. Гутников О.В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. М.: Бератор-Пресс, 2003. 576 с.
57. Холоденко Ю.В. Недействительность сделок с пороками воли: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. М., 2008. 32 с.
58. Сенина Ю.Л. Категория воли в гражданском праве России (в аспекте гражданско-правовой сделки): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 2006. 27 с.
59. Спаська М.О. Проблеми класифікації правочинів з дефектами (недоліками) волі. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 4 (8). С. 97-105.
60. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія та практика: монографія. Одеса: Юридична література, 2018. 368 с.
61. Бахаєва А.С. Недійсність правочинів, які вчинено під впливом обману та насильства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2018. 24 с.
62. Алексій Р.В. Актуальні проблеми класифікації правочинів з вадами волі. *Правові новели*. 2018. №6. С.16-22.
63. Халфина Р.О. Значение и сущность договора в социалистическом гражданском праве. М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. 240 с.

64. Кагальницькова Н. В. Мнимые и притворные сделки в реформированном ГК РФ. *Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруд.* 2015. № 2 (27). С. 96-100.
65. Скиданов К.В. Воля і волевиявлення в правочині: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 285 с.
66. Длугош О.І. Дефект волі у правочині, вчиненого адієздатною особою. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.* 2014. № 10. С. 139-145.
67. Цивільний кодекс України: коментар/ Харитонов Є.О. [та ін.; заг. ред. Харитонов Є.О., Калітенко О.М]. Одеса: Юридична література, 2003. 1079с.
68. Цивільне право України: Загальна частина: Підручник/ В.Г. Фазикош, С.Б. Булеца, Р.Б. Олійник та ін.; За ред. В.Г. Фазикоша, С.Б. Булеци. К.: Знання, 2010. 631 с.
69. Давидова І.В. Категорія помилки в цивільному праві та законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. Вип. 66. С. 36-42.
70. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 №9. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09> (дата звернення 25.04.2018 р.).
71. Заборовський В.В., Попович Р.В. Обман як дефект волі крізь призму теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2015. №33.Том 1. С. 121-125.
72. Розгон О.В. Визнання недійсними договорів дарування, вчинених особою помилково або під впливом обману (на прикладах судової практики) *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради країни.* 2014. №4. С.58-63.
73. Коломиец Е.О. Заблуждение и обман как условия недействительности сделок: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2003. 28 с.
74. Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману. *Форум права.* 2011. № 3. С. 217-221.

75. Пермяков А.В. К вопросу об определении понятия «обман» и его места в механизме гражданско-правового регулирования. *Вестник Пермского университета*. 2011. Вып. 2 (12). С. 130-138.

76. Попович Р.В. Правова природа правочинів з вадами волі. *Травневий конгрес правознавців: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції* (Ужгород, 15-17 травня 2015 р.). Ужгород, 2015. С.181-185.

77. Крат В.І. Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 2 (7). С. 62-65.

78. Паустовська Л.Л. Недійсні правочини: актуальні проблеми сучасної практики. *Держава і право*. 2012. Вип.58. С.419-427.

79. Алексій Р.В. Деякі актуальні питання визнання недійсним правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. №56. Том 1. С.66-71.

80. Иоффе О.С. Советское гражданское право. Москва: Издательство «Юридическая литература», 1967. 494 с.

81. Длугош О.І. Недійсність правочину, який вчинений у результаті зловмисної домовленості однієї сторони з іншою стороною. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2014. № 9. С. 156-162.

82. Романюк Я.М. Визнання недійсними правочинів, вчинених у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 10 (110). С.39-42.

83. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: «Статут», 2000. 411 с.

84. Волков В.А. Злоупотребление гражданскими правами. Проблемы теории и практики. М.: Волтерс Клувер, 2009. 464 с.

85. Шишка Р.Б. Проблема зловживання правом в сучасному цивільному праві. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 24-27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2014_13_8 (дата звернення 05.06.2017 р.).
86. Поротикова О.А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом. М.: Волтерс Клувер, 2008. 117с.
87. Деревнін В.С. Зловживання правом у цивільному праві й цивільному законодавстві України. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. 2008. Вип. 41 С. 149-153.
88. Резнікова В.В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. №1 (45). С. 23-35.
89. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.
90. Рогач О.Я., Алексій Р.В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №2. С.260-264.
91. Рішення Конституційного Суду України від 10.11.2011 р., №15-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11> (дата звернення 06.09.2017 р.).
92. Постанова Верховного Суду України від 10.10.2012 р., № 26497408. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26497408> (дата звернення 06.09.2017 р.).
93. Алексій Р.В., Рогач О.Я. Зловживання свободою договору в контексті правочинів з вадами волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. №45. Том 1. С.74-79.
94. Цюкало Ю.В. Щодо розуміння свободи договору: теоретико-прикладний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. №1. С.209-212.
95. Tedoradze I. The Principle of Freedom of Contract, Pre-Contractual Obligations Legal Review English, EU and US Law. *European Scientific Journal*. 2017. № 13. P. 62-72.

96. Judgment of the Court (Sixth Chamber) of 5 October 1999. - Kingdom of Spain v Commission of the European Communities. - EAGGF - Clearance of accounts - 1993 - Export refunds for butter, beef and veal - Aid for processing of citrus fruit. - Case C-240/97. ECL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61997CJ0240> (дата звернення 08.02.2019 р.)

97. Explanations relating to the Charter of Fundamental Rights. Official Journal of the European Union. 2007. ELI: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32007X1214%2801%29> (дата звернення 09.02.2019 р.)

98. Report from the Commission - First Annual Progress Report on European Contract Law and the Acquis Review. Published: 2005-09-23. ELI: <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3f91ea6c-72b1-4d95-8563-290a70bcfc09/language-en> (дата звернення 08.02.2019 р.)

99. Regulation (EC) No 593/2008 of the European Parliament and of the Council of 17 June 2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I). Official Journal of the European Union. 2008. ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2008/593/oj> (дата звернення 13.02.2019 р.)

100. Ершов Ю.Л. Принцип свободы договора и его реализация в гражданском праве Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Екатеринбург, 2001. 24 с.

101. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. 3-е изд., стереотип. М.: «Статут», 2001. 353 с.

102. Исайкина А.С. Принцип свободы договора и его пределы в гражданском законодательстве. *Научные труды SWORLD*. 2012. № 4, Т. 38. С. 28-33.

103. Mak C. Fundamental rights in European contract law: a comparison of the impact of fundamental rights on contractual relationship in Germany, the Netherlands, Italy and England. Amsterdam: University of Amsterdam, 2007. 316 p.

104. Алексій Р.В. Принцип свободи договору та зловживання нею: правовий досвід України та ЄС. *Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції* (Ужгород, 11-13 квітня 2019 р.). Т. 2. Ужгород, 2019. С.156-162.

105. Романец Ю.В. Система договорів в гражданском праве России 2-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, Инфра-М, 2013. 496с.

106. Шестакова Е.В. Принцип свободы договора и кабальные сделки. *Юрист*. 2015. №4. С. 17-22. URL: <http://narodirossii.ru/?p=9154> (дата звернення 08.12.2018 р.)

107. Параскевова С.А., Давлетова А.Р., Ротань В.Г. Некоторые вопросы злоупотребления свободой выбора вида заключаемого договора. *Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ)*. 2015. №02(106). С. 668-687. URL: <http://ej.kubagro.ru/2015/02/pdf/42.pdf> (дата звернення 08.05.2017 р.).

108. Колінчук Х.Г. Зловживання суб'єктивним правом на вільне укладання договору. *Наукові записки НаукМА*. 2012. Том 129. Юридичні науки. С.113-117.

109. Постанова Верховного Суду України від 06.04.2016 р., №57102501. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57102501> (дата звернення 08.12.2018 р.)

110. Беляневич О.А. Деякі питання застосування статті 233 Цивільного кодексу України. *Вісник господарського судочинства*. 2015. №1. С. 105-115.

111. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору в деяких правочинах з вадами волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №1. С. 55-58.

112. Науково-практичний коментар до Цивільного кодексу України. URL: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk/79-gk/> (дата звернення 12.09.2017 р.).

113. Герасимовський С. Правочини, вчинені під впливом насильства як вид оспорюваних правочинів. *Leges si Viata*. 2013. №3. 41-43.

114. Важин Я.Н. О некоторых аспектах сделок, совершенных под

влиянием насилия и угрозы. *Проблемы в российском законодательстве*. 2014. №5. С. 107-109.

115. Бахаєва А. Окремі елементи вад волі та волевиявлення під час укладення правочинів. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2017. №6-1. С.80-84.

116. Калинина Л.В. Сделки, совершенные под влиянием обмана, насилия и угрозы. *Современные проблемы управления и регулирования: теория, методология, практика: труды II Международной научно-практической конференции (23 января 2017 г.)*. Пенза, 2017. С. 280-282.

117. Воробьева И.А. Мнимые и притворные сделки в гражданском праве. *Потенциал российской экономики и инновационные пути его реализации: материалы международной научно-практической конференции студентов и аспирантов: в 2 частях*. 2018. С. 85-89

118. Бежецкий А.Ю. Недействительность мнимых и притворных сделок: проблемы теории и практики: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. 2013, Москва. 26 с.

119. Вольфсон В.Л. О притворности, мнимости и лжеатрибуции: «обход закона» как когнитивная деформация фиктивных сделок. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 14*. 2015. Вып.1. С. 4-22.

120. Великжанин П.А. Свобода договора и фиктивные сделки. *Научный Вестник Волгоградской Академии государственной службы. Серия – Юриспруденция*. 2009. Вып. 1. С. 29-36.

121. Карапетов А.Г., Савельев А.И. Свобода договора и ее пределы в 2 томах. Т.2. М.: Статут, 2012. 453 с.

122. Постановва Верховного Суду України від 19.10.2016 р. № 62323979. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62323979> (дата звернення 11.11.2018 р.).

123. Хімченко С.В. Загальні аспекти фіктивного правочину в цивільному праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. №1. С. 96-104.

124. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору на прикладі фіктивного та удаваного правочинів. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (Дніпро, 1-2 березня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 42-44.

125. Скиданов К.В. Дійсна воля у фіктивних та удаваних правочинах. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип.2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_2_22 (дата звернення 08.11.2018 р.)

126. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1402-19> (дата звернення 08.03.2019 р.)

127. Алексій Р.В. Проблемні аспекти визначення суб'єкта звернення до суду при розгляді справ про визнання недійсним правочину з вадами волі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №2. С.58-61.

128. Михайлов С.В. Категория интереса в российском гражданском праве. М: «Статут», 2002. 205 с.

129. Короєд С.О. Юридична (матеріально-правова) заінтересованість позивача як передумова надання йому судового захисту цивільних прав. *Держава і право*. 2018. Вип.80. С.85-94.

130. Аналіз окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз'яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL:

https://protocol.ua/ua/vssu_analiz_sudovoi_praktiki_pri_zastosuvanni_sudami_roz_yasnen_vikladenih_u_post_plenumu_vsu/ (дата звернення 03.02.2019 р.)

131. Недійсність правочинів: коментар судової практики. За заг. ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: Право, 2018. 264 с.

132. Нижний А.В., Ходаківський М.П., Юровська Г.В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика. Посібник для суддів. Під ред. А.В. Нижного. Київ: Алерта, 2020. 234 с.

133. Постанова Верховного Суду України від 05.04.2018 року №73304618. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73304618> (дата звернення 25.02.2019 р.).

134. Рыженков А.Я. Юридический состав кабальной сделки: проблемы теории и практики// *Вестник Пермского университета: Юридические науки*. 2012. Вып. 2(16). С. 151-159.

135. Цивільно-процесуальний кодекс України від 18.03.2004 року № 1618-IV/ Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40-41, 42. ст.492

136. Умецька Г.О. Предмет доказування у справах про визнання правочинів недійсними. *Форум права*. 2012. №4. С.950-958. URL: <http://arhive.nbuiv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12ugovpn.pdf> (дата звернення 28.02.2019 р.).

137. Васильєв С.В. Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ: навчальний посібник. Харків: Еспада, 2012. 370 с.

138. Водоп'ян Т.В. Вирішення справ про визнання недійсними правочинів, вчинених дієздатною особою в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. №2(14). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16vtvmkn.pdf> (дата звернення 15.02.2019 р.)

139. Постанова Верховного Суду України від 29.02.2012 р. №21840087. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21840087> (дата звернення 12.02.2019 р.)

140. Постанова Верховного Суду України від 27.04.2016 р. №57463802. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57463802> (дата звернення 12.02.2019 р.)

141. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 25.05.2012 р. № 24421702. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24421702> (дата звернення 13.02.2019 р.)

142. Байбак В.В., Карапетов А.Г. Анализ проблемных вопросов применения ст. 178 ГК РФ об оспаривании сделки в связи с существенным заблуждением. *Вестник экономического правосудия Российской Федерации*. 2017. №9. С.70-102

143. Постанова Верховного Суду України від 07.02.2018 р. №72124386. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72124386> (дата звернення 16.02.2019 р.)

144. Постанова Верховного Суду України від 16.03.2016 р. № 56815956. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56815956> (дата звернення 19.02.2019 р.).

145. Жорник М. Особенности доказывания в делах о признании сделки недействительной, совершенной под влиянием обмана. *Leges si Viata*. 2014. №9. С.45-49

146. Дяченко С.В., Курдюк А.В. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. №5. С.35-39.

147. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Узагальнення судової практики від 24.11.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08> (дата звернення 31.01.2019 р.)

148. Постанова Вищого господарського суду України від 19.07.2016 р. №59106288. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59106288> (дата звернення 19.01.2019 р.)

149. Егоров А.В. Сделка совершена с пороком воли. Какие трудности поджидают потерпевшего при оспаривании? *Арбитражная практика*. 2014. № 5. 54-61.

150. Ухвала Апеляційного суду Луганської області від 27.01.2016 р. №55322946. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55322946> (дата звернення 12.02.2019 р.)

151. Постанова Верховного Суду України від 21.01.2015 р. №42496157.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42496157> (дата звернення 12.02.2019 р.)

152. Постанова Верховного Суду України від 09.08.2017 р. №68337668.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68337668> (дата звернення 19.02.2019 р.)

153. Давидова В.І. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип.16. С.118-121.

154. Постанова Верховного Суду України від 15.05.2018 р. №74221167.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74221167> (дата звернення 19.02.2019 р.)

155. Постанова Верховного Суду України від 07.09.2016 р. № 61718485.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61718485> (дата звернення 19.02.2019 р.)

156. Рішення Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 17.05.2016р. №57953024. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57953024> (дата звернення 20.02.2019 р.)

157. Кучер Т.М. Правова природа письмових доказів у цивільному процесі України. *Часопис Київського університету права*. 2013. №1. С.171-174.

158. Лазько О.М. Речові докази в цивільному процесі України: питання теорії та практики. *Наше право*. 2015. №1. С.121-126.

159. Каламайко А.Ю. Місце електронних засобів доказування та окремі питання їх використання в цивільному процесі. *Право та інновації*. 2015. № 2(10). С.127-132.

160. Петренко В.С. Електронні докази як елемент інформаційних технологій у цивільному судочинстві. *Молодий вчений*. 2018. №1 (53). С.111-115.

161. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 №8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення 16.02.2019 р.)

162. Ухвала Верховного Суду України від 10.12.2008 р. № 2621377. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2621377> (дата звернення 12.03.2019 р.)

163. Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. №53/5 «Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення 12.03.2019 р.)

164. Асманская М.А. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе. *Адвокатская практика*. 2013. №01. С.10-14. URL: <http://center-bereg.ru/f267.html> (дата звернення 18.03.2019 р.)

165. Дзюба І.В., Бардаченко Д.В. Неусвідомлення особою значення своїх дій як підстава недійсності правочинів з дефектами волі. *Право і суспільство*. 2017. №6. Ч.2. С.53-57.

166. Фурманов, І.А. Судебно-психологическая экспертиза: учеб. материалы/ И.А. Фурманов, И. Е. Метлицкий. Минск: БГУ, 2014. 78 с.

167. Журавлева Н.С. Проблемы, связанные с производством экспертизы по делам о признании недействительными сделок с пороком воли. *Научные исследования*. 2017. №6 (17). URL: <https://scientificresearch.ru/>(дата звернення 20.03.2019 р.)

168. Кобера А.В. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2009. Вип.13. С.173-179.

169. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 04.04.2017 р. № 66327495. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66327495> (дата звернення 20.03.2019 р.)

170. Гуменюк В.І., Бурлай О.Є., Павловська С.В. Аналіз застосування судами законодавства, яке регулює поруку як вид забезпечення виконання зобов'язання. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. №3 (175). С.18-25.

171. Коротюк О.В. Судова практика у справах про визнання недійсними договорів довічного утримання, договорів дарування. К.: ОВК, 2016. 200 с.

172. Рішення Рівненського районного суду Рівненської області від 08.04.2010 р. № 11293870. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11293870> (дата звернення 22.03.2019 р.)

173. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України від 21.03.2012 р. № 24236915. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24236915> (дата звернення 22.03.2019 р.)

174. Рішення Кіцманського районного суду Чернівецької області від 30.09.2013 р. №33812845. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33812845> (дата звернення 22.03.2019 р.)

175. Рішення Апеляційного суду Житомирської області від 13.10.2011 р. № 59975633. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59975633> (дата звернення 22.03.2019 р.)

176. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 29.07.2009 р. №9738756. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9738756> (дата звернення 23.03.2019 р.)

177. Рішення Коростишівського районного суду Житомирської області від 27.10.2011 р. №19238886. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19238886> (дата звернення 21.03.2019 р.)

178. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 24.04.2012 р. №26324482. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26324482> (дата звернення 26.03.2019 р.)

179. Рішення Орджонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 11.07.2013 р. №44740973. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44740973> (дата звернення 26.03.2019 р.)

180. Рішення Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 26.02.2013 р. №29704913. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29704913> (дата звернення 26.03.2019 р.)

181. Постанова Верховного Суду України від 19.03.2014 р. №38173492. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38173492> (дата звернення 24.03.2019 р.)

182. Окрема думка Судді Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду України Крата В. І. від 06.06.2018 р. (справа № 755/20883/15-ц). URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74598642> (дата звернення 24.03.2019 р.)

183. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 25.07.2006 р. №125907. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/125907> (дата звернення 24.03.2019 р.)

184. Розгон О. Визнання недійсними договорів щодо нерухомого майна, вчинених особою помилково або під впливом обману (удавані правочини). *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2012. №3(63). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/d0-b2-d0-b8-d0-b7-d0-bd-d0-b0-d0-bd-d0-bd-d1-8f-d0-bd-d0-b5-d0-b4-d1-96-d0-b9-d1-81-d0-bd-d0-b8-d0-bc-d0-b8-d0-b4-d0-be-d0-b3-d0-be-d0-b2-d0-be-d1-80-d1-96-d0-b2-d1-89-d0-be-d0-b4-d0-be-d0-bd/> (дата звернення 22.03.2019 р.)

185. Рішення Ялтинського міського суду АРК від 20.05.2009 р. №5649087. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5649087> (дата звернення 22.03.2019 р.)

186. Про судову практику у справах про спадкування: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року №7. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення 30.03.2019 р.)

187. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 15.05.2014 р. №38771785. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38771785> (дата звернення 30.03.2019 р.)

188. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 02.10.2017 р. № 69348335. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69348335> (дата звернення 01.04.2019 р.)

189. Ухвала Верховного Суду України від 08.09.2010 р. №11288346. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11288346> (дата звернення 31.03.2019 р.)

190. Ухвала Верховного Суду України від 09.07.2008 р. № 2714727. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2714727> (дата звернення 01.04.2019 р.)

191. Рішення Апеляційного суду Херсонської області від 28.01.2015 р. №42488350. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42488350> (дата звернення 02.04.2019 р.)

192. Рішення Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 01.12.2016 р. №63236297. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63236297> (дата звернення 03.04.2019 р.)

193. Рішення Корсунь-Шевченківського районного суду Черкаської області від 09.02.2018 р. №72134733. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72134733> (дата звернення 03.04.2019 р.)

194. Рішення Жовтневого районного суду м. Харкова від 11.01.2017 р. №64230949. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/64230949> (дата звернення 04.04.2019 р.)

195. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 21.01.2016 р. №55142009. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/55142009> (дата звернення 03.04.2019 р.)

196. Рішення Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 31.10.2011 р. №19137008. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19137008> (дата звернення 05.04.2019 р.).

197. Рішення Калінінського районного суду міста Донецька від 20.02.2013 р. №29596193. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29596193> (дата звернення 05.04.2019 р.)

198. Рішення Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 04.03.2013 р. №29914964. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29914964> (дата звернення 04.04.2019 р.).

199. Рішення Новотроїцького районного суду Херсонської області від 16.01.2012 р. №20905206. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/20905206> (дата звернення 06.04.2019 р.)

200. Рішення Докучаєвського районного суду Донецької області від 27.03.2012 р. №26609690. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26609690> (дата звернення 06.04.2019 р.)

201. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 27.03.2019 р. №80895248. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80895248> (дата звернення 09.04.2019 р.)

202. Рішення Дніпровського районного суду м. Дніпродзержинська Дніпропетровської області від 28.11.2011 р. № 21269383. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21269383> (дата звернення 06.04.2019 р.)

203. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України 29.05.2013 року № 11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13> (дата звернення 08.04.2019 р.)

204. Постанова Дніпропетровського апеляційного господарського суду від 06.07.2016 р. № 58900181. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58900181> (дата звернення 08.04.2019 р.)

205. Рішення Господарського суду м. Києва від 13.10.2016 р. №62175611. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62175611> (дата звернення 09.04.2019 р.)

206. Рішення Господарського суду Херсонської області від 14.12.2017 р. № 71423371. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71423371> (дата звернення 10.04.2019 р.)

207. Рішення Господарського суду міста Києва від 26.10.2015 р. №53104527 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53104527> (дата звернення 10.04.2019 р.)

208. Рішення Господарського суду Київської області від 26.02.2016 р. №29651226. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29651226> (дата звернення 10.04.2019 р.)

Додаток А

B&C LAW COMPANY

ЮРИДИЧНА КОМПАНІЯ «БІ ЕН СІ»

04211, Україна, м. Київ, Оболонська набережна, 7, корп. 3, оф. 2
тел. / факс: +38 (044) 581-79-54, +38 (044) 581-79-56
http://www.bnc.in.ua, e-mail: a.harahonych@congress.kiev.ua

Акт
впровадження в практичну діяльність
результатів дисертаційного дослідження
Алексій Руслани Василівни
на тему
«Правочини з вадами волі: проблеми теорії та практики»

Даним актом засвідчуємо, що результати дисертаційного дослідження Алексій Руслани Василівни: «Правочини з вадами волі: проблеми теорії та практики» використані в практичній діяльності Адвокатського об'єднання «Юридична компанія «Бі ен Сі», зокрема при підготовці матеріально-правової позиції у справах про визнання недійсними правочинів з вадами волі.

Вважаємо, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного наукового дослідження, мають необхідний теоретичний та методологічний рівень, практичну значимість, є надзвичайно актуальними та можуть бути використані для підвищення ефективності судової та правозахисної діяльності, вдосконалення цивільного та цивільно-процесуального законодавства України щодо правового регулювання правочинів з вадами волі.

«13» квітня 2020 року

Голова
 Адвокатського об'єднання
 «Юридична компанія «Бі ен Сі»,
 кандидат юридичних наук, доцент

О. В. Гарагонич

Додаток Б

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
 «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
 вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, Закарпатська область, 88000
 тел: (0312) 61-33-21, 42-99-89 факс: (0312) 61-33-96
 e-mail: official@uzhnu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02070832

14.01.2015 № 1180/01-14 На

Довідка

Про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Алексій Руслани Василівни
 на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
 зі спеціальності 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес;
 сімейне право; міжнародне приватне право»
 за темою: «Правочини з вадами волі: проблеми теорії та практики»
 у навчальний процес Державного вищого навчального закладу
 «Ужгородський національний університет»

Даною довідкою підтверджуємо, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» Алексій Руслани Василівни на тему «Правочини з вадами волі: проблеми теорії та практики» використовуються в навчальному процесі юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» при викладанні таких дисциплін як «Цивільне право України (загальна частина)», спецкурсу «Теоретичні проблеми цивільного права», а також при підготовці підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій із зазначених дисциплін.

За темою дисертації здобувачкою опубліковано наступні наукові праці:

1. Заборовський В.В., Попович Р.В. Правочини з вадами волі: основні теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. №31. Том 2. С. 18-22.

2. Заборовський В.В., Попович Р.В. Обман як дефект волі крізь призму теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. №33. Том 1. С. 121-125.
3. Алексій Р.В., Рогач О.Я. Зловживання свободою договору в контексті правочинів з вадами волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. №45. Том 1. С.74-79.
4. Рогач О.Я., Алексій Р.В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. №2. С.260-264.
5. Aleksiy R. Vices of the will in the legal entity's transactions: theoretical and practical aspects. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. №2. Vol.1. P.7-11.
6. Алексій Р.В. Актуальні проблеми класифікації правочинів з вадами волі. *Правові новели*. 2018. №6. С.16-22.
7. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору в деяких правочинах з вадами волі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №1. С. 55-58.
8. Алексій Р.В. Деякі актуальні питання визнання недійсним правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. №56. Том 1. С.66-71.
9. Алексій Р.В. Проблемні аспекти визначення суб'єкта звернення до суду при розгляді справ про визнання недійсним правочину з вадами волі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. №.2. С.58-61.
10. Попович Р.В. Правова природа правочинів з вадами волі. *Травневий конгрес правознавців*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 15-17 травня 2015 р.). Ужгород, 2015. С.181-185.
11. Алексій Р.В. Воля і волевиявлення в правочинах з вадами волі. *Закарпатські правові читання*: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21-23 квітня 2016 р.). Ужгород, 2016. С.294-298.
12. Алексій Р.В. Вада волі як підстава недійсності правочину. *Право: історія, теорія, практика*: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 22–23 лютого 2018 р.). Харків, 2018. С.24-27

13. Алексій Р. В. Правова природа вади волі в правочинах юридичної особи. Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика»: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 23-24 лютого 2018 р.). Київ, 2018. С. 103-105.

14. Алексій Р.В. Правочини з вадами волі в цивільному праві України та цивільному праві зарубіжних країн: порівняльно-правовий аналіз *Закарпатські правові читання*: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19-21 квітня 2018 р.). Ужгород, 2018. С.225-230.

15. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору на прикладі фіктивного та удаваного правочинів. *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 1-2 березня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 42-44.

16. Алексій Р.В. Принцип свободи договору та зловживання нею: правовий досвід України та ЄС. *Закарпатські правові читання*: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 11-13 квітня 2019 р.). Т. 2. Ужгород, 2019. С.156-162.

Вважаємо, що представлені пропозиції, отримані на основі проведеного комплексного дисертаційного дослідження Алексій Р.В., є актуальними, мають необхідний теоретичний і методологічний рівень, практичну значимість.

Ректор

В.І. Смоланка

Додаток В

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
«ПРАВОЧИНИ З ВАДАМИ ВОЛІ:ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА
ПРАКТИКИ»:**

1. Заборовський В.В., Попович Р.В. Правочини з вадами волі: основні теоретичні та практичні аспекти. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. № 31. Том 2. С. 18–22.
2. Заборовський В.В., Попович Р.В. Обман як дефект волі крізь призму теорії та практики. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. № 33. Том 1. С. 121–125.
3. Алексій Р.В., Рогач О.Я. Зловживання свободою договору в контексті правочинів з вадами волі. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. № 45. Том 1. С. 74–79.
4. Рогач О.Я., Алексій Р.В. Феномен зловживання правом та зловживання свободою договору: порівняльно-правовий аналіз. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 2. С. 260–264.
5. Aleksiy R. Vices of the will in the legal entity's transactions: theoretical and practical aspects. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. № 2. Vol. 1. P. 7–11.
6. Алексій Р.В. Актуальні проблеми класифікації правочинів з вадами волі. Правові новели. 2018. № 6. С. 16–22.
7. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору в деяких правочинах з вадами волі. Юридичний науковий електронний журнал. 2019. № 1. С. 55–58.
8. Алексій Р.В. Деякі актуальні питання визнання недійсним правочину, вчиненого в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2019. № 56. Том 1. С. 66–71.

9. Алексій Р.В. Проблемні аспекти визначення суб'єкта звернення до суду при розгляді справ про визнання недійсним правочину з вадами волі. Порівняльно-аналітичне право. 2019. № 2. С. 58–61.

10. Попович Р.В. Правова природа правочинів з вадами волі. Травневий конгрес правознавців»: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 15–17 травня 2015 р.). Ужгород, 2015. С. 181–185.

11. Алексій Р.В. Воля і волевиявлення в правочинах з вадами волі. Закарпатські правові читання: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 21–23 квітня 2016 р.). Ужгород, 2016. С. 294–298.

12. Алексій Р.В. Вада волі як підстава недійсності правочину. Право: історія, теорія, практика: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 22–23 лютого 2018 р.). Харків, 2018. С. 24–27

13. Алексій Р.В. Правова природа вади волі в правочинах юридичної особи. Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика»: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 23–24 лютого 2018 р.). Київ, 2018. С. 103–105.

14. Алексій Р.В. Правочини з вадами волі в цивільному праві України та цивільному праві зарубіжних країн: порівняльно-правовий аналіз. Закарпатські правові читання: матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19–21 квітня 2018 р.). Ужгород, 2018. С. 225–230.

15. Алексій Р.В. Зловживання свободою договору на прикладі фіктивного та удаваного правочинів. Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 1–2 березня 2019 р.). Дніпро, 2019. С. 42–44.

16. Алексій Р.В. Принцип свободи договору та зловживання нею: правовий досвід України та ЄС. Закарпатські правові читання: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 11–13 квітня 2019 р.). Т. 2. Ужгород, 2019. С. 156–162.